

Јашар Гарајев
Шамил Салманов

Поезијанын
камиллији

*Јашар Гарајев
Шамил Салманов*

Поезијанын камиллији

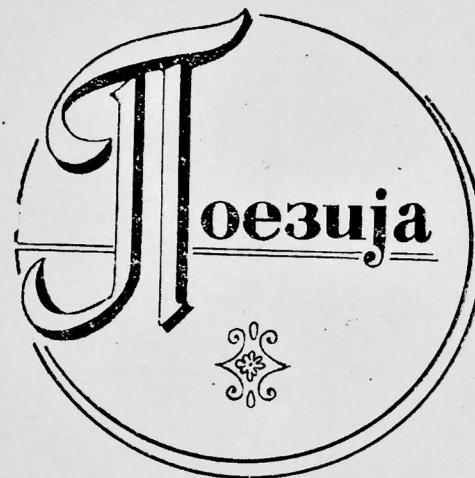
БАКЫ
ЈАЗЫЧЫ
1985

Рә'йи филолокија елмәри доктору, профессор

ЧӘЛАЛ АБДУЛЛАЈЕВ

Редактору филолокија елмәри намизәди

АРИФ СӘФИЈЕВ

Гарајев Ј., Салманов Ш.

Г21 Поэзијанын камиллији, Б., Јазычы, 1985.—193 с.

Монографијада Азәрбајҗанын халг шаири, ССРИ Дәвләт мұкафаты лауреаты шаир Бәхтијар Ваһабзадәнин чохчәһәтли јарадычылыг јолу, сәнәткарлыг ахтарышлары вә көрүшләри нәзәрдән кечирилир, поезијасына хас фәрди, өзүнәмәхсус кејфијјәтләр тәһлил едилир. Нараһат фикир вә һиссләр сәнәти, психоложи лирика, интеллектуал-фәлсәфи зәкинлик, жанр-үслуб ваһидлији вә әлванлығы, ахтарычы вә новатор поэтика—китабда Б. Ваһабзадәни мұасир чохмилләтли совет поезијасынын көркәмли нұмајәндәләриндән бири кими сәһијјәләндирән әсас хүсусијјәтләрдир.

Г $\frac{4603000000-138}{М-653-85}$ 214—86

С(Аз)2

© Јазычы, 1985

ПОЕТИК «МЭН»ИН ДОҒУЛУШУ

Мүасир Азәрбајчан поезијасыны јарадан вә инкишаф етдирән танынмыш шаирләр арасында ән көркәмли јерләрдән бири халг шаири Бәхтијар Ваһабзадә мәхсусдур. Тәхминән гырк илә јахындыр ки, о, көркин јарадычылыг фәалијјәти илә мәшғулдур вә бу мүддәт әрзиндә онун гәләминдән чыхмыш ән јахшы әсәрләр ше’римизин, бүтүнлүкдә исә әдәбијјатымызын ирәлијә доғру һәрәкәтиндә, онун гаршысында дајанан мәс’улијјәтли вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә, поезијанын халг көркәклији вә мә’нәвијјаты илә тәмасынын дәринләшмәсиндә диггәтәләјиг рол ојнамышдыр вә ојнамагдадыр. Б. Ваһабзадә әсәрләри халг тәрәфиндән севилән вә һәмишә бөјүк рәғбәт һисси илә гаршыланан шаирдир. Көркәмли Азәрбајчан јазычысы вә тәнғидчиси Мейди Һүсејн шаирин китабларындан биринә јаздығы өн сөздә гејд едирди ки, «Бәхтијар Ваһабзадә өзүнүн фитри шаирлик исте’дады сәјәсиндә һәлә кәнч јашларындан охучуларын севмәјә башладығы, һәмишә диггәтлә изләдији вә бөјүк үмид бәсләдији хошбәхт сәнәткарлардандыр. Мән онун мәчлисләрдә, охучу конфрансларында, әдәби кечәләрдә курултулу алгышларла гаршыландығыны, тәкрар јени-јени ше’рләр охумаға мәчбур едилдијини чох көрмүшәм. Онун лирик әсәрләрини, поемаларыны әзбәрләјән вә ағыз долусу тә’рифләјән охучулар да аз раст кәлмәмишәм. Тәбин ки, бунлар шаирин поезијада данми јер тута билмәси үчүн һәлә кафи дејилдир. Ваһабзадә буну лајигинчә дәрк еләјән шаирләримиздәндир. Бу сәбәбдән дә о, һәмишә гызғын ахтарышларла мәшғулдур, өз ше’рләрини јени-јени үслуб

хүсусијјәтләри илә зәнкинләшдирир, һәр бир әсәриндә әзәми дәрәчәдә мүасир вә долғун фикир ифадә еләмәјә мејл көстәрир, ән чох да мүасир һәјатғмыздан доған вачиб вә чәтин суаллара чаваб вермәјә чалышыр. Ваһабзадә бу сөзүн ән кениш мәнасында нараһат бир шаирдир».¹

✓ Б. Ваһабзадә ше'рини мүасир милли поезијанын һадисәси едән башлыча чәһәт бу ше'рин өз зәманәси илә нәфәс алмасы, онун ғајғы вә һәјәчанлары илә јашамасы, дөврүн һеч бир мүрәккәб, драматик мәсәләснә лагејд ғалмамасыдыр. Шаирин «Бир кәминин јолчусујуг» китабы илә таныш олдуғдан сонра зәманәмизин бөјүк сөз устасы Чинкиз Ајматов онун һағгында белә јазмышдыр: «Бизи әһатә едән аләмдә һәр нә варса, шаири дәриндән дүшүндүрүр: һејир вә шәри, көзәлликлә ејбәчәрлији, бөјүклүклә кичиклији, бир сөзлә, инсан руһунун али вә хырда дүјғуларыны поезија сәвијјәсинә ғалдырмағ еһтирасы Бәхтијарын фитрәтиндәдир. Мүтәфәккир сәнәтқарын, устад шаирин башлыча ғајәси, уғуру да бундадыр».² Шаир һағгында јазан мүәллифләрин демәк олар ки, һамысы онун поезијасынын јүксәк амаллар вә фикирләр сәнәти олдуғуну көстәрмиш, Б. Ваһабзадәни дүшүнән сәнәтқар кими ғијмәтләндирмишләр. Халғ јазычысы М. Ибраһимова көрә Бәхтијар Ваһабзадә «һәјатла, зәманә илә јашајан, халғы марағландыран бир сыра чанлы мәсәләләрә бәдни сөзлә чаваб вермәјә чалышан һәјәчанлы, дүшүнән вә дүшүндүрән шаирдир. Онун јарадычылығында... ән чох хоша кәлән чәһәт одур ки, Бәхтијар јүксәк әмәл шаирдир. О, тәрәннүм етдији идејаларын... еһтираслы фәданси вә мүбаризидир, онлар шаирин үрәјиндән, һиссијатынын дәринлијиндән кәлир».³

Шаир Р. Рза чаван һәмқарынын сәнәти, поезијасы һағгында дүшүнчәләрини белә ифадә етмишдир. «Ән јахшы ше'рләриндә шаир садәчә өз охучулары илә данышмыр, санки шаир јәнн бир ше'р јазмағ фикринә дүшмәјиб, әксинә, дүјдүғу фикирләрини охучу илә, ән јахын досту илә бөлүшүр. Сиз гејри-иради оларағ шаирин әһ-

вали-руһијјәсиндән тә'сирләнир, сизи фәрәһ, гүсәә бүрүјүр. Сиз олсун ки, әввәлләр ғәлбиниздә емосија доғурмајан әшјаларын, һадисәләрин мәнасы һағгында дүшүнмәјә башлајырсыз. Лакин инди, дәғиг тапылмыш поетик сөзләрин күчүјлә бу әшјалар, һадисәләр сизин үчүн даһа бөјүк әһәмијјәт алыр. Онлар сизи фәалијјәтә, мәһәббәт вә ғәзәбә чағырыр».¹

Мүасирләринин шаир һағгында бу рәјләри, әлбәттә, кәлишикәзәл сөзләр дејилдир. Бәхтијар Ваһабзадә поезијасынын ән тәләбқар сәнәт биличиләри тәрәфиндән е'тирафыдыр.

Б. Ваһабзадә букүнкү совет ше'ринин ғабағчыл, нүфузлу сәнәтқарларындандыр. Онун поезијасы милли һүдудлары вә иттифағ һүдудларыны ашарағ Авропада, социалист бирлији өлкәләриндә, хүсусилә Јахын Шәрг өлкәләриндә јахындан танынмаға башламышдыр. Илк ше'ри 1943-чү илдә мәтбуат үзү көрән шаирин индијәдәк ана дилиндә ғырха јахын, рус дилиндә ондан чох, ермәни вә күрчү дилләриндә ики, өзбәк дилиндә ики, алман дилиндә бир, түрк дилиндә ики китабы нәшр олунмушдур. Б. Ваһабзадә поезијасына белә күчлү марағ— онун поезијасынын јүксәк бәшәрилији илә, өз дөврүнү, өз мүасирини долғун әкс етмәси илә изаһ олунмалыдыр.

* * *

Мүһарибәдән сонра бүтүн чохмилләтли әдәбијјатымыз кими, Азәрбајчан совет әдәбијјаты да бөјүк тарихи јарадычылығ вәзифәләрини һәјатә кечирмәли олду. Әдәбијјатын халғ, заман ғаршысында борчу вә вәзифәләри партијамызын Мәркәзи Комитәсинин 1946—1948-чи илләрдә чыхмыш тарихи ғәрарларында чох ајдын вә узун бир дөвр үчүн мүәјјән едилмишди.

Бу сәнәдләрдә гејд олунурду: «Дүнјада ән ғабағчыл әдәбијјат олан совет әдәбијјатынын күчү ондадыр ки, о, халғын мәнәфејиндән, дөвләтин мәнәфејиндән башға һеч бир мәнәфеји олмајан бир әдәбијјатдыр. Совет әдәбијјатынын вәзифәси кәнчләри дүзкүн тәрбијә етмәкдә, онларын тәләбләринә чаваб вермәкдә, күмраһ,

¹ Мехди Нусейн. Нараһат шаир—Б. Ваһабзадә. Инсан вә заман (ше'рләр вә поемалар), Б., Азәрнәшр, 1964, с. 5—6

² Ч. Ајматов. «Јарадыбдыр инам мәнн...», «Азәрбајчан кәнчләри» ғәз., 20 август 1983.

³ М. Ибраһимов. Әдәби гејдләр. Б., Азәрнәшр, 1970, с. 208.

өз ишинə инанан, манеэлəрдəн горхмајан, һәр чүр манеəни арадан галдырмаға һазыр олан јени нəсил тəрбијə етмəкдə дөвлəтə жардым кəстəрмəкдəн ибарəтдир»¹.

Партијанын бəдни јарадычылыға бу јүксəк тəлəблəри Азəрбајчан əдəбијјатынын гүввəлəрини јени вəзифəлəрлə силаһландырды, онларын сəјлəрини мүасирлијə доғру јөнəлтди. Мүһарибə тəзəчə гуртардығы вахт С. Вурғун Азəрбајчан əдəбијјатынын кəлəчəк вəзифəлəриндəн сөһбəт ачарағ дејирди: «Əсримиз бəјүк мəһалар əсридр. Белə бир əсрин əдəбијјаты да мəһалар əдəбијјаты олмалыдыр. Халғымызын əсл кəзəллији дə онун һəјат вə мүбаризəсиндəн доған прогрессив мəһалардыр. Биз халғымызын јүксəк шүүруну, тарихə вə истигбала олан никбин бахышларыны, онун ингилаби дүнјакөрүшүнү бəдни сөзлə кəшф етмəлијик»².

Мүһарибəдəн сонра јарадычылыға башлајан шаирлəр дə əдəбијјатын гаршысына заманын, халғын прəли сүрдүү вə һəллини тəкидлə кəзлəдији белə бəјүк вəзифəлəр шəрантиндə јетишир, илк ахтарышлар дөврүнү кечирирдилəр. Ше'римизин мүһарибəдəн сонрақы нəсли һесаб едилəн шаирлəрин чəркəсиндə И. Сəфəрли (1923—1978), А. Бабајев (1925—1979), Н. Хəзри (1924), Ə. Күрчајлы (1928—1981), Н. Ариф (1924), Габил (1926), Г. Гасымзадə (1923), Н. Кəнчəли (1921) илə јанашы Бəхтијар Ваһабзадə дə вар иди. Совет ше'ринин парлағ, бəнзəрсиз, кениш јарадычылығ програмы илə фəалијјəт кəстəрмиш шəхсијјəтлəриндəн сонра əдəбијјата кəлən бу нəсил, хүсусилə онларын прəлиндə кəдən нүмəјəндəлəри, һеч шүбһəсиз, өз сəлəфлəринин тəчрүбəсиндəн, онларын социалист поезијасыны јаратмағ сəһəсиндəки ахтарышларынын вə наилијјəтлəринин јанындан сүкутла кəчə билмəздилəр. Сəлəфлəрини поетик вə мəһəви тəчрүбəлəри јени нəслин мəһəви вə вəтəндашлығ чəһəтдəн јеткинлəшмəсини, совет ше'ринин идеја-сəнəткарлығ наилијјəтлəрини мəнимсəмəсини вə бу наилијјəтлəр сəвијјəсинə јүксəлмəсини сүр'əтлəндирди. Лакин бу тəчрүбəлəр ејни заманда онларын гаршысында өз мəхсуси јолларыны, өз поетик фəрдијјəтлəрини инадла ахтармағ вəзифəсини дə бүтүн чиддијјəти илə гојурду.

¹ УИК(б)П МК-нын əдəбијјат вə инчəсəнəт һағғында гəрарлары, Б., Азəрнəшр, 1950, с. 6.

² С. Вурғун. Əсəрлəри, V ч., Б., 1972, с. 349.

* * *

Ше'римизин мүһарибəдəн сонрақы инкишафында көркəмли јер тутан, өз јарадычылығы илə она фəал тəсир кəстəрən шəхсијјəтлəрдəн бири кими танынмыш Бəхтијар Ваһабзадə 1925-чи илдə Шəки шəһəриндə кəндли аилəсиндə доғулмушдур. О, илк тəһсилни Шəкидə алмышдыр. 1934-чү илдə аилəси илə Бақыја көчмүш вə тəһсилни бурада давам етдирмишдир. 1942-чи илдə орта мəктəби битириб Азəрбајчан Дəвлəт Университетинə дахил олан Б. Ваһабзадə елə о вахтдан е'тибарən республикамызын бу бəјүк елм вə тəһсил мəркəзинə һəмишəлик мəһкəм бағланыр. О, бурада филоложи тəһсил алыр, аспирантурада охујур вə 1950-чи илдə «Сəмəd Вурғунун поезијасы» мөвзусунда намизəдлик, 1964-чү илдə исə «Сəмəd Вурғунун јарадычылығ јолу» мөвзусунда докторлуғ диссертасијасы мұдафиə едир. Əмəк фəалијјəтинə университетдə башлајан Б. Ваһабзадə инди университетин профессорудур. 1980-чи илдə о, Азəрбајчан ССР ЕА мұхбир үзвү сечилмиш, 1974-чү илдə əмəкдар инчəсəнəт хадими ады алмыш, һəмчинин Гырмызы Əмəк бајрағы (1975) вə Октјабр ингилабы (1984) орденлəри илə тəлтиф олунмушдур. Б. Ваһабзадə Азəрбајчан ССР Али Советинин депутатыдыр. Дəфəлəрлə харичи өлкəлəрдə сəфəрлəрдə олмуш Б. Ваһабзадəнин əсəрлəрин ССРИ халғларынын вə бир чох харичи өлкə халғларынын диллəринə чеврилмишдир.

Азəрбајчан совет əдəбијјатынын инкишафында көркəмли хидмəтлəринə көрə Бəхтијар Ваһабзадə 1984-чү илдə республиканын халғ шаири адына лəјиг көрүлмүш вə елə һəмин илдə дə «Бир кəминин јолчусујуг» китабына көрə ССРИ Дəвлəт мұкафаты алмышдыр.

Б. Ваһабзадəнин «Ана вə шəкил» адлы илк ше'ри 1943-чү илдə дəрч олунмушдур. Ону да дејəк ки, бу ше'рин дəрч олунмасына гəдэр дə Б. Ваһабзадə əдəбијјата, поезијаја гызғын марағ кəстəрирди. Һəлə мəктəбли икən о, ше'ри, əдəбијјаты севир, гəлбини долан һисслəри сөзə чевирмəјə чалышырды. Кəнч Бəхтијарын ше'рə һəвəсинин гүввəтлəнмəсиндə онун əдəбијјат мұəллими Ибраһим Чəфəрин бəјүк тəсирин олмушдур.

Илк ше'рлəриндə кəнч шаирин өз лирик һисслəрини, тəəссуратларыны конкрет һадисə вə предметлəрин эмоционал-образлы шəрни васитəсилə ифадə етмəјə чидди

сә'ј көстәрдиң ајдын дујулурду. Мүәјјән сүжет вә ја әһвалат онун ше'рләриндә лирик өзүнүнфадәнин васитәси кими мејдана чыхырды. «Икинчи јара» (1943), «Ај фалы» (1943) кими ше'рләр шаирин бу мејлини әкс етдирән илк нүмунәләр иди.

Б. Ваһабзадәнин илк ше'рләриндән бирини дә — «Јашыл чәмән, ағач алты...» ше'рини дә хүсуси гејд етмәји лазым билирик. Ше'р илк дөфә «Әдәбијјат гәзети»ндә (13 октјабр 1944) чыхмышдыр. С. Вурғун һаггында хатирәләриндә Б. Ваһабзадә бу ше'рин онун мәтбуатда дәрч олуна доггузунчу ше'ри олдуғуну, бөјүк шаирин диггәтини чәлб етдијини вә С. Вурғунун кәнч шаирин гәбул едиб онунла сөһбәт етдијини, онун зәмәнәти илә Јазычылар Иттифагына гәбул едилдијини јазыр. Бу, доғрудан да, Б. Ваһабзадәнин илк ше'рләри арасында ән мүкәммәл, биткин ше'р иди вә мүәллифин поетик исте'дадындан, мүәјјән мә'нада, һәтта онун јарадычылыг фәрдијјәтиндән хәбәр верирди вә шүбһә етмәмәк олар ки, ше'р мәһз бу хүсусијјәтләринә көрә бөјүк сөз устасыны марагландырмышды. Сонралар Б. Ваһабзадәнин бу ше'ри кәнч јазычыларын әсәрләриндән ибарәт топлаја вә шаирин илк китабына дахил едилмишдир. Мүәјјән мә'нада Б. Ваһабзадәнин бир шаир кими бу ше'рдән башландығыны да дүшүнмәк мүмкүндүр.

Әввәлки ше'рләриндә олдуғу кими, бу ше'рдә дә Б. Ваһабзадә адамларын мұһарибә дөврүндә кечирдији һәјәчанлары гәләмә алырды. Бу, һәмин ше'ри мұһарибә илләри поезијасы илә бағлајан әләмәтләрдән иди. Бурада да Б. Ваһабзадәнин мөвзунун образлы һәлли үчүн јени јол, васитәләр ахтардығы, сүжетли лирик жанра чан атдығы ајдын көрүнүрду. Чәһһәдән гајыдан әскәр өз дөјүшчү достуну хатырлајараг дөјүш габағы күнләрин бириндә онун үрәјиндән кечән арзулары ачы бир нискил кими јашајырды. Һәмин әскәр дөјүш габағы сакит анларын бириндә бир дә вәтәнә гајыда биләчәјини, чичәкләрин арасындан кечмәјин, ағач алтында отуруб вәтәнин түнд чајындан ичмәјин она мүјәссәр олуб-оламајачағыны дүшүнмүш вә бу барәдә достујла данышмышдыр. Инди о јохдур; досту исә чәһһәдән гајытмыш, гаршысында вәтәнин түнд чајы гардашы илә ағач алтында отурмушдур. Белә анда чәһһә хатирәләринин чанланмасы, јаддашын сәһифәләnmәси тамамилә тәбиндир:

Чәһһәдә бир еллиминдән достум вар иди,
Мәним үчүн дар күнүмдә гәмкүсар иди.
Һәрдән сөһбәт ејләјәрдик дөјүш јатаида,
Кәләчәклә јашајардыг һәмин бу анда...
Бир күн достум деди: «бир дә бағчамызда мән
Чичәкләрин арасындан кечәчәјәмми?
Көлкәликдә, отлар үстә отуруб һәмән,
Вәтәнимин түнд чајындан ичәчәјәмми?»...1

Б. Ваһабзадәнин илк сүжетли ше'рләринин бир мәзијјәти дә сүжетин анчаг һадисәни дејил, ејни заманда бу һадисәни данышан шәхсин, јә'ни шаирин «Мән»инин һәјәчанларыны да өзүндә еһтива етмәсидир. Һәтта бу шәхси башланғыч, бу мәзијјәт онун ше'рләриндә фәал бир кејфијјәт һалында мејдана чыхырды. «Јашыл чәмән, ағач алты, бир дә ки түнд чај...» ше'риндә дә вәзијјәт белә иди. Әскәр өз хатирәсини данышыб гуртардыгдан сонра ортаја дәрин сүкут чөкүрдү; бу мөгамда шаир даһа һадисәни дејил, һадисәнин доғурдуғу һәјәчаны, тәәссүраты ифадә едирди, бунунла да ше'рин лирик мәнбәји күчләнмиш олурду.

Б. Ваһабзадә сүжетли лириканын мұхтәлиф формаларыны ахтарырды. Нәзәрдән кечирдијимиз ше'рдән фәрғли олараг «Мирвари» ше'риндә сүжет бүсбүтүн һадисәнин лирик емоционал тәғдими кими башланыб тамамланырды. 1944-чү илдә јазылмыш вә дәрч олунамуш бу ше'рдә дә мұһарибә шәраитинин адамларда доғурдуғу әһвали-руһијјәнин, онларын көврәк севинчләри вә һиссләринин тәсвири илә гаршылашырыг. Белә ки, ше'рдәки һадисәни биринчи шәхс, јә'ни тәсвир олуна һадисәнин иштиракчысы данышырды. Мұһарибә мөвзусунда јазылмыш әввәлки ше'рләрдән фәрғли олараг бу ше'рдә бир фәрәһ һисси дујулурду.

Ше'рдә тәсвир олуна һадисә, нәгл олуна әһвалат ади мәншәт әһвалатыдыр. Шаир бу әһвалатлары тәсвир едәркән әскәрин нечә вурушмасыны, онун гәһрәмәнлығыны чанландырмағын гајғысына галмырды. Б. Ваһабзадә мөвзунун анчаг она шәхсән таныш, јакын олан тәрәфини гәләмә алырды. Јери кәлмишкән Б. Ваһабзадәнин бурада нәзәрдән кечирдијимиз ше'рләринин бир мұһим мәзијјәтинин дә бу ше'рләрин мөвзу, әһвали-руһијјә, һәјәти тәфәррүатлар бахымындан мұһарибә шәран-

1 Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, ики чилдә, I ч., Б., Јазычы, 1983, с. 11—12.

ти, мұһарибә дөврүнүн керчәклији илә бағлы олмасы хусусијјәтини дә гејд етмәк истәјирик. Бу, һалә илк гәләм тәчрүбәләриндән етибарән Б. Ваһабзадәнин бир шаир кими халғын, өлкәнин һәјатында баш верән бөјүк, эзәмәтли һадисәләрлә дәрин үзви тәмасда формалашдығыны, истәдадынын јеткинләшдијјини ајдынлашдырырды вә бу мәһнада онун ше'рләринин мұһарибә мөвзусу илә јахындан сәсләшмәсини заһири мұасирлик, јахуд мұһарибә дөврү ше'ринин тәсири кими изаһ етмәк о гәдәр дә һәгигәтә ујғун олмәзди, һәрчәнд ки, шаирин бу ше'рләриндә мұһарибә илләриндә јаранан поезијанын, хусусилә Ә. Чәмил ше'рләринин ајдын, габарыг тәсири аз дујулмурду. Кәнч шаирин өз ше'рләриндә о вахт поезијада мүйјән дәрәчәдә гүввәтли олан мүчәррәд вәсфчиликдән, бу вә ја диқәр һадисә вә предмет барәдә мұһакимә јүрүтмәк үсулундан узағлашыб даһа чох конкретлијә, һәјат һадисәсинин тәсвирина мејл кәстәрмәси онун лирикасынын инандырычылыг гүввәсини вә тәсирини артырырды.

Мұһарибәнин ахырларына доғру илк ше'рләри чыхмаға башлајан шаирләримизин ән истәдадлылары поезијамызын мәруз галдығы чәтинликләрлә мұбаризә шәраитиндә, биринчи нөвбәдә ше'римизин көркәмли, габагчыл нүмајәндәләринин јарадычылыгларында мејдана чыхан вә тәдричән гүввәтләнән мұбаризә шәраитиндә јетишир, өз јарадычылыг габилитәтләрини вә имканларыны инкишаф етдирди. Сөз јох ки, онлар да ән мөвәффәғијјәтли ше'рләри илә бу мұбаризәдә тәсир кәстәрирдиләр. Н. Хәзри, Б. Ваһабзадә, А.Бабајев вә б. ше'рләриндә бу чәһәтдән диғгәтәлајиг кејфијјәтләр мұшаһидә олунурду. М. Нүсәјн бу шаирләри һағлы оларағ «бәдин јарадычылығын бүтүн мәсулијјәтини баша дүшән вә өзүнә тәләбкарлыгла јанашан мүйәлликләр»¹ кими сәһијјәләндирди.

Диқәр һәмкарлары кими, Б. Ваһабзадә дә бу үмиди аз бир заман әрзиндә доғрултду. Көркәмли шаиримиз Ә. Чәмилин редакторлуғу илә 1949-чу илдә чапдан чыхан «Мәним достларым» илк ше'р топлусу Бәхтијар Ваһабзадәни артыг ше'р һәвәскары кими дејил, истәдадлы вә сүр'әтлә инкишаф едән, ше'рләринин мөвзу вә идеја кејфијјәтләринә фикир верән шаир кими таныт-

дырды. «Мәним достларым» китабына Б. Ваһабзадәнин 1944—1949-чу илләрдә јаздығы ше'рләри вә «Тохучу гыз» поемасы дахил иди. Һәмин ше'рләрдә вә поемада Б. Ваһабзадәнин әһмијјәтли, ичтиман мәһналы мөвзуларә чидди мејли нәзәрә чарпырды, конкрет вә керчәк һадисәләри гәләмә алмасы дујулурду. Биз артыг шаирин илк ше'рләринин тәһлилиндә онун бу јарадычылыг мејлини нисбәтән изаһ етмишик. «Мәним достларым» китабынын да мәзијјәти онда иди ки, бурадакы бир сыра ше'рләрдә шаирин өз јарадычылыг мејлләрини дәринләшдирмәјә чалышмасы көрүнүрду. «Јашыл чәмән, ағач алты...», «Мирвари» кими ше'рләрдә олдуғу кими, китаба дахил олан «Мәним достларым», «Тәзә шәһәр», «Ағ сачлар» ше'рләриндә дә Б. Ваһабзадә лирик дүшүнчәләрини мүйјән предметин тәсвири, тәфәрруғат вә мұшаһидәләрин үмумиләшдирилмәси јолу илә ифадә етмиш олурду. Мәсәлән, «Мәним достларым» ше'риндә белә бир тәсвир предмети — орта мәктәб шакирдләринин шәклиндән ибарәтди. Шаир бурахылыш синфиндә чәкилмиш шәкли сејр едир, мәктәб достларыны бир-бир хатырлајыр, онларын инди учсуз-бучагсыз өлкәнин һәр кушәсинә сәпәләндикләриндән сөһбәт ачырды. Бах, бу ғырагдакы назик оғлан чох јахшы дост иди, тәбиәти севәрди, инди агрономдур; бу оғлан чох дирибашды, идман һәвәскары иди, мұһарибәдә көнүллү кетди; онун јанындакы шакирд һазырда бәстәкардыр, бүтүн өлкәдә танынмышдыр. Бу конкрет, әјани тәфәрруғатлардан шаир лирик үмумиләшдирмәјә кечирди.

Б. Ваһабзадәнин илк ше'рләриндә бәзән бир мөвзу јахынлығына дә көрмәк мүмкүн иди. Мәсәлән, бир чох ше'рләри («Јашыл чәмән, ағач алты...», «Мирвари», «Хатирәләр» вә с.) мұһарибә мөвзусу чәһәтдән бирләширди. Илк китабындакы әксәр ше'рләр ејни заманда мәктәб, мүйәллим әмәји мотивләри вә мөвзулары бахымындан јахынды. «Мәним достларым» ше'ри мүйәллим әмәјинин мәһналандырылмасы илә баша чатырды. Ејни мөвзу вә мотив «Ағ сачлар» ше'риндә дә шаир илһамландырырды. Ләкин «Мәним достларым»дан фәргли оларағ бу ше'рдә Б. Ваһабзадә һәмин мөвзуну вә мотиви даһа дәрин дүшүнчә вә һиссијјатла гаврајыр, лирик-психоложи сәпкидә мәһналандырырды. Ше'р эзәмәтли бинаһын — мәктәбин тәсвирилә, мәктәбин вәсфи илә башланырды. Ше'рин бу һиссәсиндә мәктәб һағгында үмуми вә тәм-

¹ М. Нүсәјн. Әсәрләри, IX ч., Б., 1979, с. 587.

тəраглы мисралар ишлэдилирди. Лакин шаир ше'рин бу тəрəфини инкишаф етдирмирди, дəрһал мəkтəбин ачыг пəнчəрəсиндən, бахан ағсачлы мұəллимəнин тəс-виринə кечирди. Ше'рин бəдни тəсири, идејасы да бу лəвһəнин, јəни ағсачлы мұəллимəнин образынын чан-ландырылмасында иди. Шаири бурада мұəллимəнин сачларынын ағармасы деталы мəшғул едир вə о, идеја-образлы үмүмилəшдирмəјə бу деталын мұфəссəл емосионал шəрһиндən башлајырды:

О ағармыш сачлардакы гүдсијјəтин мə'насы вар,
О јаздыгча əлиндəки тəбаширдən гопан тозлар
Ағартмышдыр сачларыны... Санки онлар гарлы гышдыр
Хејир, мəним ағ күнүмчүн онун сачы ағармышдыр.
Бу һагг ишə кетмиш онун өмрүнүн дə чаван чағы,
Шəрəфлидир ел јолунда гара сачын ағармағы.¹

Нүмунə кəтирилən парчада шаирин нəинки лəвһə јар-тəсмасыны көрүрүк, һəм дə лəвһəдən, тəсвирдən фикрə, образлы үмүмилəшдирмəјə гүввəтли чəһди илə гаршылашырыг. Мұəллимəнин гара сачларынын тəбаширдən гопан тозлардан, јахуш шакирдлəрин ағ күнү үчүн чəк-дији эмəкдən ағармасы фикрин јығчам, тутумлу, образлы вə мəчəзи ифадəсинə јахшы нүмунə сајыла билəр. Доғрудур, Бəхтијарын да ше'рлəриндə о иллəрдə шаир-лəрин тез-тез ишлəтдиклəри «а достлар», «кəлин дост-лар» вə с. бу кими риторик мұрачиəтлəрə, үнсүрлəрə рəст кəлмəк олурду. Анчаг ејни заманда «Ағ сачлар» кими ше'рлəриндə онун фикри, һисси образлы, емосионал чəһəтдən тутумлу вə биткин ифадə етмəјə мəјли дə дујулурду. О да гејд олунмалыдыр ки, Бəхтијар мұəјјən сүжетдən, һəјати тəһкијə формасындан истифадə етсə дə, ше'рлəрини бəзи чылпаг мұһакимəви мұдахилəлəрдən дə тамамилə хилас едə билмирди. Мəһз буна көрə М. Һүсєјн «Јени гүввəлəр» мəғалəсиндə Бəхтијарын бу ше'рини бүтөвлүкдə тəгдир етсə дə, мұəллифи бурада мəтлəби узатмағына, гəһрəмана аид мұһакимəлəрин ифадəсиндə јығчамлыг һиссини кəзлəмəдијинə көрə мəзəммəтлəјирди. М. Һүсєјн бəлə һесаб едирди ки, шаир мұəллимəнин сачларыны шакирдлəрин ағ күнү үчүн ағартдығыны ифадə етмəклə кифəјəтлəнмəли иди. Ла-кин шаир бəлə етмир, тəнгидчинин дедији кими, «ајры

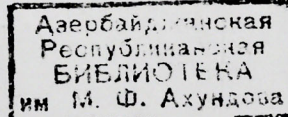
бир мөвзуја кечир вə əсəринин инкишаф хəттини пар-чалајыр».¹

Б. Ваһабзадəнин 1946—1949-чу иллəрдə јаздығы əн мұвəффəгијјəтли ше'рлəри ичəрисиндə онун «Мəктəб ше'рлəри» тəнгид тəрəфиндən даһа чох бəјəнилирди. Үмүмијјəтлə дəмəлијик ки, мəктəб мөвзусу Б. Ваһабза-дəнин илк китабындан башламыш сонракы китабларын-да да инкишаф едиб кəлən башлыча мөвзулардандыр. Шаир сонракы иллəрдə дə бу мөвзудан ајрылмамыш-дыр. Мөвзуја бəлə бағлылыг нəтичəсиндə о, бүтөв бир «Мəктəб ше'рлəри» силсилəси јаратмышдыр. О бу ше'р-лəрини «Сечилмиш əсəрлəри»нə дə (1967, 1983) дахил етмишдир. Икичилдик «Сечилмиш əсəрлəри»нə (I ч., 1983) дахил етдији бу силсилə онун 1947—1962-чи ил-лəр арасында јазмыш олдуғу 19 ше'рдən ибарəтдир. Кəр шаир һаггында јазылмыш илк мəғалəлəри нəзəр-дən кечирмиш олсaг, һəмин мəғалəлəрдə Б. Ваһабзадə-нин əн чох мəктəб ше'рлəринин тəриф олундуғуну, бə-јəнилдијини көрəрик. Һəгигəтən дə Бəхтијарын мəктəб ше'рлəри мөвзу јенилији, конкретлији, поетик һисслə-рин һəјати мұшаһидəлəрдən вə тəфəррүатлардан јаран-масы бахымындан онун дикəр ше'рлəри арасында сечи-лирди. Бурада шаир ше'рлəрини мұмкүн гəдər мұчəр-рəдчиликдən вə үмүми сөзчүлүкдən хилас етмəјə наил олурду. Бу нөгтеји-нəзəрдən онун мəктəб ше'рлəри ичə-рисиндə «Илк чығыр» (1947), һеч шүбһəсиз, əн мұвəффəгијјəтли ше'рлəриндən бири иди. Ше'рдə шаирин об-разлы үмүмилəшдирмəјə реал мұшаһидə вə тəфəррүат-лардан кəлдији нəзəрə чарпырды. Шəһəрин сəһəри, зəһ-мəт адамларынын ахшамдан арамсыз јаған гарда чығыр ачараг ишə кетмəлəри, онлардан сонра ушагларын бу чығырларла мəктəбə јолланмалары ше'рдə јығчам, бит-кин тəсвир олунан, чанландырылан мəнзəрəнин чизки-лəри иди. Шаир бəлə реал тəфəррүатлардан чыхараг ше'рин əсас идејасыны јекунлашдырыр:

Кет, ај гузум, гəлбини хош зəһмəтə бағла сən,
Ушаглыг өмрүмүзүн əн севимли чағыдыр.
Ачылмыш чығырларла бу күн дəрсə кедирсən,
Сабаһ сən ачачагсən бу јолларда илк чығыр².

¹ М. Һүсєјн. Əсəрлəри, IX ч., с. 590.

² Б. Ваһабзадə. Мəним достларым, с. 21.

Ше'рин тээлижи вэ емоснонал тэравэти шәһәрин гарлы гыш сәһәриндә адамларын ачдыгы чыгыра мүәл-лифин шаиранә бахышында ифадәсини тапырды. Ше'р-дәки фикир, һисс кениш вә әһатәли иди, лакин онун ифадәси жығчам вә лаконик васитәләрлә јеринә јетп-рилмишди. Шаир ади чыгыры мә'наландыраараг балача охучусуна дејирди ки, бу күн сән ачылмыш чыгырла, јолларла кедирсән, сабаһ исә бу чыгырлары, јоллары сән ачмалысан. Бәхтијар фикри бу сајаг, јәни публи-сист тәрздә дә ифадә едә биләрдди; анчаг бу һалда ше'р емоснонал-образлы үмумиләшдирмә кејфијјәтини итир-миш оларды. Мәһз бу мәзијјәтинә көрә Бәхтијарын бу ше'ри 50-чи илләрдә ушаг әдәбијјатына һәср олунмуш мәғаләләрдә бәјәнлирди. Шаир Р. Рза бу ше'рдә јени нәслин өзүндән әввәлки нәслин ишнини давам етдирмәси фикринин ифадә олундуғуну көстәрәрәк ону ушаглар үчүн јарадылан поезијанын јахшы бир нүмунәси кими гијмәтләндирди. Лакин о, ејни заманда ше'рин «Шә-һәр галхыр јухудан, дарвазалар ачылыр» мисраларын-дакы тәсвири мүвәффегијјәтсиз сајырды вә јазырды ки, шаир белә дејәркән «биз мүасир шәһәри дејил, гәдим әсрләрин дөрд јаны диварла һасарланмыш вә дарваза-ларына ағыр гыфыллар вурулмуш шәһәрләринн көзү-мүзүн габағына кәтиририк»¹. Р. Рзанын ирадыны баша дүшмәк олар. Дарваза, сөз јох ки, јени, мүасир шәһәр үчүн сәчијјәви дејилдир. Лакин буну нәзәрә алмагла јанашы биз ејни заманда бу образын ше'рдә мөхсуси бир рол ојнадығыны, онун мөхсуси бир колорит кәтир-дијини дә јаддан чыхара билмәрик. Бәхтијарын тәсвир етдији шәһәр мүасир олмагдан башга һәм дә «гәдим шәһәрдир». «Шәһәр галхыр јухудан, дарвазалар ачылыр» мисрасы буну һисс етдирди вә буна көрә биз белә дүшүнүрүк ки, бу образ ше'рин «үмуми авазына» о гәдәр чидди хәләл кәтирмирдди вә шаир дә дүзкүн һәрәкәт едәрәк ше'рин сонракы нәшрләриндә һәмни мисраны олдуғу кими сахламышдыр. М. Раһим шаирә һәср етди-ји мәғаләдә јазмышдыр: «Илк чыгыр»... мә'на е'тибарилә Бәхтијарын јахшы әсәрләриндәндир. Ше'рин көзәл чә-һәти тарихи бојаларынын тәбии олмасындадыр. Бурада сахта, ујдурма тәсвирә раст кәлмәк мүмкүн дејилдир»².

¹ Р. Рза. Ушаг әдәбијјатынын идеја вә бәдн сәвијјәсинин јүк-сәлиши угрунда. — «Әдәбијјат гәзети», 16 јанвар 1952-чи ил.
² М. Раһим. Халгын истәјинчә, Б., 1971, с. 189.

«Илк чыгыр» кими «Гызыл медал» да Бәхтијарын мү-вәффегијјәтли мәктәб ше'рләриндәнди. Бурада да шаи-рин мөвзу вә фикир јенилијнә чан атмасы дујулурду. Бәхтијарын ән јахшы мәктәб ше'рләрини фәргләндирән о иди ки, о, бу ше'рләрдә тәкчә мәктәбин, охумагын әһә-мијјәтини ифадә етмәклә кифајәтләнмир, шаир бу ше'рләрдә һәм дә мәктәбли әмәјинин бөјүк мә'насы үзә-риндә дүшүнүрдү вә өз охучусуну да буна истигамәт-ләндирди.

Шаирин мәктәб ше'рләринин идеја әһәмијјәтиндән данышаркән М. Раһим јазмышдыр: «Нә үчүн бу ше'рләр севилир? Чүнки Бәхтијар бу ше'рләриндә һәјатымызын мә'нәви гүввәтини ифадә үчүн реал бојалардан истифа-дә етмишдир»¹. Башга мүәллифләр дә бу фикирдә иди-ләр. Мәсәлән, К. Талыбзадә шаирин «Баһар» китабы (1950) һаггында јаздығы мәғаләдә гејд едирди ки, бу ше'рләр «өз мәфкурәви дәјәри, мөвзу јенилији, компо-зиција биткилији е'тибарилә сечилрләр»². Ә. Мирәһ-мәдов да белә һесаб едир вә көстәрирди ки, «Б. Ваһаб-задәнин «Мәним достларым» ше'ри һаглы олараг бәјә-нилр. Чүнки бурадакы мә'налы һәгигәтләр совет кәнч-ләринин, совет зијалыларынын һамысына танышдыр вә хошдур»³.

Һәгигәтән дә Б. Ваһабзадә мәктәбли достларына мү-рачигәт едәркән јүксәлиш вә идрәк севинчини, зәһни әмә-јин поезијасыны һисс етдирмәјә чалышырды. «Баһар» (1950), «Достлуг нәғмәси» (1953) кими китабларындакы бир сыра јахшы ше'рләр дә буну тәсдигләјирди. Дүнән-ки шакирдләрин бир вахт дәрә охудуғу мәктәб мүәл-лим кими гајыдыб, тәһсил алдығы синиф отағында илк дәрәсә башларкән кечирдији һиссләрдә, һәјәчанларда ин-санын јүксәлиши, јарадычылыг фәрәһи дујулурду.

Бу ше'рләр анчаг поетик фикирлә јох, һәм дә педаго-жи гәнаәтләрлә, әхлаги-тәрбијәви дүшүнчәләрлә зәнкин иди. Мәсәлән, «Сәнә үзүк нә кәрәкдир» ше'риндә (1955) мәктәбли гыза «инсан заһирән бәзәнмәјә јох, дахили зәнкинлијә чан атмалыдыр!»—фикри ашыланмышдыр. Белә мұрачигәтдә әхлаги төвсијәләр, дүшүнчәләр силси-

¹ М. Раһим. Халгын истәјинчә, с. 190.

² К. Талыбзадә. Баһар, «Әдәбијјат гәзети», 8 сентјабр 1950-чи ил.

³ Ә. Мирәһмәдов. Јүксәлиш јолларында, «Әдәбијјат гәзети», 7 јанвар 1951-чи ил.

лэси бир фикир этрафында мэркэзлэнирди. Адыны чөк-
джимиз ше'рдэ шаир мөктэбли гызларда садэлик вэ тэ-
билик һисси тәрбијэләндирмәк мәгсәди күдүрдү:

Гој палтарын дејил, сәнин
Әглин, фикрин гат-гат олсун.
Бүсәтсиз да кечәр әјнин,
Үрәјиндә бүсәт олсун.

Төвсијәләрдә педагожи вэ вәтәндаш дүшүн-чәлери
мэркәзләшир. Бу чәһәтдән сонралар јаздығы «Әлифба
китабы» (1956), «Бабанын ады» (1959), «Сәсләр»
(1959), «Мәктәб јолу» (1959), «Сәнин илк мұәллимин»
(1959), «Синиф—һәјат» (1962) ше'рләри Б. Ваһабзадә-
нин һәммин силсиләдән олан даһа јеткин ше'рләриндән-
дир. Ејни заманда онун 1947—1952-чи илләрә анд мөк-
тәб ше'рләри јахшы чәһәтләри илә бәрәбәр мұәјјән гү-
сурлардан да хилас дејилди. Халг шаири М. Раһимин
шаирин јарадычылығындан бәһс едән мөгаләсиндә бу
гүсурларын бир гисми кәстәрилмишир¹. Тәнгидчи Қ. Та-
лыбзадә дә «Баһар» китабыны тәһлил едәрәк јазырды
ки, бу ше'рләрдә «бәзән ушағлыг чағлары һәддиндән
артыг идеализә олунур. Шаир кечмиш күнләрә о гәдәр
валәһ олур ки, һәтта ону хатырларкән ајрылыг мөга-
мында иләмәјә (тәнгидчи «Ағ сачлар» ше'рини нәзәрә
тутур—Ш. С.) башлајыр. Бу исә сағлам вә никбин бир
руһда јазылмыш ше'рләрә бәдбинлик ашылајыр, онун
идеја тә'сирини зәифләдир»². Әлбәттә, бәлкә бу сөзләр
бир гәдәр кәскин дејилмишир, анчаг онларда мұәјјән
һәгигәт олдуғуну да е'тираф етмәк ләзим кәлир. Б. Ва-
һабзадәнин илк ше'рләриндә бир мөвзу, мотив јахынлы-
ғы дүјүлүрдү. Хүсусиә бу, мәктәбә һәср олунмуш ше'р-
ләринә анд бир чәһәт иди. Ә. Мирәһмәдов шаирин јара-
дычылығында јени мөвзулар ахтармаг мејлини сездији
ким, ејни заманда јахын мөвзуларда јазмасыны да кө-
рүрдү вә гејд едирди: «Анчаг һәр һалда кәнч шаирин
бир-биринә јахын олан бу мәсәләләрә һәддиндән артыг
мұрачиәт етмәси вә фикрини, һиссини јени тәсвир вәси-
тәләри илә ифадә етмәк үчүн аз чалышмасы онун ше'р-
ләриндә бир мөвзу мөһдудлуғу, јекнәсәглик әмәлә кә-

тирир. Ону да дејәк ки, Бәхтијарын ше'рләриндә зәма-
нәмизин чошғун руһу чох зәиф дүјүлүр»¹.

Заман кечдикчә шаир дә буналары дәрк едир вә илк
мөктәб ше'рләринә хас бәзә фикир вә һисс мөһдудлуғ-
ларыны арадан галдырмаг гајғысына галыр. 50-чи иллә-
рин орталарында јаздығы ше'рләр шаирин јарадычы-
лығындакы јениләшмәни әкс етдирди. Мәсәлән, «Әлиф-
ба китабы» ше'рини көтүрәк. Мөвзунун характеринә кө-
рә бу, шаирин илк мөктәб ше'рләри илә сәсләширди;
анчаг мөвзунун бәдни ишләнмәси бу һалда даһа јеткин
вә даһа мөзмунлу иди. Мұәллим әмәјинин поетик вәсфи
бу ше'рдә даһа долғун вә зәнкин ифадәләрлә мејдана
чыхырды:

Әлифба өјрәтмәк!—Чохлур әзабы!
Ағыр зәһмәтини дүјүрам сәнин.
Һәр баша чыханда сән бу китабы,
Әли гәләм тутду нечә көрпәнин.

Ушағын көзүндә, гоча дүнианын
Әл бөјүк, ән дәрин китабыдыр бу.
Онда өз ады вар сујун, һаванын
Бүтүн суалларын чавабыдыр бу².

Јахуд биринчи синфә кедән гызына мұрачиәтлә јаз-
дығы ше'рләри («Гијмәт», «Бабанын ады», «Сәсләр»,
«Мәктәб јолу») көтүрәк. Әлбәттә, бу ше'рләр дә форма,
жанр чәһәтдән ән'әнәви нәсиһәт ше'рләринә јахындыр.
Лакин Б. Ваһабзадә бу ән'әнәви жанры халис нәсиһәт,
дидактик сәпкидә ишләмирди. Ону лирик үнсүрләрлә,
емосионал вә интеллектуал мәнбәјлә зәнкинләшидир-
ди. Өвлад илк дөфә дәрсә кедир. Бәхтијар Ваһабзадә
бу ади һадисәјә кениш иәзәр салыр: көрпәјә онун бор-
чуну хатырладыр:

Шылтаг ушағлығын галыр архада,
Күл ачыр атанын ешиги, мұрады;
Сәнә доғуларкән верилән ада
Гошулур бу күндән бабанын ады.

Инди кичик вәтәндашын борчу јүз ил еһтирамла чә-
килән ада, пәслин јаддашына ләјиг јашамагдыр:

¹ М. Раһим. Бәхтијар Ваһабзадәнин ше'рләри, «Ингилаб вә мә-
дәнијет» журн., 1952, № 7.

² Қ. Талыбзадә. Баһар, «Әдәбијат гәзети», 8 сентјабр 1950-чи
ил.

¹ Ә. Мирәһмәдов. Јүксәлиш јолларында, «Әдәбијат гәзети»,
1 јанвар 1951-чи ил.

² Б. Ваһабзадә. Сечилимиш әсәрләри, I ч., с. 168—169.

Бу ада мәнимлә шәрик олдуң сән,
Бу ад тәзәләңсин әмәлләриндә.
Бил ки чавабдәһсән, гызым, бу күндән
Бу адың шәһинә мәнимлә сән дә¹.

Башга бир ше'рдә («Сәсләр») Бәхтијар көрпәнин
ејрәндији отуз ики сәси бүтүн тәбиәти, бүтүн инсани јад-
дашы вә сәрвәти өјрәнмәк, дәрк етмәк кими мә'налан-
дырды:

Бу сәсләр тарихдир, бу сәсләр Вәтән,
Бу сәсләр, ај гызым, нечә ил әввәл
Јаранмыш јурдунун тәбиәтиндән;
Бу сәсләр ешиг, арзу, бу сәсләр әмәл,
Унутма, әввәлчә буну анла сән.

Шаир дүшүнчәләрини белә јекунлашдырыр:

Ана јурдумузу бу сәсләрлә сән
Руһуна, гәлбинә һәкк едәчәксән².

Көрүндүјү кими, 40-чы илләрдә јаздығы мәктәб ше'р-
ләри илә мугајисәдә Бәхтијарын бу силсиләдән олан
сонракы ше'рләри һәм идеја, һәм дә онун поетик тәгдими
чәһәтдән чох јеткин әсәрләрдир. Һәтта мүәјјән мә'нада
бу ше'рләр һәмин силсиләјә бир гәдәр чәтинликлә дахил
ола билірләр. Онлар «ушаг ше'ри» јахуд «мәктәб ше'-
ри» һаггында ән'әнәви тәсәввүрләрлә бир јерә сығмыр.

Б. Ваһабзадә илк китабында, һәбелә сонракы «Ба-
һар» (1950), «Достлуг нәғмәси» (1959) китабларында
һәлә илк ахтарышлар мәрһәләсини кечирирди. Бурада-
кы ше'рләр Азәрбајчан совет поезијасынын 40-чы иллә-
рин орталары, 50-чи илләрин әввәлләриндә галхмыш ол-
дуғу сәвијјәдән ашағы иди. Бу ше'рләрдә һәгиги Бәх-
тијар Ваһабзадәни там мә'насы илә көрмәк вә танымаг
һәлә мүмкүн дејилди. Лакин бу ше'рләр, ејни заманда,
поезијаја мұһарибәдән сонра кәлән шаирләрин әсәрләри
илә мугајисәдә нисбәтән сечилир, өз мұәллифинин кә-
ләчәјинә үмид ојадырды. Мәсәлән, М. Һүсејн әдәбијја-
та, ше'рә кәлән бу нәслин ичәрисиндә истә'дадлы олан-
лары көстәрәрәк јазырды ки, «бу кәнчләр арасында бә-
дди јарадычылығын бүтүн мәс'улијјәтини баша дүшән
вә өзүнә тәләбкарлыгла јанашан мұәллифләр аз дејил-
дир³.

М. Һүсејн һәмин шаирләр сырасында Адил Бабајев,
Нәби Хәзри, Новруз Көнчәли илә јанашы Бәхтијар Ва-
һабзадәнин дә адыны чәкирди.

«Баһар» китабында «Илһам чырағы», «Бизим сәһнә»,
«Сәнсиз дә јашадар бу дағлар сәни», «Бөјүк сәнәт» диг-
гәти чәлб едән лирик ше'рләр иди. Һәмин ше'рләр Б. Ва-
һабзадәни лирикада бөјүк һәјат вә сәнәт мәсәләләри
үзәриндә дүшүнмәјә чәһд едән шаир кими сәчијјәлән-
дирди. Лакин бу ше'рләрдә ејни заманда бир мүчәр-
рәдлик, әсл фәлсәфилик јох, «фәлсәфәчилик» мејли дә
дәрһал көзә дәјирди. Мәсәлән, онун «Көзәл вәтән» ше'-
ри һаглы олараг тәңгидә мә'руз галмышды. 1951-чи ил-
дә «Правда» гәзетинин сәһифәләриндә Украјна шаири
В. Сосјуранын «Украјнаны сев» ше'ри тәңгид олунду вә
бундан сонра әдәби тәңгиддә бир сыра бу сәпкили ше'р-
ләр һаггында сөһбәт кетди. «Әдәбијјат гәзети» өзүнүн
баш мәғаләләриндән бирини бу мәсәләјә һәср едәрәк јә-
зырды: «Ше'римиздә үмумијјәтлә Вәтән һаггында әсәр-
ләрлә јанашы, үмумијјәтлә тәбиәт һаггында јазылмыш
әсәрләрә дә тез-тез раст колирик. Бу әсәрләр мүчәррәд
әсәрләрдир. Онларын үмуми фәлсәфәси ичтимаилик вә
мәфкурәвилијин зиддинә олараг әбәдилик кејфијјәтини
вәсф етмәкдән ибарәтдир¹. Әлбәттә, бурадакы бүтүн
фикирләри ејни дәрәчәдә гәбул етмәк олмаз. Мәсәлән,
поезијада әбәди оланы вәсф етмәјин әлејһинә чыхмагла
һеч вәһлә разылашмаг олмаз. Белә бир гәнаәт о вахт-
кы тәңгидин мөһдуд методоложи тәсәввүрләриндән до-
ғурду. Лакин бу тәңгиддә һәгигәт дә чох иди. Доғрудан
дә Вәтәнин, тәбиәтин мүчәррәд, гејри-милли, социал
контекстдән мөһрүм шәкилдә тәрәннүмү бир чох ше'рләрин
идеја-поетик мәзмунунун дајаз, примитив чыхмасына
сәбәб олурду. Б. Ваһабзадәнин «Көзәл вәтән» ше'риндә
дә белә бир гүсур өзүнү көстәрирди. Ше'рдә шаирин
«көзәл вәтән» анлајышынын өзү мөһдуд, дар вә сәјрчи
мәһијјәт дашыјырды. Шаирин тәсвириндә «көзәл вәтән»
анлајышына гатар-гатар дағлар, көпүклү чај, уча гаја-
лар, јашыл дүз, көј зәми, нарын-нарын јаған јағыш,
селдән сонра хал-хал олан чај дашлары, көј үзүнү гу-
чаглајан гөвси-гүзәһ вә с. бу кими әләмәтләр дахил
иди; вәтәнин тарихи, вәтәнин инсанлары бу анлајыш-
дан харичдә галырды:

¹ Әдәбијјатымызын идеја сафлығы уғрунда, «Әдәбијјат гәзе-
ти», 7 август 1951-чи ил.

¹ Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, I ч., с. 171.

² Јенә орада.

³ М. Һүсејн. Әсәрләри, IX ч., с. 587.

Əтирлənир чəмən, чəйир,
Кəј үзүнү гучаглайыр
Кəмər кими гөвси-гүзəһ,
Јаваш-јаваш əдикчə мөһ.
Јайлыр хош торпаг ији,
Бу мə'налы көзəллији
Биз севирик əзəl күндən
Көзəl вəтən, көзəl вəтən¹.

Р. Рза һағлы оларағ Азәрбајчан Јазычылар Итти-фағынын пленумундакы чыхышында бу ше'рдə «абст-ракт вə əбəди бир вəтən тəрəннүм едилдијинə» көрə ону тəнгид едирди². «Баһар» китабынын сəчijјəви гүсурла-рындан бирини К. Талыбзадə белə үмүмлəшдирди: «Б. Ваһабзадəнин ше'рлəриндə вəтən мəһəббəти чох гүввəтли сəслəнир. Лакин шаир бə'зən бу мəһəббəти һəддиндən артыг мəһдудлашдыыр, сэдəлəшдирир, ону аңчаг вəтəнин тəбиəтини севмəк дэрəчəсинə ендирир»³.

«Баһар» китабында Б. Ваһабзадəнин илк дөвр јара-дычылығынын даһа бир гүсуру да мейдана чыхырды. Бу, шаирин заһирən парлаг, һикмəтли, тəнтəнəли јазмағ əда-сындан ибарəтдир. «Бөјүк сənət» «Сəнсиз дə јашадаг бу дағлар сəни» вə с. ше'рлəрдə бу мейлин ајдын əла-мəтлəri көрүнүрдү. Ше'рлəриндə тəсəдүф едилən əсрар, һəгигəтин дилбəri, рүбаб, сүкунəтин пəнчəси, һикмəт, мə'на күлү, мə'на нуру; мə'на бағы, ешг афəти, фејз-шəр-бəти, əфсун, һикмəт сəмасы, күл чамал вə с. сөз вə иф-дəлəri Б. Ваһабзадəнин поезија дилини реализмдən узаглашдыырды. Шаир һағғында јазылмыш мəгалə вə рəсəнзијаларда онун ше'рлəринин мөвзу вə фикир əһ-тəсини кенишлəндирмəк вəзифəси ирəли сүрүлүрдү. К. Талыбзадəнин мəгалəсиндəки бу сөзлəri хатырлатмағ јеринə дүшəрди. О јазырды: «Кəнч шаир һəлəлик чох дар мөвзу даирəсиндə һəрлəнир. Онун сечдији мөвзулар нə гəдər чəлбедичи, орижинал олсалар да, əһтəси е'ти-барилə мəһдуд, јекрəнкдир. О, һəлə совет адамларынын мəишəт вə шүурунда əмəлə кəлмиш јени кəјфијəтлəri, онларын əмəк чəһəсиндə кəстəрдиклəri бөјүк харүгəлə-ри бүтүн мүрəккəб:лији вə дəринлијилə өјрəниб поетик јарадычылығын мəркəзинə кечирмəкдə чəтинлик чə-

кир»¹. Шаирин гаршысына гојулан бу јарадычылыг вə-зифəси һағлы тəлəб иди вə тəнгидчи онун истə'дадынын имканларына бөјүк үмидлəрини əкс етдирди. Лакин ејни заманда биз бу вəзифəлəрин мүрəккəблијини, бир-дən-бирə јеринə јетирилмəсинин гејри-мүмкүнлүјүнү гејд етмəлијик. Ајдындыр ки, һəмин вəзифəлəri јарадычылы-ғында һəјатə кечирмəк үчүн Б. Ваһабзадə поетик ахта-рышларыны кенишлəндирмəли вə дəринлəшдирмəли иди. Белə бир дөнүш үчүн Б. Ваһабзадə кифəјəт гəдər мə'нə-ви вə сənəткарлыг имканлары мəнимсəмишди. Хүсусилə онун бу имканлары епик поезијаја гүввəтли мейлиндə мейдана чыхырды. Артыг 1946—1951-чи иллəрдə о, «Ики тој», «Тохучу гыз», «Ајлы кечəлər», «Əбəди һəјкəл» ки-ми поемаларыны јазмышды. Лирик ше'рлəриндə дə мү-əјјən јеткинлəшмə, идеја вə мөвзу чəһəтдən инкишаф нə-зэрə чарпырды. «Достлуг нəғмəси» (1963) китабындакы «О хəтлər» (1952), «Совет һəкими» (1951), «Бир столун башында» (1950), «Садə адамлар» (1953), «Дəмирјолчу» (1950), «Истирəһəт ше'рлəri» (1952) вə с. Б. Ваһаб-задəнин «Мəним достларым» китабындакы лирикадан нис-бəтən фəрглəнирди. Нисс олунурду ки, о, јени мөвзулар, јени поетик вəситəлər вə образлар ахтарышыны мұвəф-фəгijјəтлə давам етдирир. Шаирин бу јолдакы ирəлилə-јиши үчүн, јарадычылыг фəрдијјəтинин камиллəшмəси үчүн Азәрбајчан ше'ринин мұһарибəдən сонракы на-илијјəтлəринин дə, поезијада јүксəк идејалылыг вə сən-əткарлыг əламəти алтында кедən ахтарышларын да мүсбəт тə'сири вардыр. Бу иллəрдə поезијадыз идеја вə бəдин чəһəтдən һəгигəтən јени јүксəлиш мəрһəлəсини кечирди. Поезија сənəткарлыг, бəдин форма вə үслуб нөгтеји-нəзəриндən хејли ирəлилəмишди, зəмənəнин тə-лəблəri сəвијјəсинə галха билмишди. Лирикада вəтən-дашлыг вə сијаси пафос күчлənмишди. Азәрбајчан ше'-ринин хүсусилə поэма жанры саһəсиндə јарадычылыг наилијјəтлəri бөјүк вə əһəмијјəтли иди. С. Вурғунун «Муған», «Зəнчинин арзулары», «Ленинин китабы», «Заманын бајрағдары», «Ајкүн» кими поемалары чох гыса мүддəтдə, 1947—1952-чи иллər арасында јаран-мышды. «Заманын бајрағдары» поемасы илə С. Вурғун бөјүк, социалист епик поезијасы јаратмағ саһəсиндəки ахтарышларыны баша чатдырды. Р. Рзанын «Ленин»,

¹ Б. Ваһабзадə. Баһар, Б., 1950, с. 39.

² Азәрбајчан совет əдəбијјатында идеја сафлығы вə јүксəк сənəткарлыг уғрунда, «Əдəбијјат гəзети», 17 октəбр 1951-чи ил.

³ К. Талыбзадə. Баһар, «Əдəбијјат гəзети», 8 сентјабр 1950-чи ил.

¹ К. Талыбзадə. Баһар, «Əдəбијјат гəзети», 8 сентјабр 1950-чи ил.

С. Рүстәмин «Биз коммунистларик», «Гафурун гәлби», М. Раһимин «Ленинград көләриндә» поемалары да Азәрбајҗан сәсиалист реализми эпик ше'рини мүнһүм жанр вә үслүб кејфијјәтләри илә зәнкинләшдирән әсәрләрдән иди. Һәмин поемаларда Азәрбајҗан ше'ринин бәјүк, миғаслы мөвзулар, мүасир инсанын образыны эпик планда чапландырмаға гүввәтли мејли мејдана чыҗырды

Лирика сәһәсиндә Азәрбајҗан ше'ринин наилијјәтләри шаирләримизин бу жанрын јени, дахили имканларыны ачмағ јолу илә ирәлиләдикләрини көстәрирди. С. Вургун, Р. Рза, Ә. Чәмил, О. Сарывәлли, Н. Рәфибәјли, М. Дилбаз, З. Хәлил мүасир дөврү, совет адамларынын бөјүк дүшүнчә вә һәјәчанларыны әкс етдирән лирика јарадырдылар.

Лакин поезијанын реал чәтинликләри дә варды. Хүсусилә бу чәтинликләр 50-чи илләрин орталарында совет чәмијјәтиндә Ленин һәјат принципләринин бәрпасы уғрунда мүбаризәнин башландығы дөврдә даһа ајдын шәкилдә өзүнү һисс етдирди. Һәмин чәтинликләр поезијанын шәхсијјәтә пәрәстиш мејлләринә мә'руз галмасындан, һәјатын биртәрәfli, дахили зиддијјәтләрсиз, конфликтсиз тәсвириндән, риторика вә сөзчүлүкдән ибарәт иди. Демәк олмаз ки, шаирләр бүтүн бу чәтинликләри, поезијанын гүсурларыны көрмүрдүләр. Јох, онлар поезијанын јарадычылығ чәтинликләрини көрүр вә дәрк едирдиләр. Азәрбајҗан шаирләринин ән јахшы әсәрләри, хүсусилә поемалары онларын бу чәтинликләри арадан галдырмағ сәјләриндән јаранмышды. Бүтүн бунлар һеч шүбһәсиз Б. Ваһабзадәнин вә онунла ејни дөврдә ше'рә кәлән шаирләрин јарадычылығ фәрдијјәтинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрирди. «Совет һәкими», «Дәмирјолчу» ше'рләриндә зәһмәт адамынын нәчиблији, онун ишинин бәшәри мә'насы вә көзәллији кәсф олунурду. Гатарлары јола салан гоча дәмирјолчу Бәхтијарын ше'риндә зәһмәт адамынын садә вә ишығлы тәбиәти кими јүксәлирди, охучунун јаддашында һәкк олунуб галырды:

Сон вагонун дал ишығы јаваш-јаваш кичилдикчә
Зәһмәтинин мә'насыны о бөјүдүр нәзәриндә.
Дәмир хәттә баха-баха јеридикчә о һәр кечә
Охујур өз һәјатыны бу хәтләрин үзәриндә.

О, дүшүнүр гүдрәтинә далыб ширин зәһмәтинин,
Вагонларын архасынча учурур өз хәјалыны.
О, сәрнишин гатарынын сүр'әтиндә көрүр јәгин
Ана-бала көрүшүнү, севкилиләр вүсәлыны.

Өтүрдүкчә о, даш јүклү, тахта јүклү гатарлары
Дурур тәзә тикинтиләр көз өнүндә гатар-гатар.
Достлар бизим бу һәјатда, бизим нәһәк гурғуларда
Гоча дәмирјолчунун да кичирик бир хидмәти вар.

Әлбәттә, биз һеч дә бу ше'ри Б. Ваһабзадәнин 50-чи илләрдә јаздығы ән јахшы ше'р кими тәғдим етмәк фикриндә дејилик. Ону хатырламағымызын сәбәби шаирин лирикада јени һүдуда, јени мөвгәјә кечмәсинин мүрәккәблијини көстәрмәкдир. Бурада да шаир инсанын иши үзәриндә дүшүнүр, һәтта дәмирјолчунун садә ишини мә'наландырыр. Нүмунә кәтирилән парчада биринчи бәнд бу чәһәтдән мүвәффегијјәтли тәсвирдир. Лакин бу ше'рдә Б. Ваһабзадә лирикасы сонрадан мәнимсәјәчәји һисси-емосионал долғунлуг кејфијјәтиндән бир гәдәр мәһрумдур. Ше'рдә шаир дәмирјолчунун һәјәчаны, характер илә јох, онун ишинин мә'насы вә әһәмијјәти илә марағланырды. Белә бир хүсусијјәт «Садә адамлар» ше'ри үчүн дә мүәјјән дәрәчәдә характерик көрүнә биләр. 1953-чү илдә јазылмыш бу ше'рин мөвзусу шаирин бир ил сонра дәрч олунмуш «Садә адамлар» поемасында да давам етдирилмишдир. Поеманын онунчу нәғмәсиндә Үлкәр вәзифә вә шәхсијјәт һаггында мұһакимәләр јүрүдүр, пешәсиндән утанан мейтәр Нәримана бизим өлкәмиздә вәзифәнин бөјүклүјү-кичиклији олмадығыны сөјләјир. Һәмин јердә Үлкәр вәзифә, шәхсијјәт барәдә данышыр, ади кәнд мәктәбиндә зәнк чалан Пәри халанын садә ишинин бөјүк мә'насы һаггында сөһбәт ачырды. Һәмин мотивләрин илкин ифадәсини биз бу ше'рдә көрүрүк. Һәтта бу ше'рин бүтөв бәндләри вә мисраларына Үлкәрин монологунда да раст кәлирик. Лакин индики һалда бизи «Садә адамлар» ше'ринин лирик әсәр кими хүсусијјәтләри марағландырыр. Ше'р, һәр шејдән әввәл, шаирин өз лирикасыны ичтиман чәһәтдән әһәмијјәтли, миғаслы дүшүнчәләрлә зәнкинләшдирмәк гајғысына галдығыны көстәрирди. Лакин бу дүшүнчәләри афористик үмумиләшдирмәләрлә ифадә етдијиндән ше'рдә һисси башланғыч зәифләјирди. Санки буну сәзәрәк шаир кәнд мәктәбиндә зәнк чалан гадынын өз ишинә мұнасибәтини ше'рин мәтинә дахил едир, бунунла ше'рдәки

дүшүнчэләри конкрет һәјат материалы илә әсасландырмыш олурду. Беләликлә, һәм сентенсия, һәм дә конкрет һәјат материалынын көмәји илә шаир зәһмәтин, әмәјин жүксәк, нәчиб бәшәри мә'насыны нәзмә чәкирди. Ону да гејд едәк ки, ше'р һәм ајрылыгда, һәм дә поеманын мәтиндә вәзифәјә јанлыш, биртәрәфли бахан шәхсә (ше'рдә бу шәхс «Чаван оғлан» шәклиндә тәсәввүр олунурду) мүрачиәт тәрзиндә јазылмышдыр:

Бөјүк вәзифәми сәнчә, еј чаван,
Бир кәнд мәктәбиндә зәнкчалан олмаг?!
Лакин о гадынын өз пешәсинә,
Өз ишинә олан севкисинә бах.
О биллр, чалдыгы зәнкин сәсиндә
Елмлә инсанын үлфәти вардыр.
Јүзләрлә гөнчәнин јетишмәсиндә
Онун да азачыг хидмәти вардыр!.

Гатарлары јола салыб көздән итәнәчән онларын ардынча бахан гоча дәмјрјолчу кими, мәктәбдә зәнкчалан гадын да, сөз јох ки, һәлә чанлы, фәрди типик лирик характерләр сәвијјәсинә галхмамыш сурәтләрди. Характерин бу сәпкили лирик ачылышында поезијада көк салмыш схематизм вәрдишләринин дә тә'сири аз дүјүлмурду. Ејни заманда әкәр буна гаршы шаирин јарадычылыгында мүгавимәтин күчләндијини дә вә бу мүгавимәт нәтичәсиндә ше'рләриндә һадисәләрин, предметләрин һисси-образлы шәрһинин дәринләшмәсини дә нәзәрә алмасаг о һалда биз онун поетик тәкамүлүнү, тәзәләнмәсини лазыми дәрәчәдә һисс етдирә билмәрик. Б. Ваһабзадә ше'рләриндә бу даһили јарадычылыг мүбаризәси нәинки онун өз поетик инкишафынын нәтичәси иди, һәм дә мүәјјән мә'нада поезијада башланан јениләшмә, дәјишмә просесинин тәзаһүрү иди. Өз нөвбәсиндә Б. Ваһабзадә јарадычылыг ахтарышлары илә поезијанын бу мүсбәт просесинә тә'сир көстәрән, ону даһа да сүр'әтләндирән шаирләрдән бири кими диггәти чәлб етмәјә башлајырды. Чох әләмәтдардыр ки, әллингиләрин башланғычында, јә'ни совет поезијасында јени мәрһәлә тәзәчә тәшәккүл етдији дөврдә, С. Вурғунун «Мән тәләсмјрәм» ше'ри, Р. Рзанын јени ше'рләри јарандыгы вахт, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри, Н. Ариф, Ә. Күрчајлы вә б. јарадычылыг чәһәтдән әһәмијјәтли мигјасда јеткинләш-

миш шаирләр идиләр. Онлар заманын, керчәклијин поезија гаршысына ирәли сүрә биләчәји вәзифәләри һәјата кечирмәк әзминдә идиләр. «Әбәди һејкәл» (1954), «Чинар» (1956), «Чејран» (1957), Ајлы кечәләр (1958) китабларында Б. Ваһабзадәни биз артыг белә бир шаир кими көрүрүк. Бир гәдәр дә конкрет десәк, Б. Ваһабзадә јарадычылыгында белә бир мәрһәлә онун 1954-чү илдә дәрч етдирдији «Садә адамлар» поемасы илә башлајыр. Бу илләрдә јаздыгы әсәрләриндә биз онун поезијасынын, хүсусилә лирикасынын јени тәрәфләри илә гаршылашырыг.

ЛИРИКА ВӘ ЗАМАН

Чохмилләтли совет әдәбијјатында јени инкишаф далғасы 50-чи илләрин орталарындан башланыр, тәдричән гүввәтләнир вә чохчәһәтли мигјас алыр. Әдәбијјатда, дөврүн бәдини фикриндә вә дүјүмунда бу јенилик һәрәкәти чәмијјәтимизин һәјатында објектив олараг башланан јениләшмә илә шәртләнирди. Партија тәрәфиндән Ленин һәјат нормаларынын бәрпасы вә инкишаф етдирилмәси, чәмијјәтин мә'нәви керчәклијинин бүтүн саһәләриндә вә формаларында олдуғу кими, бәдин әдәбијјатда да сәмәрәли тә'сирини көстәрди. Һәјатын әдәбијјатда бәдини дәрки вә ин'икасы јени идеја-естетик кејфијјәтләрлә нәтичәләнди. Әдәбијјатда гүввәтләнән вә дәринләшән јени јарадычылыг мејлләринин доғулмасында Сов.ИКП XX вә XXI, һабелә сонракы партија гурултајларынын вә пленумларын бөјүк, мүсбәт тарихи ролу олду. Чәмијјәтимизин сијаси чәһәтдән даһа да мөһкәмләндирилмәси, онун идеја-мә'нәви әсасларынын гүввәтләндирилмәси, чәмијјәт һәјатында шәхсијјәтин социал функцијасынын жүксәлдилмәси өлкәнин мә'нәви вә ичтиман гүввәсини көрүнмәмиш дәрәчәдә һәрәкәтә кәтирди, фикирләрдә вә һиссләрдә тәзәләнмә просесини чәмләндирди. Чәмијјәтимиз кечмишин ағыр нәтичәләриндән хилас олдуғча онун мә'нәви һәјаты даһа зәнкин вә әлван олмаға башлады. «Халгын шүүрү вә һәр бир инсанын өзүнүдәрки јени мәрһәләјә галхды. Инсан өз фәрди габилитетини јарадычы сурәтдә бүрүзә вермәк, игтисади, сијаси, ичтиман-социал һәјатын бүтүн саһәләриндә

¹ Б. Ваһабзадә. Достлуг нәғмәси, Б., 1953, с. 33—34.

өзүнүтөсдиги үчүн дага бөжүк имканлар газанды»¹. Социалист чөмијјетиндө инсанын бу имканлары дөрһал әдәбијјатда, хусуслә поезијада әкс-сәда тапды, өлкәнин вә инсанын мә'нәви тәзәләnmәси поетик дүшүнчәнин һудудларыны кенишләндирди. Поезијанын инсана, онун «мән»инә, гәлбинин вә шурунун дәрин гатларына нүфузетмә сә'јләри күчләнди. Инсан поезијада дага учадан данышмага башлады, дага дәриндән вә әһатәли мұһакимә жүрүтдү. Өзүндөн, өз зәманәсиндән, өз үмдә гәјгы вә проблемләриндән сөһбәт ачды. Поезијанын гәһ-рәманы өлкә, халг, бәшәријјәт гаршысында шәхси мәс'улијјәт дашыдыгыны дәрк едир вә онун бүтүн мә'нәви гүввәти, јарадычылыг әзми бу шуурда ифадә олунурду. Рус шаирин А. Твардовски јахшы дејирди:

Бәлкә башгалары бачарды, анчаг
Шаирә фәјдалы дејил динмәмәк.
О сусса, чәзасы ағыр олачаг,
Шаир һәгигәти сөјләсин кәрәк.
Мән ки, чәкинмирәм о мәһкәмәдән,
Ону көзләјирәм һәр сәһәр, ахшам.
Бәлкә ән һәгиги сөзү һәлә мән
Сөјләмәк һүгугу газанмамышам.
Нә дедим, үрәкдән дедим, бир кәлмәм
Јаланса, һазырам ағыр чәзаја!
Ахы бу торпағын оғлујам мән дә,
Нәләр баш верибсә јер күрәсиндә,
Бунунчүн башымла чаваб верирәм².

Кетдикчә ајдын һисс олунурду ки, бөжүк поезијаја кәскин ичтимай вә үмумхалг еһтијачы дујулан бир дөвр башланыр. С. Вурғун јазычыларын II үмумиттифаг гурултајында «Совет поезијасы һаггында» әлавә мә'рузәсиндә кәстәрирди ки, бизим поезијаја «јүксәк идејалар, фәләсфи мұһакимәләрлә ашыланмыш әсәрләр лазымдыр, бунсуз һәр һансы бир бөжүк поезијанын варлығыны үмумијјәтлә тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир»³. Әкәр 50-чи илләрин орталарында поезија әтрафында кедән јарадычылыг музакирәләрини диггәтлә нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бу илләрдә тәнгиддә поезијанын өзүн-

дән чох онун вәзифәләриндән, чөмијјәтин вә инсанын һәјатындакы ролундан данышылырды.

Поезијанын кәләчәји вә перспективләри бахымындан диггәтә лајиглиси о иди ки, онун јенилик һисси мұһарибәдән сонракы шаирләрин јарадычылығында да чох гүввәтли шәкилдә тәзаһүр едир, онларын јарадычылыг ахтарышларыны истигамәтләндирди. Онларын поетик фәрдијјәтләринин јеткинләшмәсинин мәһз бу дөврә тәсадүф етмәси һәмин шаирләрин бүтүн сонракы фикри—бәди инкишафларына мүсбәт тә'сир кәстәрди, онларын поетик дүшүнчәләрини әсрин бөжүк бәшәри проблемләри вә һәјәчанлары үзәриндә чөмләндирди.

Поезијанын бу јениләшмә, тәзәләnmә просесиндә өз лирикасы вә поемалары илә мүстәсна дәрәчәдә мұһүм вә һәлләдичи рол ојнајан шаирләрдән бири дә, һеч шүбһәсиз, Бәхтијар Ваһабзадә олду. Азәрбајҗан совет ше'ринин габагчыл ән'әнәләри мәктәбиндә поетик истә'дады пүхтәләшән, јени-јени имканлары вә тәрәфләри мејдана чыхан бу шаирин 50-чи илләрин орталарындан сонракы јарадычылыгы тәдричән поезијанын баш инкишаф јолуна чыхыр, өз идеја вә образлы дүшүнчә үфүгләрини кенишләндирир.

Заманын поезија гаршысында ирәли сүрдүју вәзифәләр бөжүк вә мөһтәшәм иди. Шаирләри бу вәзифәләр чидди дүшүндүрүр вә һәјәчанландырыр, онлары һәјата кечирмәјә һәвәсләндирди. Поезијанын вәзифәләри вә гәјгылары Б. Ваһабзадәни дә ејни дәрәчәдә дүшүндүрүрдү. О бу мәсәләләри мәгәләләриндә изаһ едир, бәдди әсәрләриндә ајдынлашдырырды. Һәмин һәлләдичи илләрдә тәнгидчи вә шаирләри дүшүндүрән башлыча мәсәләләрдән бири ше'рә охучу марағынын олмамасы вә јахуд зәһфлији проблеми иди. Поезијанын бу вәзијјәти тәбиин олараг — «Поезија нәдир?», «Поезија кимин үчүндүр вә нә үчүндүр?»—суалларыны актуаллашдырырды. Совет поезијасынын көркәмли јарадычыларындан бири П. Антоколскинин шаирин өз сәнәти һаггында дүшүнчә вә һәјәчанларыны әкс едән китабы «Поезија кимин үчүндүр вә нә үчүндүр?» адланырды. Б. Ваһабзадә дә бу мәсәләни кәскин шәкилдә гојур, поезијанын фәаллашмасынын, онун чөмијјәтин мә'нәви шурунун тә'сирли вәситәсинә чеврилмәсинин јолларыны ахтарырды. Шаирин бу јарадычылыг һәјәчанлары нөгтеји-нәзәриндән «Садә адамлар» поемасынын једдинчи нәғмәси

¹ А. Михайлов. Ритмы времени, М., 1973, с. 12.

² А. Твардовски. Уфүгләрдән уфүгләрә, Б., Азәрнәшр, 1966, с. 137—138 (Тәрчүмә едәни Т. Бајрам).

³ М. Алигер. Разговор с другом—Разговор перед съездом. М., 1954, с. 233.

чих характеристикдир. Китабханачы охучуја ше'р китабы
тәклиф едир, анчаг охучу ше'ри севмәдијини дејиб баш-
га китаб, роман истәјир. Поемада Б. Ваһабзадәнин пое-
зија һаггында мұһакимәләри дә бу һадисә илә әләгәдә
олараг башланыр вә тәдричән дәринләширди:

Бу јердә ганады сынды шаирин,
Јанына дөшәнди, бајадан бәри
Мин бир еһтирасла јазан әлләри.
Гәлби ағытса да бу сөз, бу сөһбәт,
Анчаг һәгигәтдир, ачы һәгигәт.
Охунмур, охунмур ше'рләримиз,
Еј шаир достларым, бәс нејләјәк биз¹.

Сонра шаир «Поезија нәдир?» суалы әтрафында дү-
шүнүр, ше'рә охучу марағынын нәјә көрә азалмасыны,
зәифләмәсини ајдынлашдырмаға тәшәббүс көстәрирди.
Поемада бу мәсәләјә һәср олунмуш поетик рич'әт ке-
нишдир, бөјүк бир парчадыр, лакин о, тәкчә гојулан мә-
сәләјә шаирин мұнасибәтинин ифадә етмәси бахымын-
дан јох, һәм дә онун ше'р анлајышыны, поезија кредо-
суну нисбәтән долғун әкс етдирдијинә көрә марағлыдыр

Ше'р нәдир? Сәни бөјүдән вәтән,
Онунчүн төкдүјүн һәр алын тәри.
Өтән күнләринә далаб аһ чәкән
Бир гочанын ширин хатирәләри...
Ше'р нәдир? Сәнә һейранам дејән
Чаван бир ашигин илк дәрди-сәри.
Көрүшә кечикмиш јары көзләјән
Үрәјин һәсрәтли дөјүнтүләри...
Ше'рдир сәјр етмәк ифтихар илә
Сәадәт ичиндә өз өмрүмүзү
Ше'рдир өз доғма, ана дилиндә
Пушкини, һуғону охумаг өзү.
Ше'рдир замана бајрағдар олан
Гүввәти, гүдрәти партијамызын.
Әсрләр бојунча зүлмәтдә галан
Халғлара хидмәти партијамызын.
Ше'рдир сәјр етмәк бүтүн чаһанда
Биздән ишыг алыб доған күндүзү.
Ше'рдир чаһанда чаһан јарадан
Бизим ал бајрағлы ана јурдумуз².

Поезијанын предмети вә мөвзусу әтрафында шаирин
бу дүшүнчәләриндән ајдын көрмәк олар ки, о конкрет-
чи вә һәјатилији, инсанын мә'нәви аләмнин әкс етдир-
и јүксәк поезијанын әсас вәзифәләриндән бири кими
та дүшүр. Лакин бу, һәлә мәсәләнин там изаһы де-
дир. Поезија һаггында мұһакимәләрини давам етди-
р Бәхтијар Ваһабзадә дејирди ки, биз елә булардан
азырыг, анчаг мәтләб тәк бу дејилдир, нечә јазмаг мә-
сәләси дә чох мұһүм вә вачиб шәртдир.

Охучунун һәјатына вә шүүруна поезијанын нүфузу
үчүн с, инсана јахын олмалы, онун дахили аләми, фи-
р вә һисс аләми илә дәриндән тәмасда олмалыдыр.
Шаирин поезија мұһакимәләриндән әсас бир хәтт кими
әчән фикир беләдир. Пушкин поезијасынын мәзијјәтлә-
рини сәчијјәләндирәркән Белински көстәрирди: «Пуш-
кин поезијасынын вә хүсусән онун лирик поезијасынын
үмүми колорити—инсанын дахили көзәллијиндән вә гәл-
би охшајан һуманистликдән ибарәтдир»¹. Бунунла да
тәнгидчи нәинки јалныз Пушкин поезијасына, үмүмән
һәгиги поезијаја јашамаг, тә'сир көстәрмәк һуғуу ве-
рән мұһүм бир кејфијјәти ајдынлашдырмыш олурду.
Әллинци илләрин орталарында, јә'ни о вахт ки, Б. Ва-
һабзадә вә о нәсилдән олан шаирләр өз јарадычылыг-
ларынын јеткинлик чағларына дахил олурдулар, пое-
зијамызын белә бир кејфијјәтә еһтијачыны тә'мин ет-
мәк, поезијанын бөјүк, әзәли, бәшәри категоријалара
мұрациәтинә наил олмаг лазым кәлирди. Рус шаири
В. Луговској «Поезија һаггында дүшүнчәләр» мәгалә-
синдә јазырды: «Һәјат, өлүм, јүксәк мәнәббәт, гысанч-
лыг, һәгигәт еһтирасы, тәшнәлији, инсанын доғуму, ин-
санын вәзифәси, инсанын өзүнү тәбиәтдә дәрк етмәси,
өлүмсүзлүк—һәгиги лириканын әзәли мөвзулары, бах,
бунлардыр»².

Диггәт едилсә, поезија һаггында мұһакимәләриндә
Бәхтијар Ваһабзадә дә бу гәнаәтләрә кәлиб чыхырды.
Лакин биз ону да демәлијик ки, үмүмән поезија үчүн, о
чүмләдән Б. Ваһабзадә үчүн заманын бөјүк, мигјаслы
дүшүнчә вә проблемләринә, бәшәри һәјәчанларына
чыхмаг, о гәдәр дә асан дејилди. «Әбәди һејкәл», «Чи-

¹ Б. Ваһабзадә. Садә адамлар, «Азәрбајчан» журн., 1954, № 5,
с. 93.

² Јенә орада, с. 93—94.

¹ В. Г. Белински. Александр Пушкинин әсәрләри, с. 73.

² В. Луговской. Раздумье о поэзии—Разговор перед съездом
М., 1954, с. 319.

нар», «Ајлы кечэләр», «Чејран» кими 1954—1957-чи ил-ләрдә чыхмыш китабларындакы ше'рләр шаирин һәм поезијасынын мөвзу, фикир вә һәјәчан мигјасыны ке-нишләндирмәк сәјләрини, һәм дә бу јолда үзләшдији чәтинликләри, јахын кечмишин көһнәлмиш поетик вәг-дишләрини арадан галдырмаг, онларын мугавимәтиндә хилас олмаг чәһдләрини јахшы әкс етдирирди. Бәхти-јарын лирик ше'рләриндә бу просес шаирин ше'рдә об-разлылыға мејлиндә, һисси вә фикри тәзадлар васитәси илә ифадә сәјиндә ајдын көрүнүрдү. «Ана», «Јыхылма-јасан», «Кәлир» кими ше'рләрдә лирика фикир вә һиссин образлы вәһдәтиндән јаранырды. Һәмин ше'рлә-рин мәзијјәти предметә һисси мүнәсибәти бирбаша вә мүстәгим шәкилдә јох, образ васитәси илә, тәзаһүр вә вәзијјәтләрин мугајисәси васитәси илә ифадәсиндә меј-дана чыхырды. Мәсәлән, «Ана» ше'рини көтүрәк. Бәхти-јар бу ше'рдә ана һаггында, онун өвлад үчүн кечир-дији һәјәчанлар һаггында үмүми вә риторик тәрздә да-нышмаг үсулундан гачырды; бүтүн бунлары о, ше'рин емоционал тәсирлилијини күчләндирән тәзадлар васи-тәсилә ифадә етмәјә чалышырды:

Ана, ана, сән ғысалдыб өмрүнү
Мәнә даим узун өмүр диләдин.
Әридиб өз көзләринин нуруну
Мәним өмүр јолларыма чиләдин.

Образлы фикрин бу тәзадлы характери сонракы бәндләрдә даһа да күчләндирилирди:

Күндә јүз јол мән сәчләнә кәлирәм,
Адын гәдәр мүгәддәсдир бу вәрдиш...
Әзиз анам, әјри белин билирәм,
Бешијимә әјилмәкдән әјилмиш¹.

Ше'рдә ишләнән ғыса өмүр—узун өмүр, көзләрин ну-руну өмүр јолуна чиләмәк, көрпәнин бир аңлыг јуху-суна бүтүн галан өмүрү һәср етмәк кими тәзадлар бир силсилә тәшкил едир вә бу тәзадлар ана өмрүнүн мәна-сыны поетикләшдирирди. Бәхтијарын ше'риндә образлы фикир силсиләси анаја јүксәк, үлви мәһәббәтдән до-ғурду:

¹ Б. Ваһабзаде. Әбәди һејкәл. Б., 1954, с. 42.

Һарда олса, бир јердәдир һәр заман
Ана гәлби баласындан кен дејил.
Әкәр ана үрәјинә тохунсан,
Гуш јувасы дағыдырсан елә бил.

Нола гәлбим, анам кими ананын
Һәр чөврүнә, һәр назына дајана.
Сәнин зәиф вүчудунун өнүндә
Алчалмаг да учалыгдыр, ај ана!

Ана, анаја мәһәббәт—Азәрбајчан лирикасынын ән-ә-нәви мөвзуларындандыр. О, Сабир, һади, Сәһһәт, Чаб-барлы, Чавид, С. Вурғун вә б. сәнәткарларымызын ли-рик ше'рләриндә јүксәк бәшәри дүшүнчәләри ифадә үчүн кениш имканлы бир мөвзудур. Азәрбајчан ше'ри бу мөвзуда, мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Ана» ше'ри кими классик нүмунәләр таныјыр. Бәхтијарын ше'риндә дә, онун лирик—романтик ифадә тәрзиндә вә образлылы-ғында, мәсәлән, Чаббарлынын мәшһүр «Ана» ше'ринин тәсири, дујулурду вә бу чәһәт шаирин ән-әнә илә тема-сыны әкс етдирирди. О да нәзәрә чарпырды ки, Бәхти-јар ејни мөвзунун, мүхтәлиф, әлван поетик һәллини дә инадла ахтарыр. Мәсәлән, «Ана» ше'ринин мөвзусу мү-әјјән мәнада «Көрпә нәфәси» (1954), «Доғум евиндә» (1955) ше'рләриндә давам етдирилир, јени тәрәвәтли поетик чаларлары ахтарылыб тапылырды. «Көрпә нә-фәси» ше'риндә ананын аңалыг һиссләри, нәвазишләри үлви вә үмүмбәшәри һисс кими вәсф олунурду. Көрпә-нин үзүнә ана нәфәсинин дәјмәсини шаир әлван емо-ционал бојалар вә образларла әјаниләшдирирди:

Ајры дүшән сулар бирләшир бу дәм,
Һәсрәтләр говушур бири-биринә.
Елә бил јухуја чеврилиб аләм,
Гонур көрпәчијин кирпикләринә.

Күләкләр әсмәсин, шимшәк чахмасын,
Көрпә јухусунда күл дәрән заман.
Көјләр курламасын, селләр ахмасын,
Ана көрпәсинә сүд верән заман.

Гушлар нәғмәсини десин аһәстә,
Ајылмасын—дејә көрпә јухудан.
Ана әјиләндә бешијин үстә
Онун да өнүндә әјилир чаһан.

¹ Б. Ваһабзаде. Әбәди һејкәл. Б., 1954, с. 42—43.

Бу ан табият дэ хәјала далыр,
Сусараг динләјир јалпыз бир сәси—
Дүнјада ән инчә, ән пак нәғмәдир
Көрпә мышылтысы, көрпә нәфәси¹.

Ше'рдә көрпә нәфәси ән саф, ән пак, ән көврәк бә-
шәри варлыг кими вәсф олунурду вә бу вәсфдә шаирин
поетик идеалыны көрмәк чәтин дејилди. Буну ше'рин
ахырынчы бәндләриндән бири дә тәсдиг етмәкдәдир:

Бу пак нәфәсдәки әтри дујанлар
Далыр ән мүғәддәс бир ше'ријјәтә
Һаны бу мә'наһы верән сәнәткар?
Бу зәриф ше'ријјәт сығмыр сәнәтә...²

Көрпә нәфәсинин мә'наландырылмасы үчүн ишләди-
лән «зәриф ше'ријјәт»дә мүәјјән мә'нада Б. Ваһабзадә
поезијасынын чан атдыгы, тәһәссүм етдирмәк истәдији
поетик идеалы көрмәк мүмкүндүр.

Бу ше'рин башга бир хусусијјәтинә дә диггәти чәлб
етмәк јеринә дүшәрдн. О да ше'рдә шаирин көрпә нә-
фәсинин әбәдилији, раһатлығы үчүн кечирдији ниқаран-
чылыг вә тәлаш һиссидир. Диггәт едилсә, көрәрик ки,
ше'рдә әслиндә көрпә нәфәсини мұһарибәдән, атом ғыр-
ғынындан горумаг һисси ифадә олунмушдур. Лакин биз
бу әләмәтләрн ше'рдә көрмүрүк. Шаир онлары күләк,
шимшәк, көјләрин курламасы вә с. илә әвәз етмишидир.
Бундан ше'р зәифләмишидirmi? Јох, гәтијјән зәифләмә-
мишидир. Заманын тәһләкәлилији, нараһатлығы ше'рин
бир нөв поетик контекстиндә чәмләнмишидир. «Доғум
евиндә» ше'ринә кәлдикдә исә, бурада биз кәлинин илк
дәфә ана олмасы, көрпәсини гучағына алыб ону әмиздир-
мәси кими ади һәјати вәзијјәтләрн сүлһ уғрунда мұба-
ризә һәрәкаты мөвзусу илә әләгәләндирилдијини көрү-
рүк. Бу ше'рдә дә шаир дүнјаја јени инсанын кәлмәсини,
чаван кәлинин илк дәфә ана олмасыны «зәриф ше'риј-
јәт»ин бир тәзәһүрү кими гәләмә алырды.

Чаван кәлин ана олду, бу күн илк дәфә
Бир дәстә күл кәтирдиләр она әриндән.
Санки, көјдә дурналар да дүзүлдү сәфә,
Она төһфә кәтирдиләр ләләкләриндән.

¹ Б. Ваһабзадә. Чинар. Б., 1956, с. 28—29.

² Јенә орада, с. 29.

Ана олду, ана олду, бу дүнәнки ғыз,
Мә'наланды даһа артыг онун һәјаты.
Дүшүндүрмүр инди ону өз өмүр јалпыз,
Дүшүндүрүр көрпәсинин мүғәддәрәти.

О илк дәфә гучағына алыр көрпәни,
Һисс едир ки өз чаны да һәмин чаңдадыр.
Көрпә әмир анасыны, зәни едир кәлин,
Чаван онун голу үстә, о чаһандадыр¹.

Бу тәсвири ше'рдә кәлинин сүлһ бәјаннамәсини им-
заламасы деталы илә тамамлајырды вә беләликлә, пое-
тик фикрин инкишафы мә'налы бир шәкилдә баша ча-
тырды:

Бу вахт санки көрпәчијин мышылгысына
Бүтүн дүнја донуб ғалды, гулаг кәсилди.
Бу кағыза гол чәкәндә көрәсән ана
Нә дүшүндү, гулағына нә сәсләр кәлди?

Дилә кәлди онун гәлби слә бил: «Бары
Аналары синситмәсин бир дә ган, гада.
Бу күнаһсыз көрпәләрн мышылтылары
Батырсын топ сәсләрини бүтүн дүнјада!...»²

Һеч шүбһәсиз, шаирин јығчам вә лаконик рәсм ет-
дији бу лөвһәнин поетик тәсир гүввәси вә чәзибәси он-
дакы фикрин көзәллијиндә вә һуманизминдә, јә'ни көр-
пә мышылтысыны топ сәсләринә ғаршы ғојмасында
иди. Ше'рин әсас мә'на јүкүнү бу тутумлу вә ејни за-
манда садә бәднн тәзад дашыјырды. Лакин ше'рин мә'-
зијјәтләрн тәкчә бу поетик деталла битмирди. Онда
көрпәнин өзүнүн доғулушу мө'чүзә, поетик идеал сәвиј-
јәсиндә тәғдим олунмасы шаирин бәднн тапынтысы ки-
ми мејдана чыхырды. Ше'рин бүтүн бәднн васитәләри—
дурналарын көјдә сәфә дүзүлүб кәлинә төһфә көндәр-
мәләри, кәлинин голу үстә көрпә дејил, санки чаһанын
ғәрар тутмасы онун романтик бојаларыны рөвнәгләнди-
рир, доғулан көрпәнин образыны охучунун фикриндә бө-
јүдүр, кенишләндирирди. Көрпә вә мұһарибә, көрпә мы-
шылтысы вә топ сәсләри тәзады ше'рин идеја мүндәрн-
чәсини кәскинләшидирир вә зәнкинләшидирир.

Нәзәрдән кечирдијимиз һәр үч ше'рдә, көрүндүјү ки-

¹ Б. Ваһабзадә. Чејран. Б., 1957, с. 12—13.

² Јенә орада, с. 12—13.

ми, тәсвир предметләри ја ејнидир, ја да јахындыр. Анчаг шаирин бу предметләре поетик бахышынын һәр дәфә тәзә вә орижинал олдуғу да көз габағындадыр.

Фикри вә һисси конкрет, әјани ифадә тәрзи «Јыхыл-мајасан» ше'ри үчүн дә ән сәчијјәви мәзијјәтләрдән биридир. Көрпә илк дәфә ајаға галхыр, евин бу башындан о башына јыхыла-јыхыла аддымлајыр. Бу ади тәфәррүат Бәхтијарын ше'риндә һәјат һаггында, вәтәнә вә халга лајиг бир өмүр јашамаг һаггында дүшүнчәләрин инкишафы үчүн башланғыч олур:

Јердән үзүлмәсин һеч ајагларын,
Кәз бу ана јурду, ана торпағы.
Јыхылыб күчүнү јердән ал, өјрән,
Сән ајаг үстүндә мөһкәм дурмағы.

Вәтәнин гојнуна балатак сығын,
Тәк онун өнүндә баш әј, сән әјил!
Кениш синәсинә ајаг басдығын
Бу ана торпағы сән өз синән бил.

Данма вугарла өтүшсүн өмүрүн,
Әјилмә, јыхылма, ғызым, һеч заман.
Јыхыла-јыхыла кәзсән дә бу күн,
Һәјат јолларында јыхылмајасан¹.

Лирикада һисси башланғычын күчләнмәси вә фәаллашмасы Бәхтијарын «Чинар», «Көрпә нәфәси», «Ана дили», «Өмүр» кими ше'рләриндә дә мүшаһидә олунурду. Поезијада риторика вә мүчәррәдчиликдән хилас олмаг үчүн башга шаирләр кими, мәсәлән, Р. Рза кими, Бәхтијар да конкрет һәјат тәзаһүрләрини мә'наландырмаг јолуну мүнәсиб билирди. Сонрадан онун поезијасында әсас услуби-поетик тәмајүлләрдән бири сәвијјәсинә јүксәлән фәлсәфи лирика да өз башланғычыны бурадан көтүрүр. Чај конарында әтрафа сәрин көлкә сәпәләјән чинар инсана, онун ишинә јарадығындан, инсанлар онун сәринлијиндә динчәлиб јени гүввә алдығындан гүррәләнир вә фәрәһләнир. Чинар гурујандан сонра да инсанлара кәрәк олмасыны арзулајыр:

Мејвәм олмаса да, сәринлијимлә
Зәһмәткеш инсана олурам јолдаш.
Гурујандан сонра көтүјүм белә,
Инсанын ишинә јарајады каш.

Чинар гурујур, инсанларын даһа онун көлкәсиндә динчәлә билмәјәчәјиндән о гүссәләнир. Анчаг бир күн гәфил гопан күчлү туфан чүрүмүш чинары көкүндән гопарыр, енли чајын үстүнә салыр. Беләликлә, чинар чајын ики саһилини бирләшдирән бир көрпү олур. Бундан сонра чинар раһат нәфәс алыр, чүнки:

Инди дә адамлар онун үстүндән
Јол салыб кечирләр о јан, бу јана.
Фајдалы өмүр тәк, фајдалы олду
Гуру көвдәси дә онун инсана¹.

Ше'рдә бу лирик аллегорик тәһкијә мүһүм фикрин— инсанын инсана кәрәк олмасы фикринин образлы ифадәсинә вә үмумиләшдирилмәсинә хидмәт едирди. Р. Рзанын ше'риндәки новрузкүлү образы кими Б. Ваһабзадә дә гурумуш чинарын бу һиссинин көзәллијини ифадә етмиш олурду.

Б. Ваһабзадәнин лирикасы чох сәчијјәви бир хусусијјәти илә дә фәрғләнирди. Бу шаирин лирикада һисси мүһакимәләре үстүнлүк вермәси хусусијјәтиндән ибарәт иди. «Өмүр», «Ана дили», «Көрпә нәфәси» вә с. бу чәһәтдән шаирин мүвәффегијјәтли ше'рләриндән иди. Һәмин ше'рләрдә Бәхтијар лирикада мүһакимәјә, һәјат һадисәләринин мә'насы әтрафында дүшүнчәләре далмага үстүнлүк верирди. Анчаг бу кими ше'рләриндә дә Бәхтијар реал тәфәррүатлара, мүгајисәләре әсасланырды. Мәсәлән, «Өмүр» ше'риндә «јашамаг—јанмагдыр» фикри она көрә тәсирли вә образлы иди ки, о, конкрет, әјани предмет васитәси илә ифадә олунурду:

Јүз мин өмүр белә азыр доғрусу,
Бир өмүр инсана аз сајанлара.
Һарамдыр бу һава, һарамдыр бу су,
Әјләnmәк ешгилә јашајанлара...

Јашамаг—јанмагдыр. Јанасан кәрәк,
Һәјатын мә'насы јалһыз ондадыр.
Шам әкәр јанмырса, јашамыр, демәк
Онун да һәјаты јанмағындадыр.

Өмүр аз олса да, гартал еnmәди,
Деди, сәмаларда өз ојағым вар.
Өмүрүн азлығындан килејләnmәди
Өмүр инсан кими баша вуранлар².

¹ Б. Ваһабзадә. Чинар. Б., 1956, с. 18.

² Јенә орада, с. 35—36.

¹ Б. Ваһабзадә. Әбәди һејкәл. Б., 1954, с. 44—45.

Лиризмін вә афористик тәфәккүрүн бу вәһдәти сон-
радан Бәхтижарын фәлсәфи-медитатив лирикасынын
форма хусусијјәти кими сабитләшир; онун поетикасынын
әсас үнсүрүнә чеврилир, «Өмүр» ше'риндән фәргли ола-
раг «Ана дили» ше'риндә лирик-публисистик башлангыч
нисбәтән үстүнлүк тәшкил едирди. О, шаирин поетик ис-
те'дадынын чох парлаг бир хусусијјәтиндән—вәтәндаш-
лыг хусусијјәтиндән вә мәзмунундан хәбәр верирди.

Бу дил,—бизим руһумуз, ешгимиз, чанымыздыр,
Бу дил,—бир-биримизлә әнди-пейманымыздыр.
Бу дил,—танытмыш бизә бу дүнјада һәр шеји,
Бу дил,—әңдадымызын бизә гојуб кетдији
Ән гиймәтли мисрадыр. Ону көзләримиз тәк
Горујуб, нәсилләрә биз дә һәдијјә всрәк.

Бу тәмкинли, чидди публисист мұһакимәләри ше'рин
сонрақы мисраларында ана дилинин мә'нәви мәнбәлә-
ринин образлы—эмоционал шәрһи тамамлајыр:

Бизим уча дағларын сонсуз әзәмәтиндән,
Јатағына сығмајан чајларын һиддәтиндән,
Бу торпагдан, бу јердән.
Елин бағрындан гоһан јанығлы нәғмәләрдән,
Күлләрин рәнкләриндән, чичәкләрин ијиндән,
Мил дүзүнүн, Муғанын сонсуз дүзәнлијиндән,
Ағ сачлы бабаларын әглиндән, камалындан,
Дүшмән үстүнә чуман о Гыратын налындан
Гоһан сәсдән јарандын.
Сән халғымын алдығы илк нәфәсдән јарандын¹.

Диггәти чәлб едән будур ки, ше'рдә Бәхтијар Ваһаб-
задә ана дилини кениш тарихи контекстдә мә'наланды-
рыр, дилдә һәр халғын варлығынын, мә'нәви вә тарихи
јаддашынын һәкк олундугуну ајдынлашдырыр. Ана ди-
ли—халғын үнсүјјәт формасы олмағла јанашы онун тарихи
вә дүнјакөрүшүдүр, онун милли мәңлијинин тәсди-
гидир. Ше'рин идеја мүндәрнчәсини инкишаф етдирәрәк
шаир хатырладырды ки, Москвада Пушкинә һејкәл го-
јуларкән Азәрбајҗан шаири С. Ә. Ширвани рус шаири-
нә бу дилдә поетик абидә учалдырды, ағыр, сәрт иртича
илләриндә, миллиәтләр арасында ганлы ғыргыңлар ғы-
зышдығы дөврдә бу дилдә Сабирин «Бейнәлмиләл» нәғ-
мәси јаранмышды, нәһајәт, бу дилә Ленинин фикирләри

тәрчүмә олунмушду; һәм дә елә тәрчүмә олунмушду ки,
ингилаб рәһбәринин «дүнјалара сығмајан фикирләри»
санки бу дилдә јазылмышды. Белә тарихи вә реал әла-
мәтләри ше'рин мәтнинә дахил етмәклә Б. Ваһабзадә
әввәлән ана дили кими чидди вә мұһүм бир мөвзуну
чылпаг, предметсиз публисист формада јох, конкрет та-
рихи контекстдә мә'наландырмаға наил олурду, икин-
чиси бу әләмәтләр васитәси илә лирикада вәтәндашлыг
һәјәчанлары вә дүшүнчәләринин идеја шәрһини дәрин-
ләшдирди.

Әсримизин орталарында поезијада сәнәткарлыг проб-
лемләри кениш вә ғызғын шәкилдә музакирә олунур-
ду. Буну Азәрбајҗан тәңгидинин мұасир поезија мәсәлә-
ләринә мұнасибәтиндә дә ајдын көрмәк мұмкүндүр. О
да гејд олунмалыдыр ки, бу музакирәләр чох мұһүм бир
проблем ишығында—поезијада мәзмун вә форма проб-
леми ишығында кедирди. Үмумијјәтлә поезијада сән-
нәткарлығы, форма вә мәзмун мәсәләләринә бу дәрәчә-
дә кениш диггәт јетирилмәси һеч дә тәсадүфи дејилди.
Бу, һәр шејдән әввәл, поезијада кејфијјәтчә јени мәр-
һәләнин инкишафыны әкс етдирди, көркәмли тәңгид-
чи Әкбәр Ағајев бу илләрдә дәрч етдирдији «Поезијада
сәнәткарлыг һағғында» бир силәилә мәғаләсиндә јазыр-
ды: «Сәнәткарлыг—һазырда Азәрбајҗан совет әдәбијја-
тынын гаршысында дуран ән мұһүм јарадычылыг
мәсәләсидир. Әдәбијјатымызын һеч бир жанры бу мұ-
һүм јарадычылыг вәзифәсини һисс етмәдән јени вә әһә-
мијјәтли бир јүксәлишә наил ола билмәз»¹. Диггәти чәлб
едән о иди ки, тәңгидчи сәнәткарлығы кениш мигјасда
көтүрүр, ону истә'дад, јазычы мәдәнијјәти, јарадычы-
лығда мүстәгил олмағ кими проблемләр һалында ирәли
сүрүрдү. Тәңгидчи һағлы оларағ јазырды ки, поезијада
сәнәткарлыг һағғында данышаркән, үмумијјәтлә бәди
јарадычылыг үчүн чох мұһүм олан бир чәһәти, јә'ни ја-
радычылығда мүстәгил олмағ, өз јолу илә кетмәк, өзү-
нәмәхусус бир шәкилдә даныша билмәк мәсәләсини унут-
мағ олмаз»². Тәңгидчи бу фикринин давамы кими көстә-
рди ки, «мүстәгиллик сәмајан јердә орижиналлыг вә
сәмиимјјәт дә олмаз; мүстәгиллик олмајан јердә сүн-и-

¹ Б. Ваһабзадә, Чинар. Б., 1956, с. 32—33.

¹ Ә. Арајев. Сәнәткарлыг мәсәләләри. Б., Азәрнәшр, 1961, с. 75.

² Јенә орада, с. 89.

лик, гурашдырма үстүн кэлэр, жарадычылык булагы гуруар, исте'дад да јаваш-јаваш өлөр»¹.

Поэзијада сәнәткарлык мәсәләләринин музакирәсиндә Б. Ваһабзадәнин ше'рләри диггәт мәркәзиндә дајандыгы кими шаирин өзүнүн дә бу музакирәләрдә јахындан иштирак етдијини көрүрүк. Б. Ваһабзадәни ше'рдә ән чох фикрин образлы ифадәси мәсәләси дүшүндүрүрдү. Мәгаләләринин бириндә сорушурду: «Мәкәр ше'римизин көгсанлары јалһыз вәзи мәһдудлуғу иләми изаһ олунмалыдыр?! Гәтијјә! Әсас бәланы вәзи мәһдудлуғунда дејил, фикир мәһдудлуғунда вә хусусән ше'римиздә фикрин поетик ифадәсинин, образлы тәфәккүрүн, бәдин үмумиләшдирмәләрин ээифлијиндә ахтармаг лазымдыр»². Фикрини сүбүт үчүн мүәллиф классик вә көркәмли шаирләрин јарадычылығундан нүмунәләр кәтирп, ше'рдә фикрин образлы ифадәсинин әһәмијјәтини ајдынлашдырырды. Мәсәлән, Б. Ваһабзадә даһи лирик шаир Фүзули поэзијасынын көзәллијини вә јашары гүввәсини шаирин һадисә вә предметләри садәчә сејр етмәјиб, һәр шејдән әввәл, онларын маһијјәтинә енмәсиндә вә далмасында көрүрдү: «Фүзули шејләрин маһијјәтинә енмәји, онун даһили поэзијасыны көстәрмәји бачаран устад шаирдир».

«Доғум евиндә», «Ана», «Јыхылмајасан», «Көрпә нәфәси» кими ше'рләриндә Бәхтијар Ваһабзадә мәһз бу јол илә кедир, фикри поетик-образлы чәһәтдән мәһәландырырды. Шаирин бу јарадычылык сәјләри хусусилә «Чејран» (1957), «Ајлы кечәләр» (1958) китабларына даһил олан ше'рләриндә чох күчлү бир кејфијјәт кими мејдана чыхыр. Бу китабларла Бәхтијар јарадычылығынын мүәјјән бир дөврү баша чатыр. Лакин һәм дә бу илләрдә јаздығы ән јахшы ше'рләриндә биз онун 60—70-чи илләрин поэзијасы үчүн характерик олачаг јени идеја вә услуб мејлләринин тәшәккүл етдијини дә көрүрүк. Бәхтијарын бу илләрдә гәләминдән чыхмыш ше'рләринин бир дәјәри дә 50-чи илләрин орталарында лирикада башланан тәзәләнмәнин, шаирләрин лириканы мәһәви мазмунла, шәхси әһвали-руһијјә вә дујумларла зәнкинләшдирмәк, сәјләринин бу ше'рләрдә өзүнәмәхсус әкс олунмасында иди вә бу чәһәтдән Бәхтија-

рын ше'рләри поетик просеса дә тә'сир көстәрди. Үмумијјәтлә, тәдричән Б. Ваһабзадә чохмилләтли совет поэзијасында јаранан јени новатор идеја вә поетик, мәһәви вә интеллектуал зәнкинләшмәни өз јарадычылығында тәмсил едән бир шаир кими диггәти чәлб едир. Ше'рләриндә шаир өзүндән, мәһәббәт вә нифрәтиндән, тәнһа анларында кечирдији һиссләрдән сөз ачыр, фикир вә һәјечанларыны, севинч вә иткиләрини охучу илә бөлүшүр. Шаирин елә ше'рләри мејдана чыхыр ки, онларда мүәллиф «мән»и емоционал бир публицистика илә ифадә олунур. «Үрәк» (1956) бу бахымдан Бәхтијар Ваһабзадәнин бир нөв програм ше'ри кими тә'сир бағышлајыр: шаир она әсәбиләшмәмәји, аста данышмағы төвсијә едәнләрә белә дејирди:

Мән буну билирәм, анчаг нејләјим,
Ајрыла билмирәм тәбиәтимдән.
Әсир нифрәтимдән тир-тир үрәјим,
Дашырам сел кими мәһәббәтимдән.

Дешәр үрәјими кизли сирр мәним,
Үрәјим сәсләнәр һәр сәһбәтимдә,
Орта јолум јохдур, дәриндир мәним
Бил ки, нифрәтим дә, мәһәббәтим дә.

Орта јолум јохдур!—Шаирин бу е'тирафында биз онун лирикасынын әхлаги-мәһәви мөвгејинин ифадәсини көрүрүк. Белә ки, ше'р шаирин она сакит, һиссиз, еһтирассыз јашамағы, өзүнү горумағы мәсләһәт көрән мүсаһибләринә чавабы мигјасындан чыхараг даһа кеһиш мазмун — С. Вурғунун ејниадлы ше'ринин (1943) поетик концепсијасына јахын бир мазмун ифадә едирди. Шаир лагејдлији, сојугганлылығы, биканәлији писләјир, охучусуну инандырыр ки, бу сифәтләр һәгиги бәшәриликлә бир јерә сығмыр. Ше'р бүтүн лирик ифадә васитәләрилә, лирик пафосу илә бу идејаны тәсдигләјир:

Көнүлсүз бир тикә өтмәз боғаздан,
Үрәклә јејәрәм анчаг јүз тикә.
Кәрәк ајрылмасын көнүлдәм инсан,
Чана дәрә кәтирәр көнүлсүз тикә.

Будагдан үрәксиз күл дә дәрәндә
Елә бил, башымдан бир думан чыхыр.
Сән мәндән, еј үрәк, үз дөндәрәндә
Шаир олдуғум да јадымдан чыхыр.

¹ Ә. Арајев. Сәнәткарлык мәсәләләри. Б., Азәрнәшр, 1961, с. 90.

² Б. Ваһабзадә. Ше'римиз һаггында бә'зи мулаһизәләр—«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 23 октябр, 1955-чи ил.

Гуруча тахтајам сәндән ајры мән,
Алышмаг истәрәм, мәни дәрәд алар.
Сән мәним одумсан, һәрарәтимсән,
Одеуз алышармы гуру тахталар?

Бу фикир вә һиссләр силсиләси ше'рин сон бәндиндә
белә үмумиләшир:

Мәнә гүввәт верән, еј ана торпаг,
Нә сәндән дөнәрәм, нә мәсләкимдән.
Үрәклә јашадым, үрәклә анчаг,
Јалһыз үрәклә дә өләчәјәм мән¹.

Ше'рин сон мисралары Бәхтијар лирикасында әмәлә
кәлән вә гүввәтләнән јени кејфијәтләр, онун јахын кә-
ләчәкдә һансы истигамәтдә инкишаф едәчәјини ајдын-
лашдырырды. Шаирин үрәклә үлфәти, үрәксий поезија-
да јашамағын гејри-мүмкүнлүјүнү тәсдиг етмәси онун
поезијасынын сәминијәтини артырыр вә дәринләшди-
рирди. Шаир гәлблә јашамалы вә дујмалыдыр, онун мү-
һакимә вә дүшүнчәләри дә гәлбдән сүзүлүб кәлмәлидир.
Ше'рдә Бәхтијарын тәсдиг етдији әсас поетик фикир
бундан ибарәтди. Һәтта бу чүр мүһакимәләрдән, сәми-
мијәтин Бәхтијар лирикасында поетиклијин әсас ме'ја-
ры кими чыхыш етмәси нәтичәсинә кәлә биләрик. Һисси
башланғычын фәаллығы, јашанмыш психоложи вәзиј-
јәтләрин вә һәјәчанларын шәхси планда тәгдими Бәх-
тијар лирикасыны мүасир поезијанын апарычы һади-
сәләри сәвијјәсинә јүксәлдир. Б. Ваһабзадә һаггында јә-
зысында (1959) шаир Р. Рзанын бу поезијаны «мүасир
Азәрбајҗан әдәбијатында ән мараглы һадисәләрдән би-
ри» кими гијмәтләндирмәси, әлбәттә тәсадүфи дејил-
дир. Белә бир гијмәтин архасында шаирин бүтүн јара-
дычылығы, хүсусилә сон илләрдә јазмыш олдуғу ше'р-
ләринин орижинал поетик ләјагәтләри дајанырды.

Б. Ваһабзадә бу илләрдә лирикада ән инчә фикир вә
һиссләри ифадә етмәји өз гаршысына әсас јарадычылыг
вәзифәси кими гојур вә ше'рләриндә кечирдији һәјәчан-
лары, јашадығы дүшүнчәләри чанландырырды. Шаир
һисс едирди ки, бу чәтин, әзаблы вәзифәдир, чүнки сөз
һисси, дујғуну, гәлбин дәринликләрини бүтүн инчәлији,
дүрүстлүјү илә мәнимсәмәк гүдрәтинә малик дејилдир.
«Бир дујғунун сигләти јүз кәлмәдән ағырдыр»—шаир

¹ Б. Ваһабзадә. Чејран. Б., 1957, с. 25—26.

ону дүшүндүрән, она әзаб верән јарадычылыг чәтинлик-
ләриндән бирини белә ифадә едирди:

Гочанын кәдәрини, көрпәнин шәндијини,
Јерин көзәллијини, көјүн әнкилијини
Һансы сөз, һансы кәлмә олдуғу тәк көстәрәр?
Каш сөзләрин гүдрәти олајды һиссим гәдәр!¹

Лакин бу вәзифә һәр нә гәдәр чәтин олса да, Б. Ва-
һабзадә белә дүшүнүрдү ки, һәгиги шаир мәһз она чан
атмалыдыр. «Тәнһалыг» ше'риндә Бәхтијар тәнһалыг
һаггында мүһакимә јүрүтмүр, тәнһалыгда галан инса-
нын гәлбиндән кечәнләри мәһаландырырды. Тәнһалыг-
да инсан ағыр, үзүнтүлү фикирләрин вә дәрәдләрин
әлиндә боғулур. Ше'рин илк бәндләриндә бу фикир ифа-
дә олунурду:

Елә бил диварлар кәлир үстүнә,
Гулағын сәсләнир, гәлбин дејүнүр
Алышыб јанырсан сән өз түстүнә,
Нидалар көзүндә суала дөнүр.

Инсаны тез јорар дүшүнчәләр дә,
Үрәк од алармы фикрин одундан?
Өзүндән башғасы олмајан јердә
Инсан олдуғуну унудар инсан...

Тәнһалыг һаггында дүшүнчәләри мүхтәлиф тәбиәт
һадисәләринин поетик шәрһи васитәси илә бәшәри үн-
сийәтин, инсани үлфәтин вә тәмасын күчү һаггында гә-
наәтләр тамамлајыр:

Чај чаја говушмаз сулар дашмаса,
Улдузун улдузла үнсийәти вар.
Көјдә булудлар да гошалашмаса,
Нә илдырым чахар, нә јағыш јағар.

Јол тала биләрми саз үрәкләрә
Мизраб аста-аста телә дәјмәсә?
Чыхармы гөнчәдән тәк бирчә кәрә
Бүлбүлүн нәфәси күлә дәјмәсә?

Өз ел-обасыны тәрк етдијиндән
Тәк-тәнһа доланыр бајғуш бу күн дә.
Коларын дибиндә тәк битдијиндән
Бојну бүкүк олур бәнәвшәнин дә.

¹ Б. Ваһабзадә. Чејран. Б., 1957, с. 27.

Од вурмаса, габда су даша билмэз,
Гуш да тэк ганадла даг аша билмэз.
Көсөјүн икиси чөлдө дө јанар,
Бири очагда да алыша билмэз¹.

Ше'рин мәтнинә чөлб едилән онун идеја-емосионал контексти илә әлагәләндирилән бүтүн бу тәфәррүатлар, реал мүшәһидәләр бизә она көрә мә'налы вә мәзмунлу көрүнүр ки, шаир бунлары өз һиссләриндән кечирәрәк шәхси һәјәчанлары илә бирликдә тәгдим едир. Лирикада дахили аләмин белә ифадә тәрзи Фүзули ше'ринә хас олан поетик хүсусијјәтләрдәндир.

Алтмышынчы илләрин әрәфәсиндә Б. Ваһабзадә лирикасында көзәчарпан јенликләр сырасында шаирин лирикада үмүмбәшәри мөвзулара, үмүмбәшәри мотивләре мејлини хүсуси гејд етмәк лазымдыр; чүнки сонракы он-илликләрдә онун лирикасынын новатор кејфијјәтләри мүәјјән мә'нада бу мејллә әлагәдар олмушдур. «Тәнһалыг», «Үрәк» ше'рләриндә дө биз шаирин бу сәһәдәки сәјләрини көрә биләрик. Лакин лириканын бу нөвүнүн, јә'ни шәрти десәк, фикир лирикасынын Б. Ваһабзадәнин «Вахт чатышмыр», «Һәјат, сән нә ширинсән» кими ше'рләриндә онун поезијасына дахилән хас олан бир жанр кими формалашдығыны көрүрүк. Һәмин ше'рләрдә фикир мәтнин әсас, һәрәкәтвERICИ гүввәсидир. Инсан әтраф дүнјаја, ону әһатә едән аләмә нәзәр салыр, мин бир гајгы, иш, вәзифә ону көзләјир. Анчаг инсан бүтүн бунлары көрә билмир; иш чох, вахт аз. Нәһр ки ми ахыб кедән вахтда көзәл, тәкраролунмаз анлар вардыр. Нә вахтса шаир бу көзәл, надир анларын бирини јашајыб «Еј ан, өтүб кечмә, дајан!» демишдир. Бөјүк В. Һөтенин бу сөзләрини шаир ше'ринин епиграфы көтүрмүшдүр. Тәсәдүфдүмү, калишикөзәл сөздүмү бу? Јох, бу сөзләр ше'рин әсас фикринин јетишмәсинә, фикр—образ формасы алмасына көмәк едир:

Вахт өтүр, бизә бахмыр...

Иш чох, вахт аз, өмүр аз...

Бир саатын арзусу нечә өмрә сығышмаз.

Бәзән фикирләширсән: јаман дүшдүм әнкәлә,

Нә гәдәр көрүләси ишим, күчүм вар һәлә!...

Һансыдан башламалы? Өзүм дө билмәјирсән.

Күнләр өтүр, сән елә «вахт чатышмыр» дејирсән.

¹ Б. Ваһабзадә, Чејран, с. 31—32.

Бунлары көрмәк үчүн вахты һардан борч алаг?
Саатлары сахлајын, әгрәбләр ишләмәсин,
Иш көрәк, гоча дүнја бизә бекар демәсин.
Бу анамыз дүнјанын өзү бекар дејилдир,
Көрүн нечә мин илдир
О фырланыр, фырланыр күнәшин дөврәсинә,
Јорулмаг билмир јенә.
О, көрүр өз ишини, һәр иши дүз кәтирир,
Бизә вахтлы-вахтында кечә-күндүз кәтирир¹.

Вахтын чатышмамасы һисси мәишәтдән, ади, күн-дәлик һәјәтдан әхз едилән бир һиссдир. Б. Ваһабзадә бу һиссдә мүасир инсанын әһвали-руһијјәсини ахтарыб тапыр. Лакин ше'рин мәзијјәти, әлбәттә, јалныз буну-ла битмир. Бәхтијар бу һисси һәм дө дахили аләмин ифадәси шәклиндә, дахили нитг формасында тәгдим едир ки, бу хүсусијјәт ше'ри мүчәррәдчилијин тә'сириндән горујурду. «Һәјат, сән нә ширинсән» ше'риндә әсас мөвзу—вахт, мөһләт мөвзусу иди. Инсан өмрүнү јашајыр, анчаг өмүрдән дојмур. Инсанын јашамаг истәји вә еһтирасы түкәнмәздир. Көрүндүјү кими, «Вахт чатышмыр» ше'ри илә мүгајисәдә бу ше'рдә вахт, мөһләт мөвзусу даһа чох фәлсәфи планда гојулуб инкишаф етдирилмишдир. Ше'р һәјата мүрачигәтлә башланыр, анчаг бу форма ше'рдә ахыра гәдәр көзләнилмир. Әсас фикрин, јә'ни «Һәјат, сән нә ширинсән» фикринин поетик мә'наландырылмасы мөгсәдилә шаир рәвәјәтдән, конкрет һәјати мүшәһидәләрдән дө истифадә едир. Һәјат бүтүн ачылары, әзаблары, изтираблары вә иткиләри илә јенә дө шириндир вә көзәлдир. Чернышевскинин сөзү илә десәк, инсан үчүн «дүнјада ән әзиз олан шејләрин ән үмүмиси вә ән әзизи—Һәјатдыр; әввәлчә елә бир һәјат ки, ону инсан истәјир, себир; сонра нечә һәр һансы бир һәјат, чүнки һәр һалда һәјат, јашамаг јашамамагдан јакшыдыр: чаклы олан һәр шеј өз тәбئيәти етибарилә өлүмдән, јохлугдан горхур вә јашамагы себир»². Бәхтијар инсанын бу һәјат һиссини, бу јашамаг еһтирасыны анчаг афористик фикирләр шәклиндә вермир, ејни заманда бу мөгсәдлә мә'налы, дүшүндүрүчү, инандырычы ифадә васитәләри дө ахтарырды. Шаир көстәрир ки, һәјат шириндир, көзәлдир, һәтта јашамагдан зара кәлән гоча да аллаһа јалварыб: «Мәни бу зилләтдән гур-

¹ Б. Ваһабзадә, Ајлы кечәләр. Б., 1958, с. 14—15.

² Н. Г. Чернышевски. Сәнәтин варлыга естетик мүнәсибәтләри, Б., Азәрнәшр, 1956, с. 23.

тар»—дедикдә јашамаг истәјир, үрәјиндә «лә'нәт шеј-тана!—дејиб бу фикри өзүндән узаглашдырыр. Инсанын бу һәјәт ешгини шаир белә мә'наландырырды:

Һәјәт, севинчин гәдәр азабын да шириндир,
Сәни мә'наландыран о кәшмәкәшләриндир¹.

Лакин ше'рин, һеч шүбһәсиз, әсас поетик пафосу вә идејасы белә афористик үмумиләшдирмәләрдән даһа чох шаирин Лоғман һаггында мәтнә дахил етдији вә чох јығчам шәкилдә тәсвир етдији рәвәјәтдә мүкәммәл, мә'налы һәллини тапыр. Һәмин рәвәјәтдә нағыл олунур ки, Лоғман ики жүз ил јашајыр, мөһләт гуртарыб әзра-јыл башынын үстүнү аланда јенә јашамаг истәјир, дүн-јадан дәрһал ајрыла билмир. О, әзрајылдан хаһиш едир ки, онун чаныны бу көј чәмәндә јох, бах, орадакы чипчәкләр арасында алсын. Әзрајыл разылашыр. Лоғман аста-аста арзуладығы јерә кәлиб чыхыр. Ики жүз ил өмүр сүрән Лоғман һәсрәтлә јерә-көјә бахыр, санки дүн-онан доғулдугуну, дүнјаја кәлдијини дүшүнүр. Әзрајыл ондан нијә о чәмәнликдә дејил, мәһз бу чәмәнликдә ча-ныны алмаға разы олмасынын сәбәбини сорушур. Лоғ-ман бунунла өмрүнү һеч олмаса бир ан да узатдығыны, бир ләһзә јашамаг мөһләти әлдә етдијини сөјләјир. Бу притча, рәвәјәт ше'рин мәтнини, онун поетик идејасыны фәлсәфи чәһәтдән зәнкинләшдирир вә дәринләшдирир. Мәһз буна көрә ше'ри тамамлајан мисралар инандыры-чы вә дүшүндүрүчү тә'сир бағышлајыр:

Һәјәт, сән нә ширинсән, ким сәндән дојду кетди?
Кәдәнләр өз гәлбини дүнјада дојду кетди.
Сәндән дојмаг олармы, чохун, азын да ширин,
Һәјәт, ғышын да ширин; Һәјәт, јазын да ширин!
Чүрбәчүр јазылар вар өмрүн варагларында,
Һәјәтымын гајғысыз, фәрәһли чағларында
Гәдрини билмәмишәм,
Һәлә нә вар ки... өмрүм габагдадыр,—демишәм,
Отуздан адлајынча, күндә отуз мин көрә
Башымы јелләдирәм һәдәр кечән илләрә.
Сәндән дојмаг олармы, Һәјәт, сән нә ширинсән!
Анчаг һамынын дејил, сән Һәјәтын гәдрини
јалныз биләнләринсән...²

¹ Б. Ваһабзадә. Ајлы кечәләр. Б., 1958, с. 59.

² Јенә орада, с. 61.

Әллинчи илләрдә Б. Ваһабзадәнин лирикасында өзү-нү һисс етдирән јениликләрдән бири дә шаирин мөһәб-бәт мөвзусуна тәдричән кениш јер вермәсиндән ибарәт иди. Мүһарибәдән сонра бир мүддәт лирикада севки, мәишәт проблемләри вә һәјәчанлары арха плана кечди, сәзилмәз олду. Шаирләр санки севки, һәјәт, өлүм кими әбәди категоријалар үзәриндә дүшүнмәји тәркитмишди-ләр. Совет јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајы гаршысында поезија әтрафында башланан сөһбәтләрдә лириканын бу мүһүм проблемини дә диггәт мәркәзиндә дајанмасы тәсадүфи дејилди. Гурултајдакы мә'рузәсиндә С. Вурғун дејирди: «Бу јахын кечмишдә совет лирика-сынын диапозуну бир гәдәр даралмаға башламышды. Шаирләр севки һаггында, тәбиәт һаггында аз јазырды-лар»¹. Лириканын белә бәситләшдирилмәси ејни за-манда зәһмәт мөвзусу кими шәрәфли мөвзунун да бәдиин мә'наландырылмасына мәнфи тә'сир кәстәрди; бу, лирикада риторикаја, сојуг мүһакимәјә јол ачырды. С. Вурғун поезијанын бу кими бәлалардан хилас јолу-ну—поезијада бөјүк фикир вә һәјәчанлары ифадә етмәк јолу кими баша дүшүрдү. О, бизим поезијаја: «ше'рлә ифадә олунмуш, жүксәк идејалар, фәлсәфи үмумиләш-дирмәләрлә ашыланмыш әсәрләр лазымдыр, бунсуз һәр һансы бир поезијанын варлығыны үмумијјәтлә тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир»²,—дејирди.

Поезијанын бөјүк, үмумбәшәри мөвзулара тәләбини бирдән-бирә өдәмәк дә мүмкүн дејилди; буна көрә сев-ки, мөһәббәт мөвзусунда јазылан илк ше'рләрдә мәишәт-чилик, севкинин дар, шәхси һисс сәвијјәсиндә шәрһи үс-түнлүк тәшкил едирди. С. Вурғунун «Мән тәләсмирәм» ше'ринә (1954) хас үмумбәшәри поетик вүс'әт, инса-нын жүксәк, үлви сәјләринин фәлсәфи-романтик үмуми-ләшдирилмәси шаирләрин чан атдығы јарадычылыг идеалларындан иди.

Б. Ваһабзадә дә бу јарадычылыг идеалларына чан атан шаирләрдән бири иди. «Һәјәт, сән нә ширинсән», «Тәһналыг», «Вахт чатышмыр» вә с. ше'рләр кәстәрир-ди ки, онун лирикада шәхси вә үмумбәшәри мөвзулары, мигјаслы дүшүнчәләри ифадә етмәк имканлары кениш-

¹ С. Вурғун. Әсәрләри, VI ч., Б., 1972, с. 342—343.

² Јенә орада, с. 344.

дир. Бу, онун севки лирикасы саһәсиндәки илк тәшәб-
бүсләриндә дә өзүнү һисс етдирирди. «Кәлир», «Јағма,
јағыш», «Илк мәһәббәт», «Ики күндәлик, бир һәјат јо-
лу», «Итирилмиш мәһәббәт», «Кечәләр», «Көзләрини га-
машдырдымы», «Бир мәнәм, бир дә сүкүт» кими ше'р-
ләр Бәхтијарын мәһәббәт лирикасынын сонрадан даһа
да дәринләшән, парлаглашан хүсусијјәтләрини—бу
ше'рләрдә ифадә олунап севки һиссләрини гызғынлы-
ғыны вә зәрифлијини, көврәклијини вә үлвилијини, сев-
кини инсаны пәчибләшдирән, сафлашдыран гүввәсини
јахшы әкс етдирирди. Ән јахшы ше'рләриндә шаирин
лирик гәһрәманын һәјәчанларыны дүија илә, тәбиәтлә
сыхы тәмасда, тәбиәтин әлван, дүјүмлү бојалары васи-
тәсилә чанландырмаг сәјләри көрүнүрдү. Һәмни ше'р-
ләрдән бирини—«Кәлир» рәдифли гошмасыны нәзәрдән
кечирәк. Нә барәдәдир бу ше'р? Јәгин ки, бу суалын
чавабында «Мәһәббәт һаггында, мәһәббәт һәјәчанлары
һаггындадыр»—демәк ләзимдыр. Анчаг бу, Һәмни суа-
ла чох үмуми чаваб оларды. Бәхтијарын ше'ри мәһәб-
бәтдә һәссас олмаг барәдәдир, өзүнү севдијин адама бү-
түнлүклә һәср етмәк барәдәдир, севән адамларын бир-
бирләри үчүн јашамасы барәдәдир. Гошманын бүтүн
образ системи, тәбиәти емоционал гаврајыш чизкиләри
бу мәсәдә табе тутулмушдур:

Тарыма чәкилмиш симә бәнзә сән,
Титрә, бир јарпағын титрәмәсиндән.
Бил, дәннәдә чошан сујун сәсиндән
Хәзри кәлир, јохса килавар кәлир.

Бир аз сыхлашанда көјдә булудлар
Јавашча титрәјир јердә көј отлар.
Онлар да билир ки, һавада чән вар
Сабаһ јағыш кәлир, сабаһ гар кәлир.

Һәр кәсә мүјәссәр дејилдир анчаг
Үрәкдән кечәни көздән охумаг.
Гарангушдан габаг, торпагдан габаг
Кәрәк биләсән ки, илк баһар кәлир.

Гошманын мисал кәтирилән бу бәндләриндә шаир
тәбиәт һадисәләринин, штрихләринин тәсвири илә ше'-
рин әсас идејасыны—мәһәббәтдә һәссас, тәмәннасыз, фә-
дакар олмаг идејасыны һазырлајыр:

Гәлбим көтүрмәјир бәри-бәзәји,
Чәтиндир јамамаг сынмыш үрәји.
Өзүн дәрк едәсән кәрәк һәр шеји,
Сәни баша салмаг мәнә ар кәлир.

Бахышдан сөз көтүр, сөз анла сөздән,
Һәссас ол, севкилим, өмүрүн боју сән.
Әкәр севирсәнсә, ајаг сәсиндән
Кәрәк биләсән ки, Бәхтијар кәлир¹.

Гошмада ваһид бир һисси, фикри, әһвали-руһијјәни
әввәлдән ахырадәк инкишаф етдирмәк чәтинди; бу,
шаирдән бөјүк поетик мәнәһәт истәјир. Б. Ваһабзадә
«Кәлир» гошмасында белә бир сәнәткарлыг мәнәһәти
көстәрә билмишди. Белә ки, гошмада поетик мәзмунун
бүтөвлүјү көзләнилмишдир; Ашыг Әләскәрин «Чешмә
башында» гошмасында олдугу кими, бурда да ше'рин
бүтүн бәндләри һәм фикир, һисс, һәм дә дахили форма
чәһәтдән әлагәлидир; бир-бирини тамамлајыр. Бәхти-
јарын гошмасында һәр мисра мүәјјән бир әһвали-руһиј-
јә, ја да тәбиәтин конкрет һадисәләри васитәси илә
лирик гәһрәманын фикрини ифадә едир. Шаир севкили-
синдән тарыма чәкилмиш симә бәнзәмәји вә ја бир јар-
пағын титрәмәсиндән титрәмәји тәләб едирсә, бу о
демәк дејилдир ки, о, севдији адама гаршы һәдсиз дәрә-
чәдә тәләбкардыр; әслиндә Бәхтијарын мәһәббәт лири-
касына белә бир һисс дә јад дејилдир. Үмумијјәтлә бу
лирикадакы мәһәббәт зәриф вә гызғын, дүшүнчәли вә
зәнкин олмагла бәрәбәр, һәм дә чидди вә тәләбкар мә-
һәббәтдир. Ше'рләриндә ифадә олунап мәһәббәтин бу
хүсусијјәти онун лирикасынын интонасијасына да тә'сир
көстәрмиш олур. Белә ки, Бәхтијарын мәһәббәт лирика-
сы, елә илк ше'рләрдән башлајараг севән адамын нәни-
ки һиссләрини, емоционал аләмнин, һәм дә дүшүнчәлә-
рини өзүндә чәмләшдирир. Мәсәлән, «Кәлир» гошмасынын
һәр мисрасында нә гәдәр һисс, фикир, дүшүнчә киз-
ләнир. Шаирин бу ше'ри һаггында Р. Рза чох көзәл, мә'-
налы сөzlәр јазмышдыр: «Бәхтијар Ваһабзадәнин мә-
ним фикримчә поетик дәсти-хәттини ән јахшы шәкилдә
характеризә едән бир ше'ри вардыр. Бу, «Кәлир» адлы
ше'рдир. Бу ше'р инсан һаггында, јахынлашан баһары
«гарангушдан габаг, торпагдан габаг» һисс едән инсан
гәлби һаггында јазылмышдыр. Ше'рдә елә бир сәмини

¹ Б. Ваһабзадә. Әбәли һејкәл. Б., 1954, с. 60.

һәрарәт, поетик зәрифлик вардыр ки, ону дәрин һәҗә-чансыз охумаг гејри-мүмкүндүр. Бу кичик поетик әсәри һәр дәфә охујанда вә ја динләгәндә бир даһа һәмкары-мын әлини сыхыб она демәк истәјирәм: сағ ол, дост, сағ ол ки, сән өз сөзүнлә үрәкдә белә зәриф, нәчиб һиссләр, белә ишығлы гүссә вә фәрәһ догура билирсән»¹.

Лириканы инкишаф етдирмәк, онун һәгиги зәрифли-ји вә дәринлији уғрунда јарадычылыг мүбаризәси бүтүн чоһмилләтли совет поезијасы гаршысында олдуғу кими Азәрбајчан ше'ри гаршысында да дајанан үмдә вәзи-фәләрдәнди. Чүнки сијаси, ичтимаи лирика саһәсиндә бә'зи мүвәфғәјјәтләр газанылдығы һалда, адамларын јашадығы тәбии вә исти дүғулары, гадына вә көзәлли-јә гаршы мәнәббәт һиссләрини әкс етмәк саһәсиндә вә-зијјәт о гәдәр дә гәнаәтбәхш дејилди. Һалбуки совет адамынын мәнәви әләминин инкишафы вә зәңкинләш-мәси поезијада лирик гәһрәманын јени, мүсбәт кејфиј-јәтләрини, онун инсани маһијјәтинин әкс олунмасыны тәләб едирди. «Лирикаја гаршы шаирләримизин чоһун-да бир лагејдлик әмәлә кәлмишди, она икинчи дәрә-чәли бир жанр кими бахмага башламышлар. Чоһдан-дыр ки, һәгиги лириканын сәси, демәк олар ки, ешидил-мәз олмушдур»².

Поезијанын бу тәләбини һәјата кечирән габагчыл шаирләр арасында Б. Ваһабзадәнин јарадычылыгы диг-гәти хүсуси чәлб едирди. Онун лирик ше'рләриндә вә поемаларында (мәсәлән «Садә адамлар», «Изтирабын сону» кими ири әсәрләриндә) мәнәббәт мөвзусу көркәмли јер тутур. Шаир адамларын дәруни мүнәсибәт вә әла-гәләрини поезијада әкс етмәјә чидди фикир верирди. Һәммин әсәрләрин јазылдығы вә чап олундуғу вахт севки лирикасы сүрәтлә рәвач тапырды. Доғрудур, бу ше'р-ләр арасында зәифләри, фикир вә һисс чәһәтдән јохсул нәзмләр дә јох дејилди. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзе-тиндә чыхмыш «Сосиалист лириканын инкишафы уғрун-да» адлы мәғаләдә дүзкүн көстәрилирди ки, «ифрат ин-тим, субъектив, бә'зән дә мешшан лирикасына гәдәр енән вә һеч бир идраки әһмијјәтә малик олмајан јазыла-рын мәнәббәт лирикасы ады илә јайылмасына дөзмәк

¹ Р. Рза. Бахтияр Вагабзаде.—Бах: Б. Вагабзаде. Раздумья, Б., 1959., с. 7—8.

² Сосиалист лириканын инкишафы уғрунда, «Әдәбијјат вә ин-чәсәнәт» гәз., 13 ноябр 1954-чү ил.

олмаз»¹. Гәзет лирикада бу чүр мејлләрин лирика һаг-гында тәсәввүрүн мәнәдудлуғу вә биртәрәфлијиңдән әмәлә кәлдијини көстәрирди. Буна көрә һәммин мәғаләдә мәнәббәт лирикасынын әхлаги-мәнәви мәзмунуну ај-дынлашдырарак гәзет јазырды ки, бу лирика, һәр шеј-дән әввәл, «јени әхлаг, јени идрак лирикасы, јени мүнәсибәтләр, јени анлајышлар, јени зөвгләр лирикасы, јени инсан гәлбиниң чырпынтысы, дејүнтүсүдүр... Доғру-дур, мүәјјән објектив һадисәнин тәсвири дејил, «сәнәт-карын дејүнән гәлбидир». Лакин бу о демәк дејилди ки, башга жанрларла објектив әләмә, чәмијјәтә, халға, вәтәнә бағлы олан сәнәткар лирикаја кечәркән өзүнү чәмијјәтдән ајырмалы, өзүнүн тәрбијәчи мүәллим ролу-ну унутмалыдыр. Әксинә лирикада һәгиги, габагчыл сәнәткар һәјата, чәмијјәтә, заманын руһуна вә халгын руһуна даһа јахындан бағлы олур вә олмалыдыр»².

Мәнәббәт кими даими, әбәди, инсани мөвзулара мүнәсибәт едәркән лириканын мүәјјән чәтинликләрә үз-ләшмәси тамамилә тәбии иди. Тәңгид бу чәтинликләри мөвзуја мәнәдуд, дар, субъектив мүнәсибәт мәнәсында ајдынлашдырды. Лирик ше'рләрдә «севки вә мәишәт мөвзусуна мүәјјән јер верилмәсини» поезијанын инки-шафы үчүн мүсбәт бир кејфијјәт һесаб едән тәңгидчи М. Ариф ејни заманда көстәрирди ки, шаирләрин «ли-рик ше'рләриндә чоһ вахт бир мүчәррәдлик, мөвзу мән-дудлуғу, фикир вә һисс дајазлығы нәзәрә чарпмагда-дыр»³.

Лириканын бу јарадычылыг чәтинликләри вә проб-лемләри шаирләрин гаршысында јени вәзифәләр ирәли сүрүрдү. Башлыча вәзифә ше'рдә лирик һәјәчаны дәр-инләшдирмәк, бу һәјәчанларда совет адамынын ән кө-зәл инсани кејфијјәтләринин тәчәссүмүнә чалышмаг вә-зифәсиндән ибарәт иди. Б. Ваһабзаде бу вәзифәни поемаларында даһа јүксәк сәнәткарлыгла јеринә јети-рирди. «Изтирабын сону» поемасы бүтүнлүклә мәишәт мөвзусуна һәср олунмушдур; шаир поемада мүнәсибәт-лизин мәнәви ахтарышларыны, мәнәббәтдә тәмиз, сәми-ми вә доғручу олмаларыны әкс етдирди.

Лирик ше'рләриндә дә Бәхтияр ишығлы вә көврәк

¹ Совет лирикасынын инкишафы уғрунда. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 13 ноябр 1954-чү ил.

² Јенә орада.

³ М. Ариф. Ше'римиз һаггында бә'зи гејдләр. «Коммунист» гәз., 3 декабр 1958-чи ил.

мәһәббәт һиссләрини гәләмә алырды. «Јағма, јағыш» ше'риндә бу һиссләри кечирән, јашајан ашигин һәјәчанларыны да, онлары доғуран тәбиәтин лирик—пoeтик мәнзәрәсини дә көрүрүк. Лирик гәһрәмән ону чәмәнликдә көзләјәчәк гызын көрүшүнә кедәчәк. Анчаг јағыш јағыр. Гәһрәмәнын зәриф, көврәк мәһәббәт һәјәчанлары вә гүссәли, дүшүнчәли тәбиәт мәнзәрәси ше'рдә лирик образа чеврилир:

Пәнчәрәмә һичран јазыр
Дамчыларын нахыш-нахыш.
Мән көрүшә тәләсирәм,
Јағма, јағыш, јағма, јағыш.

Үрәјини бошалтмасын
Бу күн көјләр инсан кими.
Мән ки, ачмаг истәјирәм
Севкилимә үрәјими.

Јағсан да мән келәчәјәм,
Көрүшәндә јағышда биз
Үстүмүздә ачылачаг
Чәтир кими өз ешигимиз¹.

50-чи илләр мәһәббәт лирикасынын гәһрәмәны гәлбини севдији гадына ачмаг истәјән кәнч гәһрәмәнды. О, бу һисслә алышыб-јанырды, анчаг чәтинлик чәкирди, дили «севирәм» кәлмәсини демәји бачармырды, утанырды. Һәтта бу һал ше'рләрдә о дәрәчәдә чох тәкрар олу-нурду ки, тәнгид мәһәббәт мөвзусунда јазылан әксәр ше'рләрин фикир вә һисс дајазлығындан данышмалы олурду. Бәхтијарын да лирик ше'рләринин гәһрәмәны белә бир кәнч иди. Анчаг Бәхтијар ејни заманда өз гәһрәмәнынын кечирдији һәјәчанларын дәринлији вә инандырычылығы гајғысына да галырды. О, ше'рләринин бириндә нијә гәлбини ачаркән дили лал олдуғуну белә бир һәјати дәлиллә әсасландырыр:

Аһ... Сәнә демәјә чохлу сөзүм вар,
Сәсим өз ичимдә боғулур, инан;
Гајдадыр, бош отаг кур-кур журулдар,
Сәс чыхмаз бајыра долу отагдан.
Гәлбим бошлуғундан дејил, севкилим,
Долу олдуғундан лал олур дилим².

¹ Б. Ваһабзадә. Әбәди һејкәл. Б., 1954, с. 49.

² Јенә орада, с. 51.

Бәхтијарын мәһәббәт мөвзусунда јаздығы әксәр ше'рләриндә јығчамлыг, фикри вә һисси образлы мә'на-ландырма кими мәзијјәтләр үстүндүр. «Күнәшдән кен дүшәндә», «Итирилмиш мәһәббәт», «Кечәләр», «Бир мәнәм, бир дә сүкут» кими ше'рләрдә биз Бәхтијарын мәһәббәт лирикасынын бу мәзијјәтләрини көрүрүк. Бәхтијар мәһәббәт һиссләринә гејри-ади, мүстәсна дәрәчәдә парлаг вә үлви бир һисс кими јанашырды. Онун ше'рләриндә мәһәббәт аны—өмрүн ән көзәл, ән тәкраролунмаз аны олараг чанландырылыр:

Аһ... аһ... һеч өзүм билмәјирәм нәјди о ахшам,
Севдалы, бир әфсанәви сәһнәјди о ахшам.
Ај нур чиләди, көз еләди улдуза улдуз,
Әлләр әлә, дилләр дилә чох дәјди о ахшам.
Тез кәлди, о тез кетди, тутуб сахламаг олмаз,
Рә'ја кими, хулја кими бир шејди о ахшам.
Ичдим, өтүшүб күнләр о күндән, јенә анчаг
Сәрхош кимијәм аһ... Нечә бир мејди о ахшам¹.

Мәһәббәт лирикасынын јени бир гүввә илә парлама-сы, шаирләрин реал инсани һиссләри ифадә етмәк сә'ј-ләри поезијада бир сыра ән'әнәви поетик формалара гајдышы заруриләшдирди. Азәрбајҗан ше'ринин белә формалары ичәрисиндә гәзәл вә гошма жанрлары шаирләрин диггәтини хүсуси чәлб етмәјә башлајырды. Бәхтијарын да мәһәббәт мөвзусунда јаздығы бир сыра ше'рләринин мәнзәрә кәстәрилән формаларда јаранмасы тәсадүфи дејилди, поезијамызын мәһәббәт мөвзусу сәһнәсиндәки јени ахтарышлары илә шәртләнирди. «Һејранын олсун», «Пәрваз оlanda», «Дүшә билмәз», «Вардыр» вә с. гәзәлләр Бәхтијар Ваһабзадәнин бу ән'әнәви жанрын һәм мөвзусуну, һәм дә форма хүсусијјәтләрини көзәл мәнимсәдијини кәстәрирди.

Беләликлә, бүтүн 50-чи илләр әриндә Бәхтијар Ваһабзадә һәм идеја, мөвзу, мәзмун чәһәтдән, һәм дә сәнәткарлыг, поетика чәһәтдән јеткинләшир, поетик исте'дады дәринләшир вә мүзјјәнләшир. Мүһарибәдән сонракы ше'рин тәчрүбәсиндә өзүнү һисс етдирмиш схематиклик, конфликтсизлик, риторика вә сөзчүлүклә мүбаризәдә поезијанын газандығы мә'нәви гүввә вә тәзә-лик гаршыдакы онилликләрдә башга шаирләрин јара-

¹ Б. Ваһабзадә. Чејран, с. 70.

дычылыгында олдугу кими Б. Вахабзадэнин поезија-сында да инкишаф едиб зэнкинлэшди.

Мəһəббəт лирикасы илэ жанашы Б. Вахабзадэнин жарычылыгында 50-чи иллэрин ахырларында шаирин һəјат, заман, инсан, жарычылыг барэдэ дүшүнчэлэрини, поетик һəјачанларыны эһатэ едэн фикир лирикасы да мүвəффəгийјəтлэ гəрарлашыр, даһа јеткин жанр-үслуб чизкилэри мəнимсəјир. «Күрд овшары», «Мəним јолум» (1957), «Лејли-Мəчнун» (1958), «Дүнјамы, мəн-ми» (1959), «Ше'р вə мəн» (1959) вə с. ше'рлэрдэ Бəхтијар лирикасынын фикри-һисси дəринлији чох ајдын шəкилдэ мејдана чыхырды. Бу ше'рлэрин һэр биринин конкрет мөвзусу, конкрет мүнəкимэ предмети олса да, онлары бир чəһəт—шаирин һаггында данышдыгы, поетик мүнəкимэ јүрүтдүјү һадисэлэрэ вə предметлэрэ мүнəсибəтинин фəрдилији, өзүнəмəхсүслугу бирлэшдирирди. Һəмин ше'рлэрдэ шаирин лирик гəһрəманы шəхсийјəт е'тибарилэ бүтөв вə тəкраролунмазды:

Мин дəфə, милјон дəфə
Доғулсајдым, јенидэн
Ше'р, сəнəт јолуну
Көтүрəдим јенə мəн.

Бу јол мəним дөвлəтим,
Бу јол мəним варымдыр.
Бир-биринə чаланан
Полад мисрəларымдыр.

...Бу јолун чəфасы чох,
Эзəбы чох, дəрди чох.
Бу јолу јыхылмадан,
Бүдрəмэдэн кечэн јох.

Һəјат вə жарычылыг мəгсəдлэринин бирлији һаггында шаирин дүшүнчэлэри белə давам едир, баша чатырды вə диггəт едилсə, көрмəк олур ки, бу дүшүнчэлэрдэ башлыча мотив поезијанын вəтəндаш лəјагəтини, мəнəви бүтөвлүјүнү горуμαг вə мұдафиə етмəк мотивидир. Поезијада кечэн өмүр јолу—эн чəтин, эн əзијјəтли өмүр јолудур: о, шаирдэн мəрдлик, əгидə сафлыгы вə бүтөвлүјү, халг ишинə сəдəгəт тəлəб едир. Бурада шəхси мəнафејə, шəхси рəһəтлыға јер јохдур. О јердэ ки, шаир өзүнү дүшүнүр, шəхси сəадəти, тəлєји гајғысына галыр, орда поезија гуртарыр. Поезијада јол—мүбаризэлэр вə иткилэр јолудур, нəрəһəт өмүр јолудур:

Өмүрүм ше'р одуна
Эригдим килə-килə.
Бу јолда гара сачы
Дəјишдим ағ сач илə.
Бу јолда өз һəјəтым,
Динчлијим унутулду.
Эбəди нəрəһəтлығым
Мəним газанчым олду.
Нəдир јолумун ады?
Дүз мəслəким, дүз ешгим!
Бəлəдчимдир бу јолда
Өз мəслəким, өз ешгим¹.

50-чи иллəрдэ поезијада лириканын ээифлијинə вə бəситлијинə сəбəб мүəјјəн мəнəдə шаирлэрин бу жанрын спецификасыны бүтүн дəринлији вə чохчəһəтлилији илэ нəзэрə алмамалары иди. Бу чəһəти Б. Вахабзадэ мəғалəлэринин бириндэ јахшы көстəрирди. О јазырды: «Нəдəнсə биз эксəр һалда ејни үсулдан—објектə мұрачизəт үсулундан истифадə едирик ки, бу да ше'римизи јекнəсəглијə кəтириб чыхарыр». Поезијанын бу кəсирини көрмəк асан олса да, ону арадан галдырмаг чəтин вə мұрəккəб иди; чүнки белə бир вəзијјəт поезијада артыг вəрдиш шəклини алмышды. Поезијанын бу вəзијјəтдэн гуртармасына өз жарычылыглары илэ тəсир көстəрэн Р. Рза, Ә. Чəмил, О. Сарывəлли кими шаирлэр сырасында Б. Вахабзадэ жарычылыгыны да гејд етмəк лəзымдыр. Лирик поезијанын спецификасыны дəриндэн мəнимсəјэрəк Б. Вахабзадэ ше'рлэриндэ шаир «мəн»ини даһа чанлы тəгдим етмəјə, онун психоложи һəјəчанларыны, мəнəви вə фəлсəфи дүшүнчэлэрини ачыб көстəрмəјə чалышыр вə бундан да онун ше'рлэринин лирик-емосионал мəзмуну хејли зэнкинлэшмиш олурду. Шаир тəдричэн һəјат фактларыны вə тəзəһүрлэрини даһили дүшүнчэлəрдэн, һисслэрин сүзкəчиндэн кечирэрəк мəнəналандырырды. Ше'рлэриндэ објектə бир-баша мұрачизəтин јерини инди шаирин өзүнə, өз даһили алəминə далмасы, өзүнү тəһлил етмə үсулу тутмаға башлајырды. Будур, шаир ушаглыг шəклинə бахыр, хəјалында ушаглыгы илэ индики вəзијјəтини тутушдурур вə бу заман эрзиндэ нəјин дəјишдијини дəрк етмəк истəјир:

Дүнја һəмин дүнја дејилми, аја—
Бəс нечин мəнимлə əлəнмдир јенə?
Артыг көһнə дүнја, бу гоча дүнја!
Əкə чүр көрүнүр, əкə чүр мəнə!..

¹ Б. Вахабзадэ. Ајлы кечэлэр, с. 6—8.

Бәлкә аҗрылмышам өзүм өзүмдән,
 Өзкә бир адамам бәлкә инди мән?
 Дүңҗә көзәлләшир, дәҗишир аләм,
 Анлаҗа билмирам, гана билмирам
 Дүңҗамы дәҗишди, мәнми дәҗишдим?¹

Көрүндүҗү кими, шаир поетик сөзүн вәзифәсини дүз-
 күн баша дүшәрәк ше'ри бәдии суалла битирир вә бу-
 нунла да ше'рин izaһыны, ачылмасыны охучунун өһдә-
 синә бурахыр. Бундан ше'р газанырды, охучу үчүн
 даһа марағлы вә мәзмунлу олурду. Ониллиҗин ахырлары-
 на доғру җаздығы ше'рләриндә биз Б. Ваһабзадәнин һәр
 чүр фикрин јох, мәһз јашанмыш, сәнәткар хәјалы вә
 һиссијјаты илә чилаландырылмыш фикрин ифадәсинә
 чан атдығыны көрүрүк. Шаир дәриндән дәрк едир ки,
 поезија өз җарадычысындан бүтүнлүклә өзүнү она һәср
 етмәҗи истәҗи. Бунсуз һәгиги мә'нада бәшәри поезија
 јохдур:

Батан бир күнәшин, солан җарпағын,
 Ғуруҗан чешмәнин, сөнән очағын
 Дәрдини, гәмини гәлбә салмадан,
 Биринин дәрдинә ортаг олмадан
 Јашамаг, әј ана јашамагмыдыр?
 Нәјат мәкәр анчаг кәф, дамагмыдыр?

Демә бу дүшүнчә, бу хәјал нәдир?
 Дүшүнмәк көзәлдир дәриндән-дәрин.
 Өмүр башдан-баша бир әфсанәдир
 Нәш'әни нәш'әдә тапан кәсләрин.

Көҗләрин аһындан думан, чән доғур,
 Ше'р дә хәјалдан, фикрәдән доғур.
 Јазырам ше'римми мән јапа-јана,
 Неч кәси севмәјән өзү севилмәз.
 Нәр шеји гәлбимә салмасам, ана,
 Ше'рим көңүлләрә јол тапа билмәз².

Бу, шаирин өз гаршысына гојдуғу җарадычылыг вә-
 зифәләринин јеткинлиҗини, поезијаны инсанын гајғыла-
 рына вә проблемләринә даһа да јахынлашдырмаг, пое-
 зијада инсанын ән мүнһүм, ән вачиб һәјәчанларындан сөз
 ачмаг сә'јләрини ифадә едирди.

Беләликлә, 60-чы илләр әрәфәсиндә Б. Ваһабзадә-
 нин поезијасында јени, новатор кејфијјәтләр әмәлә кә-

¹ Б. Ваһабзадә. Ше'рләр. Шаирин китабханасы, Б., 1961, с. 18—19.

² Јенә орада, с. 20—21.

лир, бу кејфијјәтләр тәдричән инкишаф едиб зәнкинлә-
 шир, онун поезијасыны дахилән гүввәтли вә өзүнәмәх-
 сус едир. Бураја ону да әләвә етсәк ки, лирика илә
 јанашы бу дөврдә шаир епик поезија саһәсиндә дә җара-
 дычылыг шөвгү вә сһтирасы илә чалышыр вә елә әсәр-
 ләр, мәсәлән, «Изтирабын сону», «Шәби-һичран» кими
 поемаларыны җарадыр ки, бу әсәрләр нәинки шаирин
 җарадычылығы даирәсиндә, һәм дә милли ше'рин тәч-
 рүбәси вә вәзифәләри мигјасында диггәти чәлб етмәҗә
 башлајыр, о һалда Б. Ваһабзадәнин чоһмилләтли совет
 поезијасынын 60-чы илләр мәрһәләсинә камил поетик
 сөз устасы кими дахил олдуғуну дејә биләрик.

МӘ'НӘВИ АХТАРЫШЛАР ЈОЛУ ИЛӘ

Азәрбајҗан совет ше'ринин инкишафында 60-чы ил-
 ләр хусуси бир мәрһәләни тәшкил едир. Ше'рин бу мәр-
 һәләдәки ичтиман вә мә'нәви фәаллығыны сәчијјәләнди-
 рәрәк Азәрбајҗан җазычыларынын IV гурултайында пое-
 зија барәдә мә'рузәсиндә М. Ариф дејирди: «Бүкүнкү
 совет ше'ри, Азәрбајҗан ше'ри дә о чүмләдән бир гә-
 дәр кениш мә'нада көтүрсәк, чәмијјәтимизин, дөврүмү-
 зүн мә'нәви, естетик нәбзини јохлајан, онун дүзкүн кар-
 диограмыны чыхаран һәссас естетик бир чиһаз чеврил-
 мишдир»¹.

Инсанларын вә чәмијјәтин һәјатында поезијанын
 ролунун бу дәрәчәдә јүксәлмәси вә фәаллашмасы соси-
 алист керчәклијинин мә'нәви чәһәтдән санки интибаһ про-
 сеси кечирмәсинин, онун һуманист әсасларынын кө-
 рүнмәмиш мигјасда инкишаф етмәсинин билаваситә нә-
 тичәси иди. Бүтүн чәмијјәтин мә'нәви һәјаты әсл бир
 чошғунлуғ вәзијјәти кечирирди, фәрдә, инсана, шәхси-
 јәтә марағын вә диггәтин артмасы сосиалист керчәклији-
 нин ән сәчијјәви хусусијјәти олараг диггәти чәлб едир-
 ди.

Чәмијјәти әһәтә едән бу сосиал-мә'нәви интибаһ дәр-
 һал поезијада да әксини тапмаға башлады. Нәр шејдән
 әввәл, поезијада шәхси-мә'нәви башлангыч гүввәтләнди.
 Әслинә бахсан, бу просес бир о гәдәр дә јени һадисә де-

¹ М. Ариф. Сәнәткар гочалмыр, Б., Јазычы, 1980, с. 73.

жилди. О, өзүнү һәлә бундан эввәлки дөврдә, јә'ни 50-чи илләрин орталарында һисс етдирмишди вә буна көрә белә бир фикир доғрудур ки, 60-чы илләр бирдән-бирә һазырланмамышдыр, мәһз бу дөврүн башланғычында «өтән ониллијин дәринликләриндә тәдричән јетишән вә тәшәккүл тапан кејфијјәтләр топланмыш вә нечә дејәрләр, диалектик чәһәтдән зиддијјәтли инкишаф кечирмишдир»¹. Бу, һәгигәтән беләдир. Әкәр поетик просеси диггәтлә вә објектив сурәтдә нәзәрдән кечирсәк, белә бир чәһәти көрә биләрик ки, 60-чы илләрдә поезијада инсанын даһили аләминә, гәлбинин дәрүни, интим чаларларына марағын мүстәсна дәрәчәдә артмасы просеси өз башланғычыны 50-чи илләрин орталарындан көтүрүр. Бурада, мәсәлән, биз Р. Рза јарадычылығыны нүмунә көстәрә биләрик. Чәмијјәтимизин мә'нәви һәјатында керчәкликдә башланан тәзәләnmәни, интибаһ һиссини Р. Рза поезијасы дәрһал сезди; илк вахтларда бу дујум һәлә конкрет вә әјани сәјилди. Мәсәлән, «Јаз кәлир» ше'риндә олдуғу кими. Р. Рза ше'рдә баһарын кәлишини отағынын ләнчәрәсиндән сәјр едән лирик гәһрәманынын әһвали-руһијјәсиндә сонралар онун поезијасында әсас идеја-поетик мәзмуну тәшкил едәчәк һиссләри ифадә етмәјә чалышырды.

Чохмилләтли совет поезијасында әмәлә кәлән вә тәдричән гүввәтләнән бу јенилик мејлини өз јарадычылығында парлаг вә долғун әкс етдирән шаирләримиздән бири дә Бәхтијар Ваһабзадә олду. Шаирин поетик дүнјабахышында вә тәфәккүрүндә јетишән кејфијјәт јениликләри 50-чи илләрин орталарындан сонра јаздығы ше'рләриндә дә өзүнү көстәрирди. Анчаг бунлар онун 60-чы илләр поезијасында даһа гүввәтли бир шәкилдә тәзаһүр етди ки, мәһз бунун нәтичәсиндә Б. Ваһабзадә поезијасы мүасир Азәрбајчан ше'ринин диггәтәләјиг һадисләриндән биринә чеврилди.

Б. Ваһабзадә 60-чы илләрә јеткин бир шаир кими, даһа чох фәлсәфи дүшүнчәјә мејл едән сәнәткар кими кәлмишди. Бу эрәфәдә онун гәләминдән бир сыра фәлсәфи-лирик ше'рләр, хусусилә даһи Азәрбајчан шаири Фәзулинин һәјаты, мәһәббәти һағгында «Шәби-һичран» поемасы (1958) чыхмышды. Һәммин әсәрләри јазаркән

шаирин мәнимсәдији јарадычылыг вә мә'нәви тәчрүбәси јени мәрһәләнин поезија гаршысына ирәли сүрдүјү вә-зифәләри һәјата кечирмәси бахымындан чох гијмәтли иди.

60-чы илләрдә Б. Ваһабзадәнин јарадычылығы, даһа дәһи десәк, поезијасы лирик вә эпик мәчраларда инкишаф едиб шахәләнир. Онун јарадычылығы үчүн бүтөвлүкдә характерик олан бир чох чәһәтләр хусусилә лирикасында даһа јеткин вә өзүнәмәхсус шәкилдә тәзаһүр едир. Ән мүнһүм мәзијјәт о иди ки, Б. Ваһабзадәнин лирикасы бу жанрын спесификасыны ән долғун вә камил сәвијјәдә мәнимсәјән јарадычылыг һадисәси олараг мејдана чыхырды. Үмумијјәтлә бу илләрин лирикасында, о чүмләдән Б. Ваһабзадәнин дә лирикасында субјектив башланғычын күчләнмәси, шаирин керчәклик һадисәләрини өз шәхси «мән»и мөвгәјиндән дәрк етмәк вә гијмәтләндирмәк тәшәббүсү мүшаһидә олунурду вә бунунла да бир нөв лириканын, лирик шаирин һүғуғлары бәрпа едилмиш олурду. Һекелин субјективлији лириканын әсас, спесифик хусусијјәти һесаб етдији мә'лумдур. Һекел керчәк мәзмуну бүтүнлүкдә өзүндә чәмләшдирмәји вә ону өз мәзмунуна чевирмәји лирик субјективлијин әсас шәрти сајырды. О, јазырды: «Зира һәгиги лирик шаир өз даһили аләминдә јашајыр, бүтүн шәраити өз поетик фәрдијјәтинә ујғун олараг мәнимсәјир вә өз даһили аләмини харичи аләмлә, онун шәртләри, тәлә вә конфликтләри илә нечә ән мүхтәлиф тәзаһүрлә говушдурса да, бу материалын тәсвириндә о һәмишә анчаг өз һисс вә мүһакимәләринин мүстәгил һәјатилијини ифадә етмиш олур»¹.

Лирик поезијанын бу хусусијјәтинә Б. Ваһабзадәнин 60—70-чи илләр јарадычылығында чидди әмәл олунмушдур вә демәлијик ки, мәһз бунун сәјәсиндә онун лирикасы һәгиги лирик поезија кими гијмәтләндирилмишдир. Ше'рләринин бириндә шаир поезијасыны өзүнә, өз шәхси аләминә сәјаһәт кими сәчијјәләндирмишдир:

Өзүмдәјәм... чөл дүнјама нәһәјәт,
Нә көзәлдир өз-өзүмә сәјаһәт.
Өз дүнјама дајанмышам үзбәүз,
Өзүмүзә мө'чүзәјик өзүмүз.

¹ История русской советской поэзии. 1941—1980. Л., «Наука», 1984, с. 173.

¹ Гегель. Эстетика, т. 3, М., изд-во «Искусство», 1971, с. 499.

Үрәймдә нечә-нечә чыгыр вар,
Ичимдәки чалын-чарпаз чыгырлар
Һеч билмирәм мәни һара апарыр,
Бәхтиҗары Бәхтиҗара апарыр...¹

Бәхтиҗар Ваһабзадәнин поезијада әсас сајдығы, җарадычылыгы мәсәдинә чевирдиҗи естетик принципләриндән бири барәдә тәнгидчи Павло Мовчан җазмышдыр: «О өз поезиҗасы илә сүбут едир ки, ән чәтин јол—инсанын өзүнә јолудур. Бу—башгаларына јола бәрәбәрдири. Ади һәгигәт: сән—онларсан, онлар исә сәнсэн—фикри Азәрбајҗан шаириндә чыхыш нөгтәсинә чеврилир»². Бәхтиҗарын јени мәрһәләдә лирика саһәсиндәки җарадычылыгы мүнвәффәгҗијәтләри дә шаирин өзүнүдәркә, өз ағры вә севинчләринин тәһлилинә олан гаршысыялынмаз мејли илә бағлыдыр.

Башгасынын чәкдиҗи
Изтираб чатмаз сәнә.
Өзкәнин јыхылмағы
Јерниш өјрәтмәз сәнә.
Әзаб чәкичи алтда
Өз гәлбини әзсәнә!..
Өзүн јыхыл,
Өзүн дур.
Һәҗаты дәрк етмәјин
Әсил јолу, бах, будуҗ³.

Шаир бизи һәҗаты өз шәхси ағры вә әзабларымыздан өјрәнмәјә чағырыр вә әминдир ки, поезија анчаг дүнјаны бу чүр идракла зәнкин вә чохчәһәтли ола биләр. Характерик одур ки, 60-чы илләрин лап башлангычыннан онун җарадычылыгы мәһз бу истигамәтдә ирәһиләјир, мөвзу вә әһвали-руһијә мигҗасыны кенишләндирир. Бу илләрдә җаздыгы елә илк шә'рләринин бириндә шаир поетик мөвгәјини белә тә'јин едир:

Јашамаг истәмирәм сүрүнүб дизин-дизин
Истәјирәм ән уҗа зирвәләрә мән гонам.
Хәфиф сакитлиҗини нејләјирәм дәнизин,
Онун гасырғасына, далғасына вурғунам,
Гој дөјсүн јағыш мәни, боран мәни, гар мәни,

Һәҗатын боранлары даим јашадаг мәни,
Истәмирәм һәҗатым сакитчә бир отагда
кәлиб кечсин лал кими...
Истәјирәм дөјүшәм гајаларын башында
Дүшмәндә гартал кими.
Бағчадагы арх кими өтүб һәзин нәғмәләр
Ахмағы истәмирәм.
Сәјҗаһ олуб һәҗата сәјрчи бир нәзәрлә
Бахмағы истәмирәм.
Чағламаг истәјирәм дағда шәләлә кими
Сәпилмәк истәјирәм чөлләрә лалә кими¹.

Керчәклиҗи, дүнјаны бүтүн әлванлыгы, мүнхәлифлиҗи вә тәзадлары илә бу фәал, гызғын поетик гаврајыш һисси Б. Ваһабзадәнин лирикасына вүс'әт вә кенишлик ашылајыр, онун полифоник сәсләнмәсини мүмкүнләшдирир.

60-чы илләрдә Б. Ваһабзадә бир сыра јахшы, онун җарадычылыгы симасыны долғун вә һәртәрәfli әкс едән шә'рләр вә поемалар китабларыны җарадыр. «Шаирин китабханасы» сәриҗасындан шә'рләр мәчмүәси (1961), ики поемадан ибарәт «Е'тираф. Шәби-һичран» китабы (1962), «Инсан вә заман» (1964), «Бир үрәкдә дөрд фәсил» (1966), «Дәниз, саһил» (1969), «Дөрд јүз он алты» (1970) шә'р китаблары нәшр олунур, 1967-чи илдә бирчилдлик «Сечилмиш әсәрләри» чапдан чыхыр. Чох фәрәһлидир ки, бу җарадычылыгы фәаллыгы 70—80-чи илләрдә дә давам едир. Белә ки, биз онун бу дөврә лирик вә епик поезија саһәсиндә инадла, түкәнмәјән бир шөвгәл фәалијјәт кәстәрдијини, хүсусилә драматург кими истә'дадынын парладығыны көрүрүк. Бир шаир кими Б. Ваһабзадә бу илләрдә бир сыра ән јахшы әсәрләрини җазыр ки, бунлар онун «Бир баһарын гарангушу» (1971), «Дан јери» (1973), «Ачыг сөһбәт» (1977), «Ачылан сәһәрләрә салам» (1979), «Пајыз дүшүнчәләри» (1981) китабларынын јаранмасына сәбәб олур. Шаирин гәләминдән чыхан мүнвәффәгҗијәтли лирик вә епик әсәрләри ону мүасир Азәрбајҗан шә'ринини көркәмли нүмајәндәси кими, совет поетик классикасынын һәгиги давамчыларындан бири кими таныдыр. Үмүмијјәтлә, 60—80-чи илләр—шә'римизин мүнәрибәдән сонракы нәсилләринин фәал, гызғын җарадычылыгы ахтарышлары, поезијага кәтирмиш олдуглары идеја вә мә'нәви тәчрүбә илә сәчијјә-

¹ Б. Ваһабзадә. Пајыз дүшүнчәләри, Б., «Јазычы», 1981, с. 145.

² П. Мовчан. Көнүл сәррафы. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 16 ноябр, 1984-чү ил.

³ Б. Ваһабзадә. Бир үрәкдә дөрд баһар. Б., 1966, с. 95.

¹ Б. Ваһабзадә. Шә'рләр (Шаирин китабханасы), с. 43.

ләнән бир мәрһәләдир. С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Мүшфиг, Ә. Чәмил кими гүдрәтли, бәнзәрсиз, С. Вурғунун тәбири илә десәк, «мүхтәлиф җарадычылыг мәктәпләрини»¹ тәмсил етмиш шаирләрин ардынча Н. Хәзри, Б. Ваһабзаде, Ә. Күрчајлы, Г. Ариф, Габил, Ә. Кәрим, Ч. Новруз, М. Араз, сон онилликләрдә ше'р аләминә кәлмиш шаирләр (Ф. Гоча, С. Рүстәмханлы, М. Исмајыл, Ф. Садыг, Ә. Салаһзаде, В. Ибраһим, И. Исмајылзаде вә б.) поезијамызын јени идеја вә мөвзуларла, жанр-үслуб мејлләри илә зәнкинләшмәсиндә, елми-техники ингилаб шәраитиндә онун бәшәри симасынын горунуб сахланылмасында ојнадыглары рол сон дәрәчә мүнүм олмушдур. Азәрбајҗан совет ше'ринин, чоһмилләтли поетик просесин наилијјәти вә тәчрбәсиндән бәһрәләнәрәк бу шаирләр поезијамызын сүр'әтлә дәјишән, тәзәләнән мүрәккәб, парәһат XX әср керчәклији илә ајаглашмасыны, үмумиттифаг миҗасына чыхмасыны тәмин етмишләр. Бу нөгтеји-нәзәрән Б. Ваһабзадәнин поезијасы нәинки онун өз җарадычылыг миҗасында, ејни заманда мүасир, милли поетик никишаф миҗасында да көркәмли әдәби һадисәдир. Илк ше'рләринин чапындан кечән ғырх ил әрзиндә Б. Ваһабзаде фәлсәфи-интеллектуал лирик шаир, кениш бәдии лөвһәләр вә үмумиләшдирмәләр ифадә едән эпик поезија устасы сәвијјәсинә јүксәлмишдир. 1974—1975-чи илләрдә вә 1983-чү илдә ики дәфә нәшр олунмуш икичилдлик «Сечилмиш әсәрләри» дә ону мәһиз белә шаир кими, мүасир Азәрбајҗан поезијасынын көркәмли усталарындан бири кими тәгдим едир.

* * *

Әввәлки онилликләрдә олдуғу кими, 60—80-чи илләрдә дә Б. Ваһабзаде лирикасынын ән сәчијјәви хусусијјәтләриндән бири онун ичтиман-вәтәндашлыг поезијасы истигамәтиндә инкишаф етмәсиндән вә даһа да дәринләшмәсиндән ибарәт олмушдур. Совет поезијасынын жанр вә үслуб системиндә вәтәндашлыг лирикасы чоһдан бәри мөһкәм вә әсәслы сурәтдә ғәрарлашмышдыр. Лириканын пејзаж, фәлсәфи, мәһәббәт типләри кими сијаси-вәтәндашлыг тип илә социалист реализми поезијасында чоһ күчлү вә сәчијјәви истигамәтләрдән бирини тәшкил

¹ С. Вурғун. Әсәрләри, VI ч, с. 264.

едир; һәтта демәк олар ки, вәтәндашлыг лирикасы мүәјјән мәнада поезијада әсас, апарычы мөвгедәдир; чүнки вәтәндашлыг лирикасы совет лирик поезијасынын диқәр типләринә, јахуд дејәк ки, жанрларына хас кејфијјәтләри дә өзүндә тәмсил едә билир; башга сөзлә, вәтәндашлыг лирикасында лирик ғәбрәманын, јә'ни шаир «мән»инин сијаси, фәлсәфи, етик-әхлағи көрүннәри, естетик вә психоложи һәјәчанлары ифадә олуна биләр. В. Мајаковски, А. Твардовски, В. Луговској, И. Селвински, Е. Межеләйтис, С. Вурғун, С. Рүстәм, Г. Гулијев, Р. һәмзәтов, Р. Рза кими маһир усталарын поезијасында вәзијјәт беләдир. Онларын лирикасында ичтиман-вәтәндашлыг һәјәчанлары илә фәлсәфи-етик, мә'нави дүшүнчә арасында кечилмәз сәрһәд јохдур; шәхси вә ичтиман, фәрди вә мүми һиссләрин вәһдәти социалист лирикасынын, о чүмләдән вәтәндашлыг лирикасынын дәјишмәз хусусијјәтләриндәдир. Вәтәндашлыг лирикасы социалист реализми мөвгеләриндә мөһкәм дајанан шаирин поетик идракынын вә дүјүмунун ифадә формасыдыр; бу лирика үчүн шаирин фәал һәјәт мөвгејини, керчәклик һадисәләрини вә тенденсијаларыны хәлгилик вә партијалылыг принципләри әсасында гаврамасы сәчијјәвидир.

Социалист лирикасынын бу хусусијјәтләри Б. Ваһабзадәнин вәтәндашлыг поезијасында өзүнәмәхсус шәкилдә, шаирин һәјәт вә җарадычылыг тәчрүбәсинә ујғун сурәтдә мејдана чыхыр.

Б. Ваһабзадәнин вәтәндашлыг лирикасынын идеја-мүндәрнчәси, етик-әхлағи, сијаси вә фәлсәфи дүшүнчәләр аләми зәнкин вә чоһчәһәтлидир. Лакин бу чоһчәһәтликдә әсас, тә'јинедичи фикир вә идејалар вардыр ки, Бәхтијар онлары ше'рдән-ше'рә даһа да дәринләшдирмишдир. Белә әсас тәшкил едән идејалар сырасында илк нөвбәдә шаирин һәјәт, јашамаг анлајышыны, һәјәт консепсијасыны гејд етмәк лазымдыр. Бәхтијар һәјәти, јашамағы—јанмағ кими, фәдакарлыг кими, ғәбрәмәнлыг кими баша дүшүр вә ифадә едир. «Јашамағ—јанмағдыр, јанасан кәрәк» («Өмүр» ше'ри, 1956) мисрасы шаирин һәјәт консепсијасынын лаконик, јығчам поетик үмумиләшдирмәсидир вә бу фикир мүхтәлиф, рәнкарәнк чаларларла онун бүтүн поезијасындан кечир. Бу етик мөвгедән дә шаир «азачы ашым—ағрымаз башым» дејәнләри, «бу дүнјада биртәһәр јашајанлары» лә'нәтләјир, һәјәти белә

анлајышын жүксәк мә'нәви нормаларла бир јерә сығма-
дығыны тәсдигләјир.

Мән дүшмәнәм белә «өлү чанлара»,
Күндән гачыб һәмшә көлкә ахтаранлара...
Онлар ортада јејиб, ғырагдаса кәздиләр,
Намусу хәрчләмәкдән онлар чәкинмәздиләр.
Онлар орта јол тутуб нә «һә», нә дә «јох» деди.
Һаваја нә «истидир», нә дә ки, «сојуг» — деди.
Онлар өлчүб-бичдиләр һәр бир шеји дәриндән.
Өзјәсини горхудуб һүркүдүләр өзләриндән.
...Каһ ахшама, каһ да ки, сәһәрә дәм тутдулар,
Өзләрини дүшүнүб өзкәни унутдулар.
Сәсләрдән сәс алдылар, өз сәсләри олмады.
Јашадылар өлү тәк, нәфәсләри олмады¹.

Өмрә утилитар, истехлакчы бахышы кәскин мәзәммәт
едән шаир һојатын мә'насыны вә дәрјини жүксәк идеал-
лара хидмәтдә, өзүнү бөјүк, бәшәри мәгсәдләрә һәср ет-
мәкдә ахтарыч вә тапыр. Б. Ваһабзадә бу мә'нәви прин-
сипләри поезија үчүн дә зәрури вә мүһүм сајыр. Онун
«Мәним ше'рим» (1964) адлы ше'риндә бүтөв бир прог-
рам—вәтәндашлыг лирикасынын програмы ифадәсини
тапмышдыр:

Чан вермә һәр өтәрки дәрә-гәмә, ше'рим мәним,
Әзмә-бүзмә көзәлә бәнзәмә, ше'рим мәним.
Сән атәш ол, сән од ол,
јандыр да сән, јах да сән.
Илдырым ол, чах да сән.

Көстәр өз ишығында бу дүнјада өзүнү,
Бир ан јумма көзүнү.
Һәм көр сән, һәм дә көстәр!
Фәрәһләри фәрәһдә, гәми дә гәмдә көстәр!
Демирәм ки, зәррәни кениш күррәдә көстәр,
Гүдрәтин варса сәнин,
Сән о бодја күнәши кичик зәррәдә көстәр.
Сән дүшүн дәрин-дәрин, дүшүндүр дәрин-дәрин,
Вәтәнини,

елини данан түфејлиләрин,
вәтәнчин јох,
манатчын јанан түфејлиләрин
јумруға дән башында.

Кешикчи ол бу јурдун торпағында, дашында.
Вугары ол, әзми ол әјилмәјән башларын,
Чибиңдә партбилет ол әсил вәтәндашларын².

¹ Б. Ваһабзадә. Ше'рләр, с. 42.

² Б. Ваһабзадә. Сечилимиш әсәрләри, Б., 1967, с. 5—6.

Б. Ваһабзадәнин вәтәндашлыг лирикасы—сијаси вә
етик сентенсијаларын јох, һәр шејдән әввәл, чанлы, на-
раһат, ахтарычы фикрин вә һиссин лирикасыдыр. Бу хү-
сусијјәт ше'рдән-ше'рә даһа да дәринләшмишдир. Мәсә-
лән, 1960-чы илдә шаирин Ригада јазмыш олдугу
ше'рләрини хатырлајаг. Бунлар «Һәр шәкилдә бир
аным», «Һәкимлә сөһбәт», «Өзүмдән наразыјам», «Тәлә-
сирәм мән», «Күн батандан күн доғана», «Гагајы кими»,
«Көзәллик», «Гағыјытәк», «Тарих китабы», «Мән ону дә-
јишмәрәм», «Көз јашы» ше'рләриндән ибарәтдир. Чәмиси
он бир ше'рин ичәрисиндә шаирин дахили дүшүнчә вә
әһвали-руһијәсини ифадә едәнләри дә вар, мүәјјән бир
ләвһәни, мәнзәрәни чанландыран, јахуд ибрәтамиз бир
һадисәни нәгл едән ше'рләр дә. Хүсусилә бу ше'рләр
арасында биз шаирин нараһат дахили аләминин, нараһат
дүшүнчәләрини әкс едән ше'рләрини фәрғләндирмәк ис-
тәјирик. Һәмин ше'рләрдә биз шаирин јарадычылыг еш-
гинин түкәнмәзлијиндән, һәјат вә мүбаризә еһтирасын-
дан, фикрин вә һиссин кәркин фәалијјәтиндән тәсирлә-
нирик:

Сиз еј јанлыш аддымларым,
Мәни дәрә салдыныз.
Мән сизинлә дөјүшдүкчә
Күн-күндән чоһалдыныз.
Мән һагг-һесаб истәјирәм
Кечәләр күндүзүмдән.
Нараһатам, наразыјам
Өмрүм боју өзүмдән.

Бизим сәнәт дүнјасынын
Гырыг телли сазыјам.
Бирчә бундан разыјам ки,
Өзүмдән наразыјам¹.

Өзүнә гаршы белә сәрт, тәләбкар мүнәсибәт Б. Ва-
һабзадәнин ше'рләриндә сәнәт әчдадларынын иши вә фо-
дакарлығы гаршысында мәс'улијјәт һиссиндән доғурду.
Шаирин вәтәндашлыг борчунун сикләти вә мә'насы әтра-
фында дүшүнчәләр—Б. Ваһабзадәни 60-чы илләрин
ахырларында јаздығы «Шаирләр» ше'ринә кәтириб
чыхарыр. Бу ше'рдә о, шаир шәхсијјәти, шаир хис-
ләти вә тәбиәти һаггында дүшүнүр, мүһакимә јүрүдүр.
Шаирин вәтәндашлыг вә инсанлыг борчуну үмумиләш-

¹ Б. Ваһабзадә. Ше'рләр, с. 73.

дирирди. Шаир талеји барәдә дүшүнәркән Бәхтијар сәләфләрини хатырлајырды:

Бир кам алмадыңыз сиз ки, дојунча
Сизә хошбәхт дејән танымыр сиз.
Һеч кәс чәкә билмәз өмүрү бојунча
Сизин бирчә күндә чәкдијиниз.

Дүнјанын әлиндән дад чәкән заман
Хәјал кәлкәсиндә далдаладыңыз.
Шаһларын, чарларын сарајларындан
Алчаг дахмалары уча сандыңыз.

Өлүмдән, сүркүндән горхмајыб әсла
Јаныб өзүнүзү ода атдыңыз.
Үрәк ганыңызла, амалыңызла
Зинданлар күнүндә сөз јаратдыңыз.

Кечмишин бөјүк сөз фәдаиләринин мә'нәви изтираблары, һәр чүр мәһрумијјәти гәбул едиб, амал вә әгидәдән дөнмәмәләри, «мәнәм аллаһ»—дејә инсаны, инсаннијјәти уча, јүксәк тутмалары Б. Ваһабзадәнин поетик тәфсириндә шаирин вәтәндашлыг ләјагәтинин өлчү вә мејарларыдыр. Сәләфләринин ачы, әзаблы, мәһрумијјәтли тәләјиндән Б. Ваһабзадә шаир шәхсијјәти һаггында фәлсәфи әһатәли үмүмләшдирмәләрә кәлиб чыхырды:

Шаир—фикирләрин чырпынан сели,
Шаир—һәгигәтин мүғәннисидир.
Шаир—тәбиәтин данышан дили,
Шаир—чәмијјәтин үсјан сәсидир.
Шаир—зәмәнәнин, әсрин виңданы,
Шаир—тарихләрин шәрәфи, шаны.
Шаир—бу дүнјаја заманын сөзү,
Шаир—һәгигәтин, һаггын күзкүсү.
Бүтүн милләтләри сиз анларсыңыз—
Севән дә сизсиниз гәлбән онлары.
Вәтәнә кәлинчә, мәчнунларсыңыз—
Вәтән мәчнунлары, ел мәчнунлары¹.

М. Ибраһимов шаирин «Инсан вә заман» китабына (1964) һәср етдији мөгәләдә онун сәнәт идеалыны ајдынлашдырыб белә јазмышдыр: «Бәхтијар фикирсиз, идеалсыз, әгидәсиз, халгдан кәнар сәнәтин әлејһинәдир»². Мәһз буна көрә Бәхтијарын вәтәндашлыг лирикасында вәтән вә халг мөвзусу әсасдыр, апарычыдыр. Вәтән бу

лирикада нәинки чоғрафи мөкәндыр, даһа чох мә'нәви дәјәрдир, әхлаг вә әгидәдир: Вәтән—поезија вә инсанлијин мәнбәјидир. Шаирин лирикасында вәтән белә кеңиш, әһатәли анлајышдыр:

Вәтән торпағындан јаранмышам мән,
Ше'римдир—вәтәнин күл-чичәкләри.
Мәсләким—рәнжини дәјишдирмәјән
Вәтән торпағыдыр әзәлдән бәри¹.

Б. Ваһабзадәнин вәтәндашлыг лирикасы, әлбәттә, анчаг вәтәнин тәрәннүмү илә мөһдудлашмыр; үмүмхалг миғјаслы вә дәјәрли проблемләр, әхлаги вә мә'нәви дүшүнчәләр дә онун вәтәндашлыг лирикасынын мәзмун вә идејасыны тәшкил едир. Вәтән гаршысында борч бу лирикада өзүнү вәтәнә, торпаға, онун тәрәггисинә һәср етмәк кими мә'наланыр. Шаир ичтиман лагәјдлији, худбинлији, һәгигәт вә әдаләт уғрунда мүбаризәдән кәнар дајанмағы да бу әхлаги-мә'нәви мөвгедән мүһакимә едир. Онун бу мөвзуда бир чох ше'ри вардыр, анчаг биз биринә—«Мәнә нә вар?» ше'ринә диғгәти чәлб етмәклә кифајәтләнирик. Ше'р чох мүһүм мөвзуда—башгасынын дәрдинә, изтирабына, һаггын вә әдаләтин тапданылма-сына лагәјд вә сојугганлы олмаг психолокијасы әлејһинә јазылмышдыр. Ше'рин әввәлиндә бөјүк Сабирин «Биздә бу сојуг ганлары нејләрдин, илаһи!» мисрасынын епи-граф сечилмәси тәсадүфи дејилдир вә әдаләтсизлијә мүнасибәтдә кәнар мөвгә тутмағы, лагәјдлији мүдрик вә амансыз Сабир сатирасы контекстиндә сәрт поетик мүһакимәнин предмети етмәклә Б. Ваһабзадә ше'рин идеја вә ичтиман пафосуну дәринләшдирди.

Де көрәк сән нечә баха билирсән
Көзүнүн өнүндә тапданан һагга?
Нәдән алышмајыр бәдәнин, нәдән
Һаггсыз мәш'әл тутуб о јанан һагга?
Нечә инсан дејим, нечә мән сәнә,
Гој өвлад демәсин бу Вәтән сәнә.

Өзкәнин дәрдинә, ағрысына, фәләкәтинә сојугганлы, лагәјд адамлар үчүн халг анлајышы, вәтәнин бүтөвлүјү анлајышы јохдур; онлар үчүн әзиз, доғма адам анчаг ев адамларыдыр, арвад-ушагдыр, гоһум-гардашдыр, вәссә-

¹ Б. Ваһабзадә. Дөрд јүз он алты, Б., 1970, с. 103—105.

² М. Ибраһимов. Әдәби гејдләр, Б., Азәрнәшр, 1970, с. 209.

¹ Б. Ваһабзадә. Инсан вә заман, с. 16.

лам. Б. Ваһабзадә милли характер үчүн, онун бүтөвлүжү вә сабитлији үчүн бу сојугганлылығы чох тәһлүкәли са-
жыр вә она гаршы адамларын ваһидлик һиссини гојур:

Әкәр адамсанса... сев адамлары,
Демә, бу, достумдур, о, дүшмәнимдир.
Демә, әзинимдир ев адамлары,
Де, мән бу халгынам, халг да мәнимдир¹.

Б. Ваһабзадәнин лирикасында вәтәндашлыг ејни за-
манда көкә, очаға, бешијә бағлылыг дүјгусудур, шәхси-
јәтин өз мә'нәви әслиндән ајрылмазлыгыдыр. Шаир оху-
чусуна илкилијә мәһәббәт вә еһтирам һисси ашылајыр;
көстәрир ки, әчдадларымыз, сәләфләримиз она көрә жүк-
сәлибләр ки, очагдан, көкдән ајрылмајыблар, чыхдыг-
лары бешијә арха чевирмәјибләр. Б. Ваһабзадәнин «Бе-
шик» ше'риндә (1969) бу һиссин ифадәси сәмими олмагла
бәрәбәр һәм дә мәзмунлу вә кенишдир:

Һопду руһумуза бајатылардан
Нәғмәјә бәзәјән ләһцәләримиз,
Даддыг дилимизин ширинлијини
Ҡәлә бәләкдәјкән бу бешикдә биз.

Бешијин үстүнә сәпилди дән-дән
Ҡајнар чешмәләрин зүмзүмәләри.
Алды өз көкүнү бешијимиздән
Үзејир нәғмәси, Фүзули ше'ри.

Лајланын һәр халы бир үмид, куман,
Онун аһәнкинә Ҡајнады Ҡаным.
Анамын јаныглы лајлаларындан
Сүзүлдү руһума Азәрбајчаным².

Көрүндүјү кими, доғулдуғу кәндә кедәркән орада көр-
дүјү ади тахта бешик шаирдә белә кениш, әһатәли һисс-
ләр вә дүшүнчәләр доғурмушдур. Биз Б. Ваһабзадә пое-
зијасынын бир хүсусијәтини бу поезијанын әјанилијә,
конкретлијә әсасланмасында, конкрет һәјат материалын-
дан емоционал-фәлсәфи үмумиләшдирмәјә кәлмәсиндә
көрүрүк. Бешик, һаггында данышдығымыз ше'рдә кениш,
әһатәли бир мөвзунун бәдии һәлли үчүн белә бир рол ој-
намышдыр вә буна әсасән биз Б. Ваһабзадәнин «Бешик»
сәпкили ше'рләрини дә сүжетли лирика жанрына дахил

едирик. Мөвзуја вә предметә белә әһатәли, мигјаслы
поетик фәлсәфи бахыш нәтичәсиндә бешик анлајышы
көһнә архаик мәзмунун јох, ирсә, әглә, мә'нәви әчдада
бағлылыг идејасынын ифадә вәситәси олмушдур. Бәхти-
јарын поезијасында мә'нәви көкә вә әглә Ҡајыдыш, ора-
дан бәһрәләнмә, орадан учалма—дахили фәрәһ вә ишы-
ғын мәнбәјидир, әсл јарадычылыг севинчидир. Онун
«Шәһријара» (1965) ше'риндә белә мисралар вардыр:

Нәғмә адлы чешмәләрин көзүсән,
Сән елимин, сән күнүмүн өзүсән.
Бу лајладан Ҡанад алыб, дүзү, сән,
Еј Шәһријар, өз обана Ҡајытдын,
Сәнмүш идин, јана-јана Ҡајытдын¹.

Бәхтијар поезијасынын лирик Ҡәһрәманы—вәтәнин,
торпағын, халгын тарихи һәјәчанларынын дашыјычысы
вә тәрчүманыдыр. О өзүнү Вәтәнин дүнәниндән вә саба-
һындан, вәтән һаггында јаддашдан ајрылыгдә тәсәввүр
етмир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Б. Ваһабзадә мүасир поези-
јамызда С. Вурғунун хәлгилик вә вәтәндашлыг ән'әнәлә-
ринин, хүсусилә мәшһур «Азәрбајчан» ше'риндә гүввәтли
вә өзүнәмәхсус шәкилдә өзүнү һисс етдирән ән'әнәлә-
рин ләјагәтли давамчысыдыр. Онун ашағыдакы мисра-
лары өз мајасыны С. Вурғунун мәшһур ше'риндән алыр:

Азәрбајчан—
Мәним ешгим,
Мәним андым,
мәним анам
Биз икимиз бир торпағы,
Мән дә сәнин бир парчанам.
Еј гүдрәтим, еј шөһрәтим,
Сәксиз мәним нә гижмәтим?
Торпағындан гүввәт алыб
јарандым мән.
Хәјалымын әввәли сән,
сону сәксән.

Көрпү салдыг биз бу күндән кәләчәјә.
Дүнән вардыг,
Бу күн варыг,
Сабаһ варыг
Биз дүнәнә күвәндикчә
Кәләчәјә аддымларыг².

¹ Б. Ваһабзадә. Дан јери, Б., 1972, с. 67.

² Јенә орада, с. 31—32.

¹ Б. Ваһабзадә. Бир үрәкдә дөрд фәсил, Б., 1966, с. 38.

² Б. Ваһабзадә. Дан јери, с. 21.

Өзүнү вәтәнин тарихинин вә тәлѣинин ајрылмаз бир
һиссәси кими дәрк етмәк—лирик гәһрәманы мәнән јүк-
сәлдир, нәчибләшдир, онда кәләчәјә никбин мүнәсибәт
јарадыр.

Атәш өз-өзүндән
Бирдән-бирә јанмыр.
Бир шеј бу чаһанда
Изсиз вә сәбәбсиз
Бинүдә јаранмыр.
Вардырса јаранмыш,
Мүтләг јарадан вар.
Варсанса, өзүндән
Әввәлә атан вар.
Дунја гуру бир сәс,
Гәм чәкмәјә дәјмәз,
Јүз-јүз итән олсун.
Мин-мин дә битән вар,
Шүкр ејлијәлим ки,
Бизләрдән һәм әввәл,
Һәм сонра Вәтән вар¹.

Вәтән һисси—шаирин вәтәндашлыг тәфәккүрүнүн һә-
рәкәтвәричи гүввәсидир. Бу, хусусилә онун 70—80-чи ил-
ләрдә Чәнуби Азәрбајчан мөвзусунда јаздығы ше'рлә-
риндә чоһ ајдын көзә чарпан бир хусусијјәтдир. Һәмин
ше'рләрдә Бәхтијар ваһид халгын, ваһид торпагын ики
јерә парчаланмасыны ән дәншәтли, амансыз тарихи әда-
ләтсизлик факты кими гәләмә алыр.

Чәкдик, чәкирик биз ки, јүз илдән бәри һәсрәт,
Дөндәрди гаранлыгларә күндүзләри һәсрәт².

Бәхтијарын лирикасы бу гејри-ади, мөһтәшәм һәсрә-
тин ачылары, мөһрумијјәт вә ағрылары, реал һәјати тә-
заһүрләри, һәтта биз дејәрдик ки, парадокслары илә
јүкләниб. Охучу онун һиссләри илә тәсирләннр, онун
һәјәчанларына шәрик олур. Чүнки Бәхтијар бу һиссләри
үмүми, декларатив үслубда дејил, јашајараг, һисс вә дү-
шүнчәләриндән кечирәрәк мисраларына һопдурур. Доғ-
рудан да, илләрлә бир-биринин сәсини ешитмәјән доғма
гардашларын, бир халгын ики бөјүк сәнәтқарынын теле-
фон васитәси илә данышығындан вә сөһбәтиндән мүм-
күндүрмү тәсирләнмәјәсән?! Јох, мүмкүн дејил,—дејә
дүшүнүрсән. Б. Ваһабзадә бу һисси «Ејни јашдајыг»

¹ Б. Ваһабзадә. Пајыз дүшүнчәләри, с. 49.

² Јенә орада, сәһ. 93.

(1981) ше'риндә һәм јаныглы вә һәм дә тәмкинли бир
лиризмлә ифадә етмәји, ашыламағы бачармышдыр.
Ше'рин һәр бәнди онун баш мөвзусуну—ваһид бир хал-
гын әдаләтсизчәсинә бир-биринә һәсрәт галмасы мөвзу-
суну дәринләшдирир:

Көзүмә әкс олуб һәсрәт көзләрин,
Һәсрәтин зүлмүндән касә долубдур
Дәрдләрдән сөз ачан дәрдли сөзләрин
Ајрылыг дәрдимә дәрман олубдур.
Чоһ учдуг ардыңча фикрин, хәјалын,
Инди дә әмәлин заманы кәлмиш.
Бүтөв бир торпаға һаггы оланын,
Түк кими бир телә күманы кәлмиш¹.

Б. Ваһабзадәнин мисраларында дили, торпағы бүтөв
бир халгын бу шәкилдә парчаланмасы јалныз тарихин
ачы вә әдаләтсиз факты олараг гејд олунмур, һәм дә ај-
дын дәрк олунмуш, јашанмыш бир ағры һисси кими ифа-
дәсини тапыр вә буна көрә онун ше'рләриндә Чәнуб
һәсрәти нәинки үмүмхалг, һәм дә дәрин шәхси бир кә-
дәрдир. Лакин бу кәдәр һәр нә гәдәр ағыр олса да, хал-
гын мәнәви бүтөвлүјү, сәбаты, бирлик руһу она таб кә-
тирир. Б. Ваһабзадә бу кәдәри һисс етдирмәклә јанашы,
халгын милли бүтөвлүјүнә инам һиссини дә, онун галиб
кәләчәјини дә ифадә етмәји бачарыр. Онун ше'рләринин
әсас фикри вә идејасы—халгын мәнәви парчаланмазлы-
ғы, мәнәви бүтөвлүјү идејасыдыр:

Доғрудур, бир дејил бизим јашымыз,
Анчаг јаша вурма өтән илләри.
Ејни ағрыларла јашамышыг биз,
Ајрылыг дәрдини нә вахтан бәри.

Дәрдинин јашыдыр мәнним өз јашым,
Ајрылыг һәдәфдир... Биз савашдајыг.
Сәнин көз јашындыр мәнним көз јашым,
Дәрдиниз бирдирсә, ејни јашдајыг.

Бизим бир кимсәјә гәрәзимиз јох.
Биз ики гардашыг, бир анамыз вар.
Бир бөјүк торпагын ики оғлујуг,
Орда Шәһријарам, бурда Бәхтијар².

Чәнуб һәсрәти Бәхтијар лирикасында чоһпланлы вә
чоһчәһәтли мөвзудур. «Ајлы кечәләр» поемасындан
(1947) башлајараг шаир бу мөвзуда онларла ше'р јаз-

¹ Б. Ваһабзадә. Пајыз дүшүнчәләри, с. 94.

² Јенә орада, с. 95.

мышдыр вэ бүтүн бэнзэрсизликлэри, форма вэ интона-
сија элванлыглары илэ јанашы бу ше'рлэри үмумилікдэ
сэчијјэлэндирэн бир хусусијјэт вардыр. О да будур ки,
Б. Ваһабзадэнин Чәнуб һәсрәти мөвзусундакы әсәрләри-
нин, һәтта инчә, көврәк бир лиризм ифадә етдији тәг-
дирдә белә, вәтәндашлыг һәјәчаны илэ јазылдығыны
һисс етмәк чәтин дејилдир. Бу мә'нада «Чәнублу бачыма»
(1951) ше'ринин

Ај камы гәлбиндә гывырылан бачы,
Дәрдли нәғмәләрин танышдыр мәнә.
Думанлы Тәбризин думанларындан
Шеһми чиләнмишдир кирпикләринә?¹—

мисраларындакы јаныглы, риггәтли лиризм дә, ана ди-
лини билмәдијини е'тираф едән, лакин ону өјрәнмәк ар-
зусунда олдуғуну мәктубунда јазан чәнублу гардаша
дүшүндүрүчү чаваб да Бәхтијар лирикасына мәхсус
поетик вәтәндашлығын ајдын тәзаһүрләриндәндир. Ке-
ниш ичтиман-мә'нәви контекстдә мә'наландырылдығына
көрә Бәхтијар ше'рләриндә Чәнуб дәрдләри, Чәнуб һәс-
рәти фәрдиләшир, билаваситә онун поезијасына хас ча-
ларла зәнкинләшир. «Нә ондансан, нә бундан» ше'рини
(1980) нәзәрдән кечирәк. Чәнуби Азәрбајчандан кәлән
мәктуба ше'рлә јазылан бу чавабын әввәлиндә һәмин
мәктубдан ашағыдакы сәтирләри охујуруг: «Сиздәнәм,
јә'ни азәрбајчанлыјам. Амма ана дилими билмирәм. Ди-
лими өјрәнмәк үчүн мәнә дәрслик көндәрин».

Чәнубдан кәлән бу мәктуб шаирин гәлбиндә вәтән-
дашлыг һиссләрини тәләтүмә кәтирир, ону нәинки бир
шәхсин, бәлкә бүтөв бир халгын мә'нәви инкишафынын
мүрәккәблији вә тәзадлары әтрафында дүшүндүрүр.
Ше'рин илк мисралары бир гәдәр кәдәрли вә дүшүнчәли-
дир. Онлары охујаркән истәр-истәмәз дүшүнмәли олур-
сан: доғрудан да нијә белә олсун, нијә бир халгын ики
оғлу бир дилдә даныша билмәсин, гардаш гардаша јад
дилдә мәктуб јазсын:

Бәс анасы јох имиш бу заваллы милләтин
Бир әмчәкдән сүд әмән екпәз өвладларына
өз дилини өјрәдә?
Бир јувадан учуруб бу учушу сәјр едә?

Халгын тәләји, онун XX әсрдә мә'нәви инкишафынын
мүрәккәблији барәдә бу дүшүнчәләр үмумиләшир, өз
ахарына диқәр һәјат фактларыны да алыб мә'наланды-
рыр. Шаир дүшүнүр: чәнублу вәтәндаш өз ана дилини
билмәдијини сөјләјир вә буну өзү үчүн күнаһ сәјур. Ин-
сан гүсуруну е'тираф едир. Бәс она нә дејәсән, ки, ана
дилини билмәдијиндән нәинки утанмајанлар, һәтта бу-
нула өјүнәләр дә вар. Беләләри даһа кәдәрли вә ачы-
начаглы һәјат фактыдыр.

Нә дејәк, нә ад верәк
Дилини билмәмәклә өјүнән наданларә?¹

Бу нөгтәдә ше'р конкрет бир фактын поетик тәфси-
риндән чыхыб даһа кениш вә даһа мүрәккәб бир ичти-
ман әһвали-руһијјәнин ифадәси сәвијјәсинә јүксәлир.
Шаир өз дилинә хор бахан, ону балаларына өјрәтмәјән
түфејлиләри лә'нәтләјир, сәрт әхлаги муһакимәјә чәкир.
Бу мәсәләләрин изаһында вә поетик шәрһиндә Бәхтијар
лирикасынын вәтәндашлыг мүндәрәчәси әһәмијјәтли
мијјасда дәринләшир, үмумбәшәри идеја-фәлсәфи мә'на
илә зәнкинләшир. Шаир тәсдиг едир ки, милли дилә ла-
гејдлик—инсанын ән көзәл, ән үлви бәшәри кејфијјәтдән
мәһрум олмасы демәкдир, инсанын мә'нәви јохсуллуғу
вә мискинилији демәкдир, инсанын вәтән, торпаг һиссини
итирмәси демәкдир. Белә инсан јад халг үчүн дә јад ола-
раг галачагдыр:

Јазырсан: «Дәјишмишәм,
Башга көзлә бахырам инди бүтүн һәр шејә,
Мәнә дәрслик көндәрин дилими өјрәнмәјә».
Дәрслик?
Бу нә демәкдир? Китаблардан нә сәмәр?
Ахы ана дилини анадан өјрәнәрләр.
Анан буну етмәди,
О сәнә өјрәтмәди

Анасынын дилини.
Анан сәнә өјрәтди ағасынын дилини.
Өз доғма өвладына доғма ана дилини
Өјрәтмәјән аналар,
Бәс ана адланмаға сизин һаггынызым вар?
Дилимизи даныркән
өзүнүзү дандыныз?²

¹ Б. Ваһабзадә. Пајыз дүшүнчәләри, с. 97.
² Јенә орада, с. 98.

Беләликлә, конкрет һәҗат һадисәсини мәһаландыра-
раг шаир дәрин мәһәви-поетик үмүмиләшмәҗә кәлиб чы-
хыр вә бунунла да өз вәтәндашлыг лирикасынын идеја-
фәлсәфи проблематикасыны кенишләндирмиш олур.

Мүасир вәтәндашлыг лирикасы, һәр шеҗдән әввәл, өз
тарихилији илә күчлү вә өзүнәмәхсусдур. Лирикамызын
бу хусусијјәтинин инкишафында Р. Рза, Н. Хәзри, Ә. Күр-
чајлы, Ф. Гоча, Н. Һәсәнзаде, М. Араз, Ч. Новруз вә б.
шаирләрин 60—80-чи илләрдәки јарадычылыгы мүстәсна
рол ојнамышдыр. Поезијамызда тарихилик тәфәккүрү-
нүн, тарихи поетик контекстин күчләнмәсиндә вә фәал-
лашмасында Б. Ваһабзаде лирикасынын вә эпик јарады-
чылығынын да ролу бөјүкдүр. Тарихилик үмүмийјәтлә
онун һәҗат вә заман һадисәләрини поетик гаврајышынын,
әхлағи-мәһәви дүшүнчәләринин, һәтта предметә емоцио-
нал мүнәсибәтинин дәрин гатларда тәзаһүр едән хусу-
сијјәтидир. Оунун поезијасында нәинки вәтән, халғ, дүңја
һаггында, ејни заманда, әбәди бәшәри-мәһәви дәјәрләр,
ән'әнәләр һаггында дүшүнчә вә мұһакимәләри, емоцио-
нал—образлы үмүмиләшдирмәләри дә тарихи әсасдан,
тарихи гатдан мәһрум дејилдир. Б. Ваһабзаде лирика-
сында тарихилик мүасирлијин поетик шәрһинә хидмәт
едир. Будур, мәсәлә, «Сатгынлыг» ше'рини (1970) кө-
түрәк. Өз әсасы, материалы етибарилә бу, тарихи мөвзу-
да јазылмыш лирик ше'рдир. Онда Азәрбајҗан тарихи-
нин фачиәли сәһифәләриндән бири — Бабәкин бир
сатгынлыг үзүндән өлдүрүлмәси һадисәси јада салыныр.
Мә'лумдур ки, Бабәк Сәһл-Сумбат адлы бир халғ дүш-
мәнинин хәјанәтинин гурбаны олмушдур. Заман кечмиш,
лакин бу амансыз тарихи јаддаш унутулмамышдыр, ху-
сусилә оун јени бир гүввә, јени бир дәринликлә сәслән-
мәси мүасир поезијамызын хидмәтләри илә бағлыдыр.
Һәммин сәрт тарихи јаддаш Р. Рзанын «Бабәк» ше'риндә
(1977) халғ тәлеји һаггында мұһакимәләрин әсасы ол-
мушдур. Р. Рза һәммин ше'рдә даһа чох диггәти Бабәк об-
разы үзәриндә чәмләшдирир, фикир вә һиссләрини оун
образы вәситәси илә ифадә етмәк јолу илә кедирди. Ла-
кин Р. Рзадан фәргли оларак Б. Ваһабзадәни тарихи
јаддашын даһа чох мәһәви нәтичәләри марағландырыр.
Сатгынлыг, хәјанәт мөвзусу, әлбәттә Р. Рзанын ше'риндә
дә вардыр, анчаг оунун ше'риндә бу, бир нөв көмәкчи
мөвзудур, әсас мөвзудан доған бир мотивдир. Бәхтијар
Ваһабзадәдә исә бу, әсас тәшкил едән мөвзудур. Шаирин

Сәһл-Сумбатдан чох, сәһл-сумбатчылыг психолокијасы,
әхлағы дүшүндүрүр. Шаир кәстәрир ки, халғ өз јүксә-
лишиндә, өз мүасир инкишафына кәлиб чатмағ јолла-
рында вә мәһәләләриндә «Бабәкләрин синәсилә јол ач-
дығы зирвәләри» фәтһ етмәк чәһдләриндә дәфәләрлә
сәһл-сумбатчылыгла үзләшмишдир, оун мұғавимәтини
гырмалы олмушдур:

Бу јолларда
Нечә-нечә һәмзәләрлә,
Сумбатларла гаршылашдыҗ.
Сатгынларын һијләсиндән
Нечә кәрә
Тарих енди зирвәләрдән дәрәләрә.
Бу һијләкәр хәјанәтләр
Тарихмин нечә-нечә варағыны
дәкәләди,
гаралады.
Бир өлкәни јаралады,
Нечә јерә паралады¹.

Лакин ше'рин бәдии ләјағәти јалныз бу мәнфур пси-
холокијанын халгын тарихи варлығына вурдуғу зијаны
кәстәрмәсиндә дејил, һәм дә оун мүасирлик һиссинин
кәскинлијиндә вә дәринлијиндәдир, һәтта бир гәдәр дә бу
фикри инкишаф етдирәрәк дејә биләрик ки, ше'рдә бу
психолокијанын фәлсәфи чәһәтдән мәһаландырылма-
сындадыр:

Сәһл-Сумбат,
Дүнән маскан күлүш иди,
Бу күн нәдир?²

Ше'рин ахырында сәсләнән бу суал оун поетик иде-
јасынын мүасир сәсләнмәсини тә'мин едир.

Беләликлә, дедикләримиздән белә бир нәтичәҗә кәлә
биләрик ки, вәтәндашлыг лирикасы Бәхтијар Ваһабзаде
јарадычылығынын гүввәтли өзүнәмәхсус тәрәфләриндән
биридир. Милли вә совет поезијамызын ән јахшы ән'әнә-
ләрини, идеја-естетик принципләрини мәнимсәјәрәк ин-
кишаф едән бу лирика үчүн гызғын, парлағ, аналитик-
публисист тәфәккүрлә јанашы халғ һәјатынын ән чанлы,
үмдә мәсәләләринә тохунмағ, мәһәви вә фәлсәфи мәзмун
дәринлији, тарихилик вә мүасирлијин синтези кими мә-

1 Б. Ваһабзаде. Пајыз дүшүнчәләри, с. 57.

2 Јенә орада, с. 59.

зийјәтләр сәчијјәвидир. Бәхтијар лирикасында вәтәндашлыг, һәр шейдән әввәл, шәхсән шаиринјашадығы, фикир вә һиссләринә һаким кәсилән поетик дүнјакөрүшүдүр. Ч. Ајтматов јазмышдыр: «Мән бир дә Ваһабзадәнин чох ајдын ләјагәтләриндән бирини—онун јарадычылығында лиризмін вә вәтәндашлығын ғырылмаз икитәрәfli әлагәсини гејд етмәк истәјирәм. Бу, шаирин чох күчлү тәрәфидир вә онун дүнјакөрүшүндә шәхсн вә ичтимаи башлангычларын бүтөлүјүнү көстәрир»¹.

Бәхтијар Ваһабзадә лирикасыны сәчијјәләндирән хүсусијјәтләр сырасында фикри башлангычын, интеллектуал башлангычын бу лирикада чох күчлү олдугуну көстөрмәк лазымдыр. Бәхтијар лирикасы нараһат, ғызғын фикир лирикасыдыр, ахтарычы тәфәккүр лирикасыдыр. Онун чох ајдын вә парлаг мүасирлик ләјагәтләриндән бири дә мәнз бундан ибарәтдир. Буна әсасән дә биз онун лирикасыны мүасир Азәрбајчан поезијасында медитатив лириканын орижинал һадисәләриндән бири кими гијмәтләндирә биләрик. Әлбәттә, медитатив-фәлсәфи лириканы мүасир поезијадә әсас тәмајүлләрдән бири кими сәчијјәләндирәркән биз һеч дә ону үмумијјәтлә лирикадан тамамилә фәргләндирмирик. Лириканын үмуми, спесифик хүсусијјәтләри медитатив лирикада да әсас тәшкил едир. Әдәбијјатшүнәс Г. Н. Поспелов лириканы јазычынын соснал шүүрунун ифадә формасы һесаб едәрәк көстәрир: «Јазычынын соснал шүүру лирикада бәдлин тәчәссүмүн предмети кими һәмшә нәјә-догру псә, ја онун өзүнүн дәрнлијинә, емоционал-фикри вәзијјәтинә вә сәјләринә, јахуд да харичи аләм тәзаһүрләринә, варлығын соснал вә шәхсн мүнәсибәтләринә, тәбиәт һадисәләринә доғру истигамәтләнир»². Шаирин өзүнә далмасыны, өз фикрин һисси вәзијјәтнин чанландырмасыны медитатив лириканын спесифик хүсусијјәти кими тәјин етмәк олар. Лирик шаирин диггәтини, Г. Н. Поспеловун көстәрдiji кими, «даһа чох онун шәхсн дахили аләми—онун соснал вәзијјәти вә чәһдләри, онун интеллектуал, идеја тәләбләри фәал вә чанлы сурәтдә марағландырыр»³. Медитатив лирика лирик поезијанын бүтүн бу мүхтәлиф тәзаһүрләринә маликдир вә буна көрә о, мүасир лирикада әсас истигамәтләрдән бири сәвијјәсинә јүксәлмишдир.

Мүасир чохмилләтли совет лирикасынын бу никишаф мејлләри онун көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылығында әксини тапмышдыр. А. Твардовски, Е. Межеләјтис, В. Луговској, Л. Мартынов, Р. Рза, П. Севак, Ј. Винокуров, Г. Гулијев, Д. Кугилтинов, Н. Хәзри вә башгаларынын лирикасы, бу нөгтеји-нәзәрдән бүтүн совет лирикасынын наилијјәтидир. Мүасир поезија һағында тәнгидин лүғәтинә дә «фикир поезијасы», «дүшүнчә поезијасы», «интеллектуал лирика» вә с. анлајышларын дахил олмасы тәсадүфи дејил, бәлкә әксинә, бу, лирикада баш верән, дәрниләшән реал просесләрин нәтичәләриндәндир¹.

Б. Ваһабзадә дә өзүнүн ән јахшы лирик әсәрләри илә мүасир поезијанын бу үслуби тәмајүлүнә дахил олан чох орижинал бир сәнәткардыр. Шаирин өзү 1967-чи илдә јазмышдыр: «Мән мәшһур совет шаири Е. Межеләјтисин дедији «дүшүнчә поезијасынын» пәрәстишкарыјам. Әлбәттә, нәзмә чәкилмиш фикир, һәлә поезија дејил, гуру дидактикадыр. Поезија исә фикрин һисслә, һәјәчанла ифадәси демәкдир. «Фикир поезијасы» дедијимиз заман бизи һәјәчанландырыб дүшүндүрән, дүшүндүрүб һәјәчанландыран әсәрләри нәзәрдә тутуруг»².

Илк јарадычылыг дөврүнүн тәсвири—дидактик лирикасындан, о чүмләдән «Мәктәб ше'рләри»ндән фәргли олараг Б. Ваһабзадә 60-чы илләрдән етибарән бүтүн јарадычылыг сәјләрини дөврүн идеја вә интеллектуал тәһрүбәсини, нараһат бәшәри дүшүнчәләрини вә һәгигәт ахтарышларыны өзүндә чәмләшдирән фикир лирикасы јаратмаға истигамәтләндирир. Шаир ади, күндәлик, реал һәјәт тәзаһүрләрини данми вә әбәди инсани категоријалар ишығында тәһлил вә шәрһ едир, мәһаландырыр. Шаирин лирикасы заман, өмүр, сәадәт, көзәллик һағында ше'рләрә зәнкинләшмәјә башлајыр. Мәсәлән, белә лирик әсәрләрдән бири кими онун «Тәләсирәм мән» ше'ри (1960) көстәрилә биләр. С. Вургунун «Мән тәләсмирәм» ше'ринә санки поетик антитеза шәклиндә јазылмыш бу ше'рдә Бәхтијар заманын, инсанын бир анда бир өмүр јашамаг һәвәсини вә арзусуну ифадә етмиш-олурду.

¹ Бу барәдә бах: А. Михайлов. Ритмы времени, М., 1972, с. 320—338.

² Б. Ваһабзадә. Сәнәткар вә заман. Б., 1976, с. 142—143.

¹ Чингиз Айтматов. Читая современника, «Литературная газета», 19 октября 1983 г.

² Г. Н. Поспелов. Лирика, М., 1976, с. 63.

³ Јенә орада, с. 63.

Ше'рдәки «һамымыз тәләсирик» әсас идејасына ғаршы шаир «һара тәләсирик, нијә тәләсирик?» суалларыны диг-гәт мәркәзинә чәкирди:

Заман! Заман бизи говур, биз дә һеј ону,
Гуртармагмы истәјирик өмрүн јолуну?¹

Ше'рдә тәчәссүм етдирилән дүнја—сүр'әт, һәрәкәт дә-јишмә дүнјасыдыр; ити, ғаршысыалынмаз ахан вахт инсаны өз гојнуна алыб апарыр. Лакин инсан чох шеј көрмәк, чох шеји һәјата кечирмәк истәјир: О, дүнјанын бу аныны дојумсузчасына јашамағ истәјир. Бу, ше'рдә лирик конфликтин әсасыдыр. Һиссләрин, дүшүнчәләрин белә мүрәккәб, тәзадлы инкишафындан ше'рин идејасы һасилә кәлир:

Биз он өмүр јашајырығ бир ан ичиндә,
Тәзә заман јарадырығ заман ичиндә.
Гој кечмәсин бу дүнјада ан да бош јерә,
Зәфәрләрлә јола салағ кечән һәр күнү.
Биз хәјалын сүр'әтини верәк әлләрә,
Кәлин умағ дәғигәдән күнүн өмрүнү.
Дуја-дуја, севә-севә өмр етдијимдән
Тәләсирәм, тәләсирәм, тәләсирәм мән².

Поетик фикри бирбаша јох, образ васитәси илә, пеј-заж вә конкрет һәјат лөвһәси васитәси илә, предметин емоционал тәфсири васитәси илә ифадә етмәк «Ғағажы кими», «Көзәллик», «Ғағажытәк» ше'рләринин дә әсас мәзијјәтләриндән иди. Балтикин гүруб чағынын тәсири («Көзәллик») Бәхтијарын лирикасында көзәллик һисси-нин инсаны нәчибләшдирән, тәмизләјән, үлвиләшдирән гүввәсинин мә'наландырылмасына хидмәт едирди.

Рәнкләрин аһәнки, һүснү, чилвәси,
Ән көзәл нәғмәни, ше'ри андырыр.
Көзәллик учалдыр дујан һәр кәси,
Үрәји, дујғуну чилаландырыр.

Бу көзәл лөвһәләр, дөндәриб даға
Фәрәһлә долдурур үрәјимизи
Бу көзәл лөвһәләр һәссас олмаға,
Дујуб дүшүнмәјә чағырыр бизи.

Көзәллик инсаны данм учалдыр,
Чичәјә бәнд олур гуш да, ары да.
Онун мин сәси вар, мин дә рәнки вар,
Көзәллик инчәлдәр дујғулары да.

¹ Б. Ваһабзадә. Ше'рләр, с. 87.

² Ғағажы орада, с. 89.

Кәлин көзәлликдән илһам алағ биз,
Јалһыз бу ешг илә бахағ һәр шејә.
Учалағ, учалағ, һеј учалағ биз,
Кичилиб енмәјәк сјбәчәрлијә¹.

Лирикада керчәклик тәзаһурләринин фәлсәфи-емо-сионал тәфсири—Бәхтијар поетикасынын бариз чизкилә-риндәндир. Онун поетик тәфәккүрүнүн бу хүсусијјәти «Инсан вә заман» (1964) китабында даһа күчлү вә фәрди шәкилдә мејдана чыхырды. Бурадакы ән јахшы ше'рлә-риндә Бәхтијарын лирикада һадисәләри вә предметләри заһирән јох, даһилән мә'наландырмасы, онларын поетик маһијјәтини кәшф етмәси фәал дујулурду. «Бармағлар», «Ики саат», «Учалығ», «Сәадәт нәдир?», «Вәтәндән вә-тәнә» ше'рләриндә, «Бетһовен һағғында ше'рләр» силси-ләсиндә инсан, онун али бәшәри вәзифәси вә мә'нәви һүнәри шаирин фәлсәфи-поетик мұһакимәләринин диггәт мәркәзиндә дајанырды. Китаб јазмағ, от чалмағ, чичәк дәрмәк, каман телләрини сәсләндирмәк, пул сајмағ вә с. инсан бармағларынын көрдүју ишләрди. Анчағ заманә-миздә бармағлар үчүн бир иш дә мејдана чыхмышдыр: кичик бир дүјмәни басыб бүтүн дүнјаны виранәјә дөндәр-мәк вәзифәси. «Бармағлар» ше'ри дә бу барәдәди вә онун бир ше'р кими көзәллији, емоционал тәсир гүввәси бурада ифадә олунан фикрин үмүмбәшәри јүксәклијә ғалдырылмасындадыр:

Бир кичик дүјмәни басмағ? Бу нәдир?
Басдыса, бу дүнја бир виранәди.
Мәһв етмәк бәшәри, әрзи, һәр шеји,
Бир анда дүнјаны алт-үст ејләмәк!
Ишә бах! Бу бојда әрзин тәлеји—
Бир кичик бармаға бәнд имиш демәк!

Әсрин бу парадоксундан шаир һејрәтләнсә дә, јенә инамыны, бәшәријјәтин сағлам дүшүнчәсинә етигадыны итирмир:

Инсан идракынын јаратдығлары
Инсан идракынын һәдәсиндәди.
Кәлин, ај инсанлар, бирләшәк бары,
Дүнјанын тәлеји мәнә, сәндәди.

Нәләр көрмәмишди бу ғара торпағ,
Инди чә сағалыр сине дағлары.
Бизим бирлијимиз кәсәчәк анчағ
Дүјмәјә узанан о бармағлары².

¹ Б. Ваһабзадә. Ше'рләр, с. 94.

² Б. Ваһабзадә. Инсан вә заман, с. 14.

Јердэн космоса галхмыш илк инсана—Јури Гагарина һәср олунмуш «Ики саат» ше'риндә дә Заман фәлсәфи-медитатив поетик тәфсирин предметидир вә бу тәфсир һәм дә она көрә мә'налыдыр ки, онун әсасыны совет адамынын гејри-ади тарихи һүнәринин вәсфи тәшкил едир. Ше'рдә инсанын һәјатындакы ики саат бәшәр өм-рүнүн тәғвининдә фәвгәл'адә ан кими мә'наландырыл-мышдыр.

Бәхтијар лирикасынын үмдә ләјагәти — бу лирика-нын бүтүнлүклә мүасир инсана, онун әмәлләринә, онун јүксәк бәшәри идеалларына, мә'нәви көзәллијинә вә ин-гилаби сәјләринә һәср олунмасы илә шәртләнир. Һәм дә сәчијјәви чәһәт одур ки, бу лирикада шаирин шәх-сијјәти илә әсәрләриндә тәрәннүм олунан инсанын образы, лирик гәһрәманын характери арасында зиддиј-јәт јохдур, әксинә там бир һармонија бәргәрардыр. Ша-ирин лирикасы үчүн характерик олан бу чәһәти јазы-чы М. Һүсејн дә сәзәрәк јазмышдыр ки, «Онун лирик гәһрәманы һәм садә, һәм дә бөјүк мүасиримиздир. Ва-һабзадәнин бу гәһрәманы бә'зән сон дәрәчә ади һәјат мәсәләләри илә мәшғул олур, тәбиәтин сәјриндән зәғв алыр, севир, һәјәчан кечирир, изтираб чәкир, мә'јус олур, һәјатда мүвәффәғијјәт газананда исә севинмәји вә гүрүр һисси дүјамағы бачарыр. Б. Ваһабзадәнин гәһ-рәманы илә өзү арасында зиддијјәт јохдур. О, һәмин гәһрәманы мәһәббәтлә тәрәннүм еләјир. Онун ишинә, зәһмәтинә вә рәшадәтинә илһамлы нәғмәләр гошур. Бу ше'рләрдәки бәдин үмүмиләшдирмә бизи севиндирир. Ваһабзадәнин илк совет космонавты Јури Гагаринә һәср олунмуш ше'рини охујанда, елә бил тәк бир шәх-син јох, үмүмијјәтлә инсанын рәшадәтиндән, инсанын көзәллијиндән вә бөјүклүјүндән сөһбәт кедир, амма бу инсанын вәтәни — совет торпағыдыр».¹ Шаирин әсәрлә-ринә хас бу хүсусијјәт, М. Һүсејнин доғру оларағ гејд етдији кими, һуманизм дүјаулары илә вәтәнпәрвәрлик гүрүрунун чох тәбии вә сәмиими бирләшмәсинин ифадәси иди.

Халғ јазычысы М. Ибраһимов исә бу ше'ри шаирин лирик јарадычылығында мүвәффәғијјәтли әсәрләрдән

¹ М. Һүсејн. Нараһат шаир,—Б. Ваһабзадә. Инсан вә заман, 8—9.

бири кими тә'рифләјиб гејд едирди ки, бу ше'р «гуру тәрәннүмчүлүкдән узағдыр, бәдин үмүмиләшдирмә гүв-вәсинә маликдир. Чүнки шаирин һадисәјә поетик мү-насибәти фәлсәфи тәфәккүрлә бирләшир. Һәм дә бу... мүчәррәд афоризмләр шәклиндә тәзаһүр етмир, һәјәти вә бәдин конкретлијә әсасланыр».¹

Лирикада бөјүк инсан тәлејинә, бөјүк бәшәри фәда-карлығы мүрачнәт — Б. Ваһабзадә јарадычылығынын әсас поетик вә фәлсәфи мотивләриндәндир. 60—70-чи илләрдә онун Фүзули, Бетһовен, Нәсими, Сабир, Мике-ланчело, Галилеј, Рафаел вә башға бу кими тарихи шәхсләрә мүрачнәти дә бу чәһәтдән диғгәтәләјигдир вә һәмин ше'рләрдә шаирин шәхсијјәт консепсијасы ахта-рышлары өз ифадәсини тапырды. «Инсан вә заман» ки-табындакы «Бетһовен һағгында ше'рләр» силсиләси (1962) бу нөгтеји-нәзәрдән шаирин лирикада поетик фәр-дијјәтини мејдана чыхарыр, онун инкишаф јөнүнү көс-тәрирди. Бетһовенин һәјәтсәвәр, һәјәти тәсдиғедичи му-сиги образлары бу кичик силсиләдә шаирин поетик тәәс-сүратлары вә образлары илә бирләшәрәк инсан һағгында, онун әзәмәтли руһу, изтираблара вә чәтнликләрә дөзүмү һағгында санки поетик симфонија кими сәслә-нир. Шаир бәстәкарын симфонијасыны динләјәрәк онун өз изтирабларыны боғарағ өзкәләри үчүн севинч нәғ-мәләри јаратмасыны, тәлејин амансыз вә гәддар һөкмү-нә гаршы әјилмәзлијини тәрәннүм едирди:

Өзү һәр чәфаја дөшүнү кәрди,
Сарсыда билмәди әзаблар ону.
Инсан гүдрәтинә гијас кәтирди
Һөнкүрән көјләрин күрултусуну.

Даһа сонра ше'р белә мә'налы поетик бир үмүми-ләшдирмә илә баша чатыр:

Тәле кар еләди ону... О, јенә
Чевирди өмрүнүн варағларыны.
Өз чылғын, үсјанкар нәғмәләрилә
Кар етди тәлејин гулағларыны.²

Инсанын јарадычылығ руһу мәғлубедилмәздир. Тәле даһи бәстәкары ешитмәк һиссиндән мәһрум етсә дә,

¹ М. Ибраһимов. Әдәби гејдләр, с. 208.

² Б. Ваһабзадә. Инсан вә заман, с. 50—51.

тәбиәтин, дүнјанын, кайнатын сирләрини, мө'чүзәләрини дүјүб сәнәтдә, мүсигидә әкс етмәк руһуну әлиндән ала билмәмишидир. Бүтүн силсиләдә, хүсусилә, онун «Мин суалы, сөзү вар» ше'риндә емоционал парлаглыг вә јыгчамлыгга ифадә олуна әсас поетик фикир беләдир:

Сусурду әсән күләк, сусурду ахан булаг,
Гәлбинин сәсләрини ешидирди о, анчаг.
Динләјирди сәсләри,
Бир чавабсыз суалды бу сәсләрин һәр бири.
Сәсләр «даныш, дин», — дејир.
Бу сәсләрин илки дә, сону да «Нечин?», — дејир.
Сәсләр дөнүр суала, суаллар да чүрбәчүр,
Сәсләр өзү дүшүнүр, бизи дә дүшүндүрүр.
Бу сәсләрдә топланыр
бүтүн бәшәријјәтин
дәрди, ешги, мәлалы,
Гопуб бирчә үрәкдән мин үрәјин суалы¹.

Беләликлә, 60-чы илләрдә Б. Ваһабзадәнин поезијасы мүасир Азәрбајчан ше'ринин гүввәтли, орижинал бир һадисәси кими мејдана чыхыр вә өзүнүн ән јахшы нүмунәләриндә онун әсас услуби мејлләриндән бирини, даһа конкрет десәк, фикир поезијасы истигамәтини тәмсил едир. М. Ариф, Азәрбајчан јазычыларынын IV гурултајында мүасир поезијанын инкишаф мәнзәрәсини сәчијәләндирәрәк дејирди: «Мүасир поезија чох бөјүк вә рәңкарәнк күтләви бир јарадычылыг әләмидир. Ону чошғун ахан бир чаја бәнзәтсәк, дејә биләрик ки, бу чајын дәрин јерләри олдуғу кими, дајаз јерләри дә вардыр, ахарын бүтүн ағырлығыны, гүдрәтнин әкс етдирән мәркәзи һиссәси илә бәрәбәр, әсас һәрәкәт сүрәтиндән вә тәзјигиндән кәнарда галаи, нисбәтән сакит, һәтта дургун һиссәләри дә вардыр».²

Б. Ваһабзадәнин поезијасы Р. Рза, С. Рүстәм, Ә. Чамил, Н. Хәзри кими шаирләрин јарадычылығы илә бирликдә мүасир поезија ахарынын «бүтүн ағырлығыны, гүдрәтнин әкс етдирән мәркәзи һиссәсини» тәшкил едирди. Диггәтәләјиглисә о иди ки, бу поезија нәинки өзү инкишаф едир, мәчрасыны дәринләшидир вә кенишлән-

диридди, ејни заманда өз јарадычылыг проблемләрини дә прәли сүрүрдү, тәнгидин фәал, чанлы марағына сәбәб олурду. Бәхтијар поезијасынын белә проблемләриндән бири бу лирикада рационал башланғычын мөвгеји проблемә илә бағлы иди. Тәнгидчи Ә. Ағајев «1961-чи илдәки поезијамыза бир нәзәр» ичмалында шаирин ше'рләрини мүасир Азәрбајчан поезијасынын әсас һадисәләри вә инкишаф мејлләри контекстиндә тәһлил едиб олдуға конкрет бир нәтичәјә кәлирди. Тәнгидчи јазырды: «Б. Ваһабзадәнин бир шаир кими нечә илләрдән бәри көзә чарпан јарадычылыг хүсусијјәтләри сон ики илдә даһа артыг мөјјәнләшмәјә башламышдыр вә инди онун өзүнә мөхсус услубу вардыр.» Сонра тәнгидчи «өзүнә мөхсус услуб» дедикдә нәји нәзәрдә тутдуғуну ајдынлашдырыб јазырды: «Биз услуб дејәркән, әлбәттә, Б. Ваһабзадәнин поезијамызда једин чәрәјан вә ја мәктәб ачдығыны илдә етмәк истәмирик. Ону нәзәрдә тутуруғ ки, Б. Ваһабзадә өзүнә мөхсус бир јарадычылыг јолу илә кедир вә бу башгаларынкына бәнзәмир. Онун өз мөвзулары вар, һәр бир мөвзуја јанашмағ вә ону ишләмәк әдасы вар. Б. Ваһабзадә сүжәтә дахил ола биләчәк вә мөјјән бир һәјати һадисә илә әлағәдар олан мөвзулары даһа чох севир. Бу исә онунла әлағәдардыр ки, шаир өз ше'рләриндә тәрәннүм јолуну әсас кәтүрмүр, о чалышыр ки, өз охучулары илә гаршы-гаршыја дајаныб сөһбәт етсин вә бу сөһбәтдә мөјјән бир мәтләб, шаирин өзүнү, онун охучуларыны да дүшүндүрән, мәшғул едән мәсәләләр, суаллар олсун. Шаир чалышыр ки, һәммин фикри өзү орталыға атсын, суаллара да өзү чаваб версин, ләкин фикрин бәдин изаһы, суалларын чаваблары мүмкүн гәдәр охучунун да дүшүнчә тәрзинә вә һәјат һадисәләринә вердији гүјмәтә ујғун кәлсин. Беләликлә, Б. Ваһабзадәнин ше'рләриндә мұһакимә үчүн јер ачылыр».¹ Бәхтијар ше'риндә мұһакимәјә бу мејлин мүрәккәблији дә тәнгидчинин нәзәриндән гачмырды вә о бу мүрәккәблији изаһ етмәјә чалышырды. Тәнгидчи онун ше'рләриндә фикри, мұһакимәни чанлы, емоционал ифадә етмәк мејлини, јәни мұһакимә вә емоционал башланғычын вәһдәтини дә көрүрдү, ејни заманда шаирин белә бир вәһдәтә бә'зән наил ола билмәмәсини дә нәзәрә чатдырырды. Беләликлә, тәнгидчи шаирин јарадычылыг чәтинлији

¹ Б. Ваһабзадә. Инсан вә заман, с. 52—53.

² М. Ариф. Сәнәткар гочалмыр, с. 73.

¹ Ә. Ағајев. Әсрин тәрәннүмү, Б., «Јазычы», 1980, с. 90.

этрафында дүшүнмәли олурду. «Бу чәтинлик, — дејә о јазырды, — мөвзу тапмамаг, мисралары боја-баша чатдыра билмәмәк, вәзидә, гафијә вә ја сөздә илишиб галмаг дејилдир. Б. Ваһабзадә ше'рин формал чәһәтләрини тә'мин етмәк үчүн кифајәт гәдәр јетишмиш бир шаирдир. Оун јарадычылыг чәтинлији дахили бир просесдир, һәгиги шаирә мәхсүс олан јарадычылыг чәтинлијидир.» Шаирин бу јарадычылыг чәтинлијини онун әсәрләриндә фикрин доғулушу вә поетик фикир сәвијјәсинә гәдәр инкишафы илә әләгәдар чәтинлик һесаб едәрәк даһа сонра тәнгидчи фикрини белә јекунлашдырды: «Б. Ваһабзадә чох һәссас шаирдир, мүшаһидәси дә зәпкин-дир, өз истәдадынын тәрбијәси ишинә дә лагәјд дејилдир, лакин онун зәкасы, дүшүнчә габилијјәти бәзән шаирин һәссас поетик дүјғулары илә үзвн сурәтдә бирләшиб вәһдәт тәшкил етмир вә онун ше'рләриндә күчлү тәһлил габилијјәтинә малик дүшүнчә үстүлүк тәшкил едир. Б. Ваһабзадәнин ше'рләриндә поезија да вар, фикир дә. Бунлар бир-бирилә бирләшиб поетик фикир вәһдәтиндә тәзаһүр етмәјә доғру јөнәлә дә билир, јөнәлмәјә дә билр. Биринчи һалда шаир алимә, икинчи һалда алим шаирә үстүн кәлир. Индики һалда Б. Ваһабзадәнин поетик јарадычылығында һәр ики мејл үчүн гапы ачыгдыр».¹

Сонра тәнгидчи бу мұһакимәләр ишығында шаирин 1961-чи ил поетик нәшрләрини нәзәрән кечирир, тәһлил едир, һарада бу вәһдәтә наил олдуғуну, һарада исә олмадығыны конкрет шәрһләрлә кәстәрирди вә диггәти хусусилә бу ше'рләрдә поетик руһун «фикрин ағырлығы алтында» олан мәғамлары, чизкиләри үзәриндә чәмләшдирирди. Ә. Ағажев белә мәғамлары шаирин јарадычылығы үчүн, әлбәттә, горхулу бир гүсур сәјмырды; анчаг бунула белә шаирин ше'риндә «өз поетик формасында доғулан», ше'ријјәтдән ажры тәсәввүр едилә билмәјән бәдин фикри»² көрмәк арзусунда олдуғуну билдирирди. Б. Ваһабзадәнин јарадычылығына бу мұнасибәти Ә. Ағажев «Азәрбајчан совет поезијасы» әсәриндә дә ејнилә сахлајараг шаирин сонракы әсәрләринә әсасән гејд едирди: «Б. Ваһабзадәнин поезијасында фикирлә поетик дүјғуларын гаршылыгы әләгәси мәсәләси кәјфијјәт

әләмәти кими инди дә галыр; өз поезијасында шаир үмумиләшмиш фәлсәфи фикрә инди дә кениш јер верир. Бу хусусијјәт онун әсәрләриндә бир гәдәр јени вә даһа конкрет формада тәзаһүр етмәјә башламышдыр. Јә'ни, шаирин поетик фикирләриндә үмумиләшмә күчләнмишдир, онун охучуја чатдырмаг истәдији фикирләр... үмуми мүдрик ифадәләр, афоризмләр чәрчивәсиндән чыхмаға вә конкретләшмәјә башламышдыр, бу исә шаирин идејаларына бәдин ајдынлыг вермиш, онун ше'риниң емоционал тәсир гүввәсини дә артырмышдыр».¹ Бәхтијар поезијасында фикри башланғычын үстүлүк тәшкил етмәсини М. Ариф дә кәстәрмишдир. Тәнгидчи јазмышдыр: «Б. Ваһабзадәнин јарадычылыг хусусијјәтләринә кәлдикдә, онун үчүн фикир, чох вахт ше'рин сонунда үмумиләшдирилиб афоризм, сентенсија шәклиндә ифадә едилән фикир сәчијјәвидир. Бунлар бәзән дидактик маһијјәтдә олса да, шаирлә охучу арасында бир үн-сијјәт әмәлә кәтирир. Јахшыдыр ки, сентенсијалар, гуру, мүчәррәд сәсләнмир, чох вахт лирик гәһрәманын һәрарәтли нәфәсиндән гопур, һәјат тәчрүбәси илә мә'наларын вә охучуја хош тәсир бағышлајыр»². Һәр ики тәнгидчинин мұһакимәләриндә шаирин поезијасынын маһијјәтли чәһәтләринин әсасән дүзкүн, дәгиг сәчијјәләндирилдијини демәлијик, лакин бу мұһакимәләрдә ејни заманда шаирин поезијасына фикрин, рационализмин зәрәри һаггында ишарәләр дә вардыр. Онлар Б. Ваһабзадә поезијасында һиссә фикрин мәһз вәһдәт, синтез тәшкил етдији мәғамлары даһа чох тәгдир едир вә бәјәнирләр. Белә мұнасибәти әсасән доғру һесаб етмәклә бәрәбәр ону да кәстәрмәји ләзым билирик ки, рационал, интеллектуал башланғыч Б. Ваһабзадәнин поезијасында доминант кәјфијјәтдир вә бундан шаирин әсәрләри, о чүмләдән лирикасы гәтијјән зәрәр чәкмир; мәсәлән, Р. Рзанын лирикасында олдуғу кими, Б. Ваһабздәнин дә поезијасында бу кәјфијјәт даһа чох шаирин јарадычылыг өзүнәмәхсуслуғудур. М. Нүсәји шаирин «Инсан вә заман» ше'рләр топлусуна јаздығы мүгәддимдә фикри башланчығын үстүлүјүнү онун поезијасы үчүн мәзијјәт јох, даһа чох гүсур һесаб едәнләрин мөвгеји илә барыш-

1. Ә. Ағажев. Әсрин тәрәннүмү, с. 90—91.

2. Јенә орада, с. 93.

1. Ә. Ағажев. Азәрбајчан совет поезијасы (1920—1970). Инкишафын әсас мејлләри, «Азәрбајчан», журн., 1974, № 10, с. 191—192.

2. М. Ариф. Сечилимиш әсәрләри, I ч., Б., 1967, с. 593.

мајараг бу мәсәләни бир гәдәр кениш мәнада ајдынлашдыраг гејд етмишдир: «Биздә чох вахт инсен ше'рләрә үстүнлүк верирләр вә белә дејирләр ки, куја чохлу фикир ше'рә пис мәнада рационализм кәтирир. Мән бу иддианын тамам әлејһинәјәм. Шаирин дахили инамла сөјләдији фикирдән вә ја һикмәтли сөздән әсәрә һеч вахт зијан кәлмәз вә үмумијјәтлә тутарлы дејилән һәр сөзү вә ја афоризми о дәғигә рационализм адландырмаг вә поезијадан кәнара атмаг, бәдди әдәбијјатдан тәләб олунаг рәнкарәнклијә зидд кетмәк демәкдир. Биз һәм һәсрәдә, һәм дә ше'рдә нәсиһәт вә моһзә сәчијјәси дашыјан дидактизмин әлејһинә олсаг да, инсанларла вә һадисәләрлә бағлы мүәјјән бир нәтичә вә үмумиләшмә ки ми сәсләнән мәналы фикирләрин әлејһинә ола билмәрик. Белә фикирләр ше'рин тәсир күчүнү јалныз артыра биләр вә фикрә мүәјјән дәрәчәдә үстүнлүк вермәк, һеч дә һиссдән мәһрум олмаг дејилдир».¹ Б. Ваһабзадәнин лирикасында, үмумән поезијасында фикрин јери вә бәдди ролу мәһз беләдир. Јәни фикир онун лирикасында һәјәт һадисәләринин мәһијјәтини дәрк етмәк вә образа чевирмәк процесиндән һасил олур; фикир онун әсәрләриндә емоционал тохуманын тәркибиндәдир. Тәғидин разылыглы гаршыладағы «Инсан вә заман» китабындағы ән јахшы лирик ше'рләр буна сүбүтдур. Бәхтијар лирикасында бу хусусијјәтләри сонрағы китабларында, хусусилә «Бир үрәкдә дөрд фәсил» (1966), «Дәниз-саһил» (1969), «Дан јери» (1973), «Ачылан сәһәрләрә салам» (1970), «Пајыз дүшүнчәләри» (1981) китабларында да сабит галыр, дәјишмир. Бураја ону да әләвә етсәк ки, белә бир хусусијјәт јалныз Б. Ваһабзадә поезијасына дејил, 60—80-чи илләрдә бүтүн чохмилләтли совет поезијасына, онун көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылығына хас бир үслуби кејфијјәт олмушдур. О һалда биз бу дөврдә Б. Ваһабзадә поезијасынын үмумиттифат поэтик процесинин әсас мәчрасында инкишаф етдијини, јени мәзмун кејфијјәтләри мәнимсәјиб зәнкиләшдијини кәстәрмин оларыг. Һәтта Азәрбајҗан ше'ри миҗасында кәтүрдүкдә белә, шәрти олараг «фикир поезијасы» адландырмаг мүмкүн олан бу поэтик-үслуби мәчранын тәдричән апарычы мөвгеләрдән биринә кечдијини көрү-

¹ *И. Мехди*. Наһаһат шаир,—*Б. Ваһабзадә*. Инсан вә заман, с. 7.

рүк. Р. Рзанын «Рәнкләр», «Дәниз нәғмәләри», «Бир күн дә инсан өмрүдүр» ки ми әсәрләри ше'римиздә бу чәрәјанын ән көзәл һадисәләриндәдир. Елми-техники ингилаб әсиндә, сүр'әтлә дәјишән керчәклик шәраитиндә поезија бәшәријјәтин јени мәнәви тәчрүбәси, јени дүнядујуму плә зәнкиләшир. Бу барәдә Н. Хәзри јахшы јазмышдыр:

Сөзүм елләримдән күчүнү алыб,
Гој учсун көјләрә о, бириәфәсә.
Ғалыг гатлардағы јанан пејк олуб
Нә гәм, нечә ше'рим кери дөһмәсә.

Нә гәдәр гол-һанад аҗса да илһам,
Мән ана торпағын синәсиндәјәм.
Нә гәдәр көјләрә учса да илһам
Мән јерин чәзибә гүввәсиндәјәм.¹

Поезијанын кәинаты, дүнјаны нә исә нәһәнк, әзәмәт-ли, һүдудсуз бир варлыг ки ми дејил, ән ади, јерүстү гајгы вә әшјаларла бирликдә гаврамасы шаирләрин бир чохунун поэтик дүнјакөрүшү үчүн ајрылмаз хусусијјәтләрдән олур. Көркәмли естетика мүтәхәссиси Јүри Борјев интеллектуализмин совет поезијасында тәзәһүр әләмәтләриндән данышараг јазмышдыр: «Кәинат данм реал тәфәррүатларла јанашыдыр вә бу тәфәррүатларда тәзәһүр едир. О, ше'рдә ән садә, аз гала мәншәт һадисәләри илә јанашы сүрәтдә кәстәриilir»². Поезијада интеллектуализмин бу чизкиләри Р. Рза, Н. Хәзри, Ф. Гоча вә б. шаирләрин әсәрләриндә олдугу ки ми Б. Ваһабзадәнин лирикасында да өзүнәмәхәсү шәкилләрдә вә мәзмунда өзүнү бүрүзә верир. Һәтта шаир бу сәпкили ше'рләрини «фикир» башлығы алтында бирләшдирмишдир. «Дан јери» китабына бу үмуми башлык алтында дахил едилән ше'рләр буна јахшы нүмунәдир. Һәмин ше'рләрин бириндә фикир—метафора сәвијјәсинә галдырылып, керчәклијин, дүнјанын дахили кејфијјәти ки ми образлашдырылып:

Торпаг үстә сәндијимиз
Тум да фикир
Дән дә фикир.

¹ *Н. Хәзри*. Сечилмиш әсәрләри, дөрд чилдә, II ч., Б., «Јазычы», 1983, с. 85.

² *Ю. Борев*. Эстетика, М., Изд-во политической литературы, 1969, с. 227.

Сән дә фикир
Мән дә фикир.
Јер, көј фикир,
Һәр шеј фикир.¹

Фикир — Бәхтијар поезијасында инсанын кайнаты, предметләри вә һадисәләри дәрк етмәк, онларын маһиј-јәтинә, даһили дүнјасына нүфуз етмәк еһтирасыдыр. Фикир бу поезијада һәгигәтдир, дүнјанын мин бир тәза-һүрләри гаршысында һејрәт һиссидир, замандыр, тәби-әтдир, сүкутта ғыртына, ғасырға ахтаран тәнһа јелкән-дир, фикир бу поезијада ишыгдыр. Прометей атәшндир, һәгигәти дујмағ, кәшф етмәк тәшнәлијидир. Буна көрә Бәхтијар поезијасында ше'ријјәт вә фикир парчаланмаз бир тамлыгдыр, бүтөвлүкдүр. Нәсимин ше'риндә олдуғу кимн, бу поезијада да инсан бүтүн чанлы вә көзәл тәза-һүрләрдә өзүнү кәшф едир вә өзүнү тапыр.

Бахырам сылдырым, даш ғајалара
Јолум үстүнә
Атылан дашлары унутмағ үчүн.
Бахырам дағларын дик ығарына,
Әжилән башлары унутмағ үчүн.

Кәл ана тәбиәт, говушум сәнә,
Сәннн бир парчандыр ахы илкимиз.
Ноһар, әслимизә ғајыдағ јенә,
Ахы бу торпағла бир вәһдәтнәк биз.

Мајам да, сүдүм дә сәндәндир мәним,
Бу јорғун руһуму кәл диндир мәним...
Илкимиз тәминдир тәбиәт гәдәр,
Әмдији сүд кимн сафдыр көрпәләр.

Күлләрнн шәбнәми, отларын шеһи
«Кәл мәни дуј!...» — дејә бизә көз дикир;
Дағларын күләји, бағларын мели
Иччик руһумуза бир сығал чәкир.

Кечидләр адлајыб дағлар ашдыгча
Бөјүјүр анбаан үрәкләримиз.
Ана тәбиәтә јахынлашдыгча
Дөнүб өзүмүзә ғајыдырығ биз.²

Сәчијјәвидир ки, Бәхтијар лирикасында фәал, һума-нист фикрин мәркәзини инсан, онун әвәзсизлији вә кө-

¹ Б. Ваһабзадә. Дан јери, с. 79—80.

² Јенә орада, с. 86.

зәллијиннн тәсдиги тәшкил едир. Инсан бу поезијада өз мә'нәви дәјәри илә бөјүкдүр, тәкраролунмаздыр; бу ин-санын гәлби, фикри данм һәрәкәтдә вә ахтарышдадыр:

Јох! Јох! Анасындан доғулмур инсан,
Доғулур фикриндән, арзулариндан.
Инсаны бөјүдүр дәрдләр, ғајылар,
Ахы, һәр инсанын өз дүнјасы вар.

Үрәкләр дәрјадыр... Онун һәр күнү
Долудур... Нә гәдәр мәдди, чәзри вар.
Бир гәлбин бир күнлүк тәләтүмүнү
Јазмага нә гәләм, нә кағыз чатар¹.

Фикир ахтарышы — Бәхтијарын лирик ғәһрәманынын фитрәтиндә вә психолокијасындадыр. Шаирин ше'рлә-ринин бири елә белә дә адланар: «Фикир ахтарышы». Вә бу ғәһрәман нәинки харичи аләми, харичи дүнјаны ахтарыр, о, һәр шејдән әввәл, өзүнү ахтарыр, кичикдә бөјүјү ахтарыр. Һәсрәт дә, мәһәббәт дә онун үчүн ах-тарышдыр — инсани дәјәр ахтарышы:

Адамларын көзүндә һәсрәт ишым-ишымдыр,
Мәним сонсуз һәсрәтим — мәним ахтарышымдыр.
Ахтарырам өзүмдән о јаны көрүм дејә,
Зәррәдә ғәрар тутан дүнјаны көрүм дејә.
Минбир сөзүн ичиндә һәлә һеч дејилмәмиш
бирчә сөз ахтармышам.

Сабаһымын ешгинә бу күнүмү данмышам,
Киминсә көзләриндән гәлбинә бојланмышам.
О гәлбдә мәш'әл тутан дујғуну көрмәк үчүн.
Башғасынын хејрхәл, көзәл әмәлләриндән
ибрәт көтүрмәк үчүн².

Дүнјаны, өзүнү, заманы белә сонсуз, буховсуз, чыл-ғын идрәк һисси — лирик ғәһрәманын даһили, фитри маһијјәтидир. Онун үчүн сакитлик, сүкунәт белә өзүндә бир ғыртынаны, ғасырғаны кизләдир. О бу туфаны ара-јыр вә ахтарыр:

Туфан һарда, мән дә орда,
Ишим јохдур көздән узағ,
Дар доһанбач чығырларда.
Лермонтовун јелкәнитәк
Сакитлији туфанларда ахтармышам³.

¹ Б. Ваһабзадә. Дан јери, с. 92.

² Б. Ваһабзадә. Ачылан сәһәрләрә салам, Б., 1979, с. 45.

³ Б. Ваһабзадә. Дан јери, с. 33.

Бәхтијар Ваһабзадәнин лирик «мән»и—тәбиәтән философдур, мүдрикидр. Мәһз буна көрә о өзүнүтәһли-лә, өзүнүидрака мејллидир. Һәтта биз дејә биләрик ки, бу һисс онун характериндә ән гүввәтли, мә'нәви кејфиј-јәтдир. Лакин биз ејни заманда лирик «мән»ин бу һис-сини, мејлини онун сырф шәхси кејфијјәти дә һесаб едә билмәрик. Лирик гәһрәманын бу нараһат тәбиәтлилијин-дә, ахтарычылыг характериндә XX әср инсанынын тәле-јини, өз һуманистлик вәзифәси вә амалы уғрунда мүба-ризәсини дә көрмәлијик.

Нараһат, чырпынан дүнјамызда мән
Нечә раһат олум, нечә, билмирәм?¹

Дүнја үчүн, торпаг үчүн бу һикаранчылыг, бу тәлаш һисси Б. Ваһабзадәнин лирик гәһрәманынын бәшәри гајғыларында ән көзәл, ән үлви һиссләрдән биридр. Лакин онун гәһрәманы јалһыз бу һисси илә көзәл вә чазибәли дејилдир. О, һәм дә донуглуға, еһкама, инсан руһуну әзән вәрдиш вә буховлара гаршы мә'нәви е'тира-зы илә көзәлдир. Инсаны донуг, өлкүн, јекрәнк вәзиј-јәтдән нә хилас едә биләр? Дејишмә, тәзәләнмә! — дејә Бәхтијарын лирик гәһрәманы тәсдиг едир:

Ингилаб — һәрәкәт, ингилаб — һәјат,
Ингилаб зүлмәтдә чыраг јандырыр.
Дөһмүш фикрләри, дүшүнчәләри
Ингилаб јенидән далғаландырыр.

Нифрәтим, гәзәбим сығмыр һәддинә,
Әсәб телләрим чәкиб тарыма.
Ингилаб истәрәм, ингилаб јенә
Ше'римә, һиссимә, дүјғуларыма².

Мәһз буна көрә дә бу гәһрәман јахасыны дүнјанын гајғы вә һәјәчанларындан кәнар чәкмир. О, дүнјанын, торпағын ағры вә һәјәчанлары илә јашајыр. Чүнки о, чох көзәл баша дүшүр ки, инсан мә'нәви јүкдән вә мәс'у-лијјәтдән азад олдуғда шәхсијјәт кими кичилир, хырда-ланыр:

Фикрән дә, мә'нән дә биз учаланда
Дәрдимиз-гајғымыз аз олур бизим.
Дүнјәви јүкләрдән азад оlanda
Санки чәкимиз дә азалыр бизим.

Учуруғ, һавада кәпәнәк кими,
Нечә дә хош кәлир јашамағ бизә.
Һәр шеј маһны кими, күл-чичәк кими
Фусункар көрүнүр көзләримизә.

Елә ки, ајрылды гајғыларындан
Мә'дәлән јухары дүшүнүр инсан.
Ағрылығ кетдими,
Чәки итдими
Инсан ганад ачыб учур руһ кими.

Өзүнүн бүтүн мә'нәви көзәлликләрини бүрузә вер-мәк үчүн инсан јүксәкдә дајанмаға, һүдудсуз јүксәклијә галһмаға чан атмалыдыр:

Чизкиләр ичиндә бу дүнја, бу јер —
Һәр чизки нәјинсә һәддидир анчағ.
Чизкиләр ичиндә руһ әзаб чәкир,
Руһ исә чизкидән, гәлибдән узағ.

Олур ки, көјләрә баһанда инсан
Руһу азад олур јер һүдудундан.
Кәли, чизкиләри көнүлдән силәк,
Һүдудсуз көјләрә баһағ, динчәләк.¹

Көрүндүјү кими, Б. Ваһабзадәнин лирикасындакы фәлсәфилик шаирин ону әһатә едән керчәклији даһа дәриндә дәрк етмәк вә образлы чәһәтдән мә'наландыр-мағ тәләбиндән ирәли кәләп бир кејфијјәтдир.

Шаирин лирикасы һағгында дејиләвләри јекунлаш-дырсағ, гејд едә биләрик ки, 60-чы илләрдән башлајаарағ бу лирика даһа чох фәлсәфи-интеллектуал истигамәтдә инкишаф едиб зәнкинләшир, үмумијјәтлә ше'римиздә дүнја вә заман һағгында поетик фикрин һүдудларыны кенишләндирир.

Бу хүсусијјәтләр ејни заманда Б. Ваһабзадәнин ха-ричи өлкәләрә сәјаһәтинин тәәсүрәтлары әсасында јаз-дығы ше'рләринә вә силәиләләринә дә анд едилә биләр.

Әрәб өлкәләри, Авропа вә Асија гитләри мөвзусун-да јаздығы күлли мигдарда ше'рләрдә, о чүмләдән «Өзүнә јалварсана», «Рәфаиллин гәбри үстүндә», «Ми-келанчелонун «Кәдәр»и өнүндә», «Истамбул», «Тәсбех» вә с. ше'рләр, һабелә Инкилтәрә вә Португалија ше'р-ләри дәрин һуманизми, бәшәри сәмилијјәти, ади инса-нын дәрдләринә вә әзабларына шәрик чыхмағ һиссләри

¹ Б. Ваһабзадә. Пајыз дүшүнчәләри, с. 85.

² Јенә орада, с. 43.

¹ Б. Ваһабзадә. Пајыз дүшүнчәләри, с. 65—66.

илә сечилир. Б. Ваһабзадә бу ше'рләрдә зәманәмизин гуманисти кими чыхыш едир.

Б. Ваһабзадәнин лирикасы чохчәһәтли вә чохсаһәлидир. Бу лирикада мүасир керчәклижин, мүасир инсанын бүтүн әсас чизкиләри вә идеја-интеллектуал тәчрүбәси әкс олунмушдур. Бунун да башлыча сәбәби Бәхтијар лирикасынын заманла, һәјатла әләгәсинин дәринлијидир, бу лириканын мәркәзини, фәлсәфи-поетик ләјагәтини тәшкил едән шәхсијјәтин мәнәви-вәтәндашлыг бүтөвлүјү вә зәнкинлијидир. Һәмни шәхсијјәтин мәнәви-интеллектуал аләмини вә ахтарышларыны ифадә едәркән, ајдындыр ки, Бәхтијар лирикасы мәһәббәт мөвзусу кими инчәсәнәтин гәдим вә әзәли олараг тәрәвәтли мөвзусу јанындан да сүкутла кечә билмәзди вә кечмәмишдир.

Мәһәббәт лирикасы — Б. Ваһабзадә поезијасынын ән гүввәтли вә парлаг саһәләриндән биридир. О бу мөвзуда јазылмыш ән јахшы әсәрләри илә мүасир Азәрбајчан ше'риндә бу жанрын көркәмли, сон дәрәчә оријинал вә гүдрәтли јарадычыларындан бири кими танынмагддыр. «Әбәди һејкәл» китабындан башлајараг шаирин бүтүн лирик ше'р мәчмүәләриндә мәһәббәт лирикасы ән көркәмли вә фәхри јер тутмушдур вә буна әсасән дә дејә биләрик ки, сон отуз илдә Азәрбајчан әдәбијјатында мәһәббәт лирикасынын бир жанр кими инкишафында Б. Ваһабзадә јарадычылығынын мөвгеји вә тәсири бөјүкдур.

Б. Ваһабзадәнин мәһәббәт лирикасындан данышаркән бу лириканын чох көзәл бир хүсусијјәтини — онун дахили вәһдәтини, бир инсанын тәлејини вә һиссләрини әкс едән ше'рләр тәсири бағышладығыны гејд етмәк лазым кәлир. Башга сөзлә десәк, Бәхтијарын мәһәббәт мөвзусунда јаздығы ше'рләр — бирликдә лирик ше'рләр силсиләсини тәшкил едир. Көрүнүр буна көрәдир ки, бир сыра ше'р топлуларына шаир бу ше'рләри «Мәһәббәт», «Сорушма», «Вида», «Пајыз јарпағлары», «Көр нечә күчлүсән», «Севки јухулары», «Һәсрәт нәғмәләри», «Мәһәббәт нәғмәләри» вә с. үмуми башлыгларла дахил етмишдир.

Мәһәббәт — Бәхтијар лирикасында инсанын ән јүксәк, ән үлви, ән бәшәри һисси кими тәрәннүм олунур, мәналаныр. Мәһәббәт бу лирикада садәчә руһи бир һәзз, зөвг, еһтирасларын тәләби дејил, һәр шејдән әввәл, инсанын өзүнүдәркидир, мәнәви көзәллијинин

тәсдигидир. Бәхтијар лирикасы тәсдиг едир ки, мәһәббәт инсаны нәчибләшдирән, дахилән тәминләјән вә мүдрик едән дујғудур:

Ән үлви, тәмин дујғудур инсанда мәһәббәт,
Өмрүн јолуна нур сәпир һәр анда мәһәббәт.¹

Бир гәдәр ән'әнәви вә сентенсијасажы тәрздә олса да, бу мисралар Бәхтијарын лирикасындакы мәһәббәтин әхлаги-мәнәви мәзмунуну јахшы ифадә едир. Һәгигәтән дә Бәхтијарын мәһәббәт лирикасы һәм өз дәринлији вә инсани зәнкинлији чәһәтдән, һәм дә поетик концепсијасы етибарилә Азәрбајчан мәһәббәт лирикасынын ән јахшы ән'әнәләринин, биринчи нөвбәдә исә Фүзули мәһәббәт лирикасы ән'әнәләринин ләјагәтли давамдыр. Фүзули лирикасында олдуғу кими, бу лирикада да мәһәббәт анчаг һисси-емоционал планда дејил, ејни заманда лирик гәһрәманын фәлсәфи-интеллектуал дүнјадујуму планында ачылыр вә мәналаныр.

Бәхтијарын лирик гәһрәманы өзүнү мәһәббәт һәјәчанларында ахтарыр, дәрк едир вә тәсдигләјир. «Севә билирәмсә» адлы бир ше'ри (1964) бу чәһәтдән онун јарадычылығында севки лирикасынын јерини чох дәгиг мүәјјәнләшдирир. Әкәр севирәмсә, дүнјанын ән хошбәхт адамыјам; бүтүн варлығымла севә билмәјим — мәним дөгәл тимдир! Бәхтијарын лирик гәһрәманы өзү һагғында белә дејир вә онун бу етирафында бир инсан, бир шәхсијјәт кими характери ифадә олунмушдур. Лакин ону да демәк лазымдыр ки, мәһәббәт бу лирик гәһрәманын бөјүк дүнјадан тәчрид олунмуш дар, гапалы аләми дејилдир, әксинә, бу, бөјүк, кениш, ишығлы бир дүнјадыр; елә бир дүнја ки, бурада о, өзүнү бүтөв бир кайнат кими һисс едир:

Сәни севирәмсә, севирәм демәк
Һәјаты, дүнјаны, јохдур дүшмәним,
Әкәр севирәмсә, — гәлбим ајнатәк
Шәффафдыр, һәссасдыр, көврәкдир мәним.

Бу көнүл ајнама күлүмсәјәрәк
Көјләр дә, јерләр дә әкс олур һәмән.
Севирәм, севирәм, севирәм демәк,
Бүтөв бир аләмәм, кайнатам мән.

¹ Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, ики чилдә, II ч., Б., «Јазычы», 1983, с. 195.

Мән ки, кайнатам, аләмәм, нә гәм,
Ајым да, күнүм дә, улдузум да вар.
Һәм зүлмәт, һәм дә ки, ајдынлыг кечәм,
Һәм ачыг, һәм тутгун күндүзүм дә вар.

Бәли, илк инсанла һәмјашам артыг,
Билмирәм ајдајам, ја күндәјәм мән.
Замандан, мәкандан чыкмышам артыг,
Дүнјәви аләмин фөвгүндәјәм мән.¹

Бәхтијарын лирикасында мәһәббәт — һәјат вә јара-
дычылыг пафосудур, чаңлы, гызгын еһтирасдыр; инса-
нилијин ән јүксәк тәһәһүрүдүр.

Бунунла белә, бу лирикада мәһәббәт — ики тәлејин,
иһи шәхсин, иһи гәлбин һекајәтидир, һәјат тарихчәси-
дир; башга сөzlә десәк, Б. Ваһабзадә лирикасында мә-
һәббәт, реал, тәбии вә ејни заманда мүрәккәб,
драматик инсани мүнәсибәтләрин чәмләшдији бир
һәјәчандыр. Лирик «мән» вә онун севдији, һәсрә-
тини чәкдији, изтираб вә севинчләри илә јашадыгы га-
дын бу лириканын әсас гәһрәманларыдыр; онда ифадә
олунан һәјәчанларын дашыјычысыдыр. Онларын гар-
шылыглы тәмасы, гаршылыглы һәјәчанлары бүтөв бир
мүрәккәб, тәзадлы, севинчли-кәдәрли, вүсаллы-һичран-
лы дүнјадыр. Б. Ваһабзадәниң лирик гәһрәманынын бу
дүнјасы «Сон көрүш» поемасынын лирик парчаларын-
да чох инандырычы тәкилдә тәчәссүмүнү тапмындыр.
Поеманын чап олунмуш һиссәләри лирик «мән»ин сев-
дији гадын гаршысында етирафы вә она мүрачнәт фор-
масында јазылмышдыр. Онларын јағышлы бир күндә
баш тутмуш көрүшләри вә бу көрүшләрдән сонра баш-
ланан, индијә гәдәр чәкән һичранлары, изтираблары бу
етираф вә мүрачнәтин әсас мүнәсирәчәсидир. Лирик
гәһрәманын јашадыгы мәһәббәт — дәрәсиз, һәјәчансыз,
тәләтүмсүз мәһәббәт дејилдир. Лакин гәһрәман бундан
безикмир, мәһәббәттин әзаб вә изтираблары ону мис-
кинләшдирмир. Севдији гадынын әзабларыны о, һәја-
тынын, тәлејинин нә мәтләри киһи гәбул едир:

Бу гәдәр ағрыја табламаг олмас,
Мәним чәһдим бәјүк, тәләбимсә аз.
Анчаг алмаг үчүн бу азы сәндән
Өмрүмү, күнүмү вермәлијәм мән.²

¹ Б. Ваһабзадә. Бир үрәкдә дөрд фәсил, с. 112—113.

² Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, I ч., с. 198.

Бу гадын һаггында фикир — лирик гәһрәманын һәја-
тынын ајрылмаз һиссәсидир. О јохдур, анчаг онун һаг-
гында фикир, дүшүнчә гәһрәманын өмрүнү долдурур,
мәһаландырыр:

Галмышам су үстә тәнһа гу киһи,
Фикримә дар кәлир бу јерләр мәним.
Мән дәрәдән гачанда бир оғру киһи,
Тутур әтәјимдән фикирләр мәним.

Солуб үрәјимдә, саралыр дән-дән,
Һәлә ачылмамыш тәр гөнчәләрим.
Јатмаг истәјәндә дәрдин әлиндән
Мәнә јорған олур дүшүнчәләрим...¹

Лакин бу јоргун, үзүнтүлү дүшүнчәләр ичәрисиндә
бир ан, тәкратолунмаз бир ан вардыр: онларын сон
көрүшләри, сон вүсаллары. Һәмниң анларын образы гәһ-
рәманын јаддашында әбәди һәкк олунуб галмышдыр:

Күлүм, јадындамы о сон кечәмиз?
Илдырым чахырды, көј курлајырды.
Онда унутмушдуг бу дүнјаны биз,
Көј дә о вүсалы уғурлајырды.

Нә көј курултусу, нә шимшәк сәни
Ојнада билмәди бир ан јериндән.
Шимшәк дә алмышды өз атәшини
Сәнин һәрарәтли өпүшләриндән.

Елә бил кәлмишди чана тәбиәт,
О бизә борчлујду, јохса биз она?
Санки дәм тутмушду ана тәбиәт
Бизим руһумузун чылғынлығына.²

Бәхтијарын мәһәббәт лирикасы — һиссәләрин, фикир-
ләрин дәрин даһили чарпышмасы, даһили драматик мү-
баризәсидир. Инам вә шүбһә, изтираб вә севинч, күман
вә үмидсизлик бу лирикада үз-үзәдир, бир-бириндән ај-
рылмаздыр. Вә бүтүн бу даһили чарпышманын мәркә-
зиндә тәркедилмәси, унутулмасы гејри-мүмкүн олан се-
вимли гадынын образы дајаныр. Гәһрәманын бу гадына
доғру јолу — изтираб вә дүшүнчәләрдән кечир:

¹ Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, I ч. Б., с. 199.

² Јенә орада, с. 218.

Сәнә дүчар олан, жола көз дикән
Ничран ағрысына неч вахт сәрт демәз.
Сәннин эзабыны бирчә күн чәкән
Үз иллик дәрдинә сусар, дәрә демәз¹.

Изтирабдан кечәрәк севинчә наил олмаг — Бетховен мусигисинин тәсдиг етдији бәдин-фәлсәфи һәгигәт беләдир. Азәрбајчан шаиринин мәнһәббәт лирикасы да бу консепсијаја јахындыр. Даһа доғрусу, бу лирика «Изтирабдан кечәрәк мәнһәббәтә наил олмаг» консепсијасыны ирәли сүрүр вә тәсдигләјир. Бу хусусијјәтилә о, даһи Фүзулинин мәнһәббәт лирикасынын мүасир давамы вә инкишафыдыр.

Әдбәттә, Б. Ваһабзадәнин мәнһәббәт лирикасынын бүтүн зәнкинликләри вә мәзијјәтләри јалныз бу дејиләнләрлә мәнһудлашмыр. Биз анчаг бу лириканын ән габарыг, ән бариз хусусијјәтләриндән данышдыг. Сөз јох ки, бу лириканын башга мәзијјәтләри дә вардыр. Хусусилә бу лириканын даһа чох фәлсәфи истигамәттә инкишаф етмәјә үз тутдуғуну демәк мүмкүндүр. Шаир һаггында јазан мүәллифләрдән бири доғру һесаб едир ки, Б. Ваһабзадәнин мәнһәббәт лирикасы «заман вә мәкана сығмајан мүасир инсанын мә'нәви эзаблары, көнүл чырпынтылары, үрәк јанғысыдыр. Онун бу сәпкидә олан ше'рләри поезијамазда фәлсәфи лириканын ән көзәл нүмунәләри сајыла биләр»².

ЕПИК ПОЕЗИЈАНЫН ИМКАНЛАРЫ

Мүһарибәдән сонра әдәбијјата кәлән әксәр шаирләр кими Бәхтијар Ваһабзадә дә әсасән лирик сәнәткардыр. Лирика онун поезијасынын чаны вә руһудур, јарадычылығынын әсас хусусијјәтләринин, үслубунун мүәјјән-едичи чизкиләри мәнһз лирикада формалашыб тәкмилләшмишдир. Лакин бунунла белә Бәхтијар Ваһабзадә мәнсуб олдуғу шаирләр нәсли ичәрисиндә һәм дә епик поезијаја гүввәтли мејл етмәси илә, мүсир Азәрбајчан поезијасыны өз епик ше'р формалары илә зәнкин-

¹ Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, I ч., с. 221.

² Ајдын. Вәтән торпагында көјәрмиш поезија, — Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, I ч., с. 8.

ләшдирән шаир олмасы илә фәргләнир. Белә ки, һәлә јарадычылығынын илк ахтарышлар мәрһәләсиндә олан-да о бир сыра поемаларын да мүәллифи иди. Сонрақы дөврләрдә, хусусилә 1954-чү илдә, јә'ни «Садә адамлар» поемасы мејдана чыхандан сонра Б. Ваһабзадә поезијада епик формаја даһа чох мејл едир, өзүнүн ән јахшы поемаларыны јарадыр. Шаирин јарадычылығында поема жанрынын нечә кениш вә әһәмијјәтли мөвге тутдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн онун әдәби фәалијјәтинин гырх или әрзиндә ирили-хырдалы 30-а гәдәр поема јаздығыны гејд етмәк јеринә дүшәрди. Һәм дә бу поемалар үчүн мөвзу мүхтәлифлији вә актуаллығы, форма-жанр әлванлығы, һәјатымызын ән чанлы вә үмдә мәсәләләрини галдырмаг чәһди сәчијјәви бир хусусијјәт кими өзүнү көстәрир.

Мүбалиғәсиз демәк олар ки, Бәхтијарын гүввәтли гәләминдән бир сыра елә поемалар мејдана чыхмышдыр ки, бунлар тәкчә шаирин јарадычылығы даирәсиндә дејил, мүасир Азәрбајчан поезијасы миғјасында көркәмли әдәби һадисәләр кими гаршыланмышды. Шаирин белә поемалары арасында биз «Садә адамлар» (1954), «Изтирабын сону» (1956), «Шәби-ничран» (1958), «Етираф» (1961), «Јоллар-оғулар» (1963), «Һәјат-өлүм» (1965), «416» (1967), «Ленинлә сөһбәт» (1974), «Муғам» (1974), «Атылмышлар» (1978) әсәрләрини ајрыча гејд едә вә фәргләндирә биләрик. Адларыны чәкдијимиз поемаларда шаирин һәјаты вә инсанлары кәскин драматик конфликтләр мүһитиндә, реалист психоложи планда әкс етдирмәк, чанландырмаг мәнһәрәти вә поетик имканлары илә гаршылашырыг. Көстәрилән поемалардан башга Б. Ваһабзадәнин «Достлуг» (1944), «Ајлы кечәләр» (1947), «Тохучу гыз» (1949), «Әбәди һејкәл» (1951), «Ағлар-күләән» (1962), «Һәр баһарын өз гарангушу» (1963), «Тәзадлар» (1967), «Учун, нәғмәләрим» (1966), «Гијмәт» (1970), «Икинчи өмүр» (1971), «Салам» (1971), «Гәм ичиндә ссвинч» (1966), «Вәтән мәнәм, мән вәтәнәм» (1972), «Америка көзәли» (1983) кими поемалары да вардыр ки, бунларда да онун епик ше'ринә хас хусусијјәтләр ајдын көрүнмәкдәдир.

Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында поемадан, һәр шејдән әввәл, мүасир инсанын образыны кениш, әһатәли планда тәсвир етмәјә, онун характеринин тәшәккүлүнү көстәрмәјә мүнәсиб бир жанр кими истифадә олунур.

Һәмин поемалар үчүн һәјати һадисәләрдән тәшкил олу-
нан сүжет, онун драматик-психоложи планда инкиша-
фы, инсанын мә'нәви ахтарышлар вәзијјәтиндә тәсвири
даһа чоһ характерикдир. Шаирин илк белә поемалары
сырасында «Тохучу гыз» әсәрини гејд етмәк вачибдир.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә бир сыра нәср вә драм
әсәрләриндә эмәк, истеһсалат мөвзуларына күчлү мараг
дујулурду. Адәтән белә әсәрләрдә чәһәдән гәјытмыш
дүнәнки әскәрин јени истеһсалат һәјаты, онун бурадакы
тәшәббүскарлығы, керидә галмыш коллективни өнчүләр
чәркәсинә чыхармаг әзми сүжетин әсасыны тәшкил
едирди. «Тохучу гыз» поемасында да вәзијјәт белә иди.
Әсәрдә мүәллиф дүнәнки чәһәчи Сејфинин ипәк комби-
натында фәдакар әмәјини, тохучу гызлара көмәјини
тәфсилаты илә көстәрмәјә чалышырды. Анчаг поемада
һадисә ишлә, эмәклә мәһдудлашмырды. Шаир ејни за-
манда эмәк просесиндә инсанларын мә'нәви чәһәтдән
формалашмасыны, онларын гаршылыгы һисси мүнә-
сибәтләрини, хошбәхтлик ахтарышларыны да сүжәтә
дахил етмәјә, бунунла да поемада сүжәти мәһз мә'нә-
ви-психоложи чәһәтдән гүввәтләндирмәјә чидди һәвәс
көстәрирди. Бу нөгтеји-нәзәрдән габагчыл тохучу гыз
Набат вә Сејфи арасында јаранан, тәдричән гүввәтли
бир һиссә чеврилән мәһәббәт хәтти, һеч шүбһәсиз, пое-
мада сүжетин инкишафыны тә'мин етмиш олурду. Доғ-
рудур, поема бу севкиннин тәсвири, дәрин, гызғын
ше'ријјәт чәһәтдән, психоложи сәчијјәләндирмә бахымын-
дан зәһф вә солгун иди. Сурәтләрин тәгдиминдә, мә'нә-
ви вә ичтиман чәһәтдән онлары шәрһ етмәкдә схематизм,
гурулуғ, статиклик нәзәрә чарпырды. Лакин буна ба-
мајараг сонралар Б. Ваһабзадәнин поемалары үчүн әсас,
мүәјјәнедичи мәзијјәт олан мүасирлик вә мүасир мөв-
зудан ибарәт јарадычылыг хүсусијјәти илк дәфә мәһз
бу поемада мејдана чыхмышдыр вә буна көрә шаирин
епик поезијасынын мүасирлик кејфијјәтләриндән даны-
шаркән һәмин әсәрдән сәрф-нәзәр етмәк лазым дејил-
дир.

Биз артыг гејд етмишик ки, Б. Ваһабзадә јарадычы-
лығында епик жанра әсл дөнүш «Садә адамлар» пое-
масындан башланыр. Доғрудур, бу поемаја гәдәр о,
«Тохучу гыз»дан әлавә «Достлуғ», «Ајлы кечәләр»,
«Әбәди һејкәл» поемаларынын да мүәллифи иди. «Дост-

луғ», «Әбәди һејкәл» поемаларында мүһарибә шәраитин-
дә совет адамларынын рәшадәти, нәчиб мә'нәви кејфиј-
јәтләри, достлуғ вә бејнаһмиләчлик һиссләри көстәри-
лирди. Хүсусилә бу чәһәтдән «Әбәди һејкәл» Б. Ваһаб-
задәнин «Садә адамлар»а гәдәр јаздығы ән јахшы вә мү-
кәммәл поема һесаб едилә биләр. Норвечин фашист
әсәрәтиндән хилас едилмәси уғрунда мүбаризәјә һәср
едилән бу поемада алман әскәри Вертерин мүрәккәб пси-
холожи планда тәсвири, онун норвечли гоча һејкәлтә-
раш мүәллими гаршысында өз мә'нәви борчуну ләјагәт-
лә вә гәһрәманлыгла өдәмәси диггәти чәлб едән сәнәткар-
лыг мәзијјәтләриндән иди. Фүрерин әмрилә Норвечдәки
бүтүн һејкәлләр дағыдылмалы, метала чеврилиб Берли-
нә көндәрилмәлидир. Дағыдылан һејкәлләр ичәрисиндә
фүрерин һејкәлини јаратмагдан имтина етдијинә көрә
коммунист адыјла һәбсә алынан гоча һејкәлтәрәшын
әсәрләри дә вардыр. Вертерин дә инсани ләјагәти мәһз
бу мәгамда — мүәллиминин шаһ әсәрини мәһв едән фа-
шист әскәринә күллә атмасы мәгамында мејдана чыхыр.
Вертер сәнәт әсәрләринин вәһшичәсинә мәһв едилмәсинә
дөзмәјиб мәнsub олдуғу ордунун әскәринә атәш ачыр.
Вертерин бу һәрәкәти фашистләрә гаршы халг гиямынын
аловланмасына сәбәб олур. Поемада һәмчинин Норвечин
фашист әсәрәтиндән азад олмасында совет әскәрләринин
хиласкарлыг ролу да көстәрилмишидир.

Әлбәттә, илк јарадычылыг ахтарышлары дөврүндә
(1944—1958) јаздығы поемаларында Б. Ваһабзадәнин
бу чүр марағлы, мөзмунлу һәјат һадисәләрини әкс етдир-
мәси, хүсусилә мүһүм, миғјаслы мөвзулара мүрачнәти
сонракы поемаларынын јаранмасы үчүн бир нөв һазыр-
лыг иди, чәтин вә мүрәккәб бир жанрда өзүнү сынамаг
иди. «Садә адамлар» мејдана чыхандан сонра Б. Ваһаб-
задәнин епик поезија имканлары хүсуси бир гүввәтлә
парлады, инкишаф етди вә зәнкинләшди.

Поема илк дәфә «Азәрбајчан» журналы сәһифәләрин-
дә (1954, № 5) дәрч олунмушдыр. Инсан вә онун өз иши-
нә, вәзифәсинә, вәтәндашлыг борчуна мүнәсибәти — пое-
манын мөвзусуну, бәдин проблематикасыны тәшкил
едир.

Шәһәрли гыз Үлкәр тәһсилини битириб китабханачы
вәзифәсиндә ишләмәк үчүн кәндә кедир. О, бурада јах-
шы, марағлы, характерчә мүхтәлиф адамларла әһатә

олунур. Онларла гаршылашыр, бәзиләри илә үзләшир, бәзиларинин һәјатында, тәлҗиндә һәлледичи рол оҗна-
 җыр. Характерчә романтик гыз олан Үлкәр чәтинликләр-
 лә гаршылашыр. Кәлдиҗи кәнддә китаба, мәдәнијјәтә
 биканәлик, колхоз сәдринин керилиҗи үзүндән кәнд ки-
 табханасынын бағлы галмасы белә чәтинликләрдәнди.
 Лакин Үлкәр һәр нә гәдәр романтик вә зәриф бир хил-
 гәт олса да, чәтинликләр гаршысында керн чәкилмир,
 фәал һәјат мөвҗејини, вәтәндашлығ мөвҗејини тәрк ет-
 мир. О, колхоз сәдринин китаба, китабханаҗа гаршы со-
 југтанлы мүнәсибәтини чәкинмәдән нисләҗир, сүбут едир
 ки, китаб охумаг инсанлары ишдән, тәсәррүфатдан узағ-
 лашдырмыр, әксинә инсанларын мәнәви-интеллектуал
 зәнкинлиҗи, онлары әмәјә, колхоза, тәсәррүфата даһа
 мөһкәм телләрлә бағлаҗыр. Үлкәр хүсусилә Нәриман вә
 Чәмиләнин характерчә дәјишмәләриндә, онларын өзлә-
 рини тапмаларында мһүм рол оҗнаҗыр. Нәриман —
 меһтәрди. О, синача көзәл, шух Чәмиләни севир. Чә-
 милә исә охудуғу китабларын гәһрәманлары илә јаша-
 җан хәјалпәрвәр бир ғыадыр. Үстәлик о, кәндин ичтимаи,
 гајнар һәјатындан тамам узағдыр, һәтта бу аләмә бика-
 нәдир. О, шәһәрә чан атыр, әсл һәјатын шәһәрдә олду-
 ғуну дүшүнүр. Үлкәр үзләшдиҗи бу адамларын зәиф вә
 гүввәтли тәрәфләрини көрүр, өз гаршысына онларын
 һәјата мүнәсибәтләрини дәјишдирмәк вәзифәсини гојур
 вә чәтинликлә, мүрәккәб психолоҗи зиддијјәтләрлә дә
 олса, истәјинә, мәгсәдинә наил олур. Нәриман охудуғу
 китабларын, Үлкәрин инсани, тәләбкар, чидди мүнәсибә-
 тинин тә’сири илә дәјишир, вәзифәсинә, ишинә үрәкдән
 бағланыр. О, дәрк едир ки, социализм шәраитиндә ин-
 сан вәзифәнин бөјүклүҗү-кичиклиҗи илә дејил, вәзифәҗә,
 ишә мүнәсибәтинин дәрәчәси илә јүксәлир. Бу шүүр ону
 тәкәббүрлү Чәмиләдән дә узағлашдырыр: баша дүшүр
 ки, онунла Чәмилә арасында үмүми, мәнәви чәһәтдән
 јахын һеч нә јохдур вә бу һиссән тә’сири илә Нәриман
 ону севән Зөһрәҗә јахынлашыр. Гәһрәманын бу мәнәви,
 дахили тәкамүлү поеманын әсас идејасыны — инсанла-
 рын характер вә мүнәсибәтләрини өзүндә мәркәзләшди-
 рән идејасыны бәдни чәһәтдән шәртләндирир. Тәсадүфи
 дејил ки, бу идејанын лаконик вә афористик ифадә
 олундуғу лирик сентенсия да мәһз бу мәғамда поеманын
 фикир сүҗетинә дахил олур:

Бәли, әзиз достум, буну јахшы бил,
 Шәһрәт дә зәһмәтлә јаша долмалы.
 Вәзифә инсана шан-шәһрәт дејил,
 Инсан вәзифәҗә шәһрәт олмалы.

Јохдур вәзифәнин, ишин, сәнәтин
 Бөјүҗү, кичиҗи инан ки, биздә.
 Вәзни, дәрәчәси һәр бир һөрмәтин
 Зәһмәтлә өлчүлүр вәтәнимиздә¹.

Лакин бу идеја-мәзмун мәзијјәтләри илә јанашы пое-
 манын мүүјән сәнәткарлығ гүсурларындан да хилас ол-
 мадығыны демәлијик. Тәнгидчи П. Хәлилов поемаҗа һәср
 етдиҗи мәғаләдә һашијәләрин һәддиндән артығ чохлауғу-
 ну, бә’зән чанлы, реалист тәсвирин дидактизмлә әвәз
 олунмасыны һағлы оларағ әсәрин гүсурларындан сајыр-
 ды. Тәнгидчи поемада севки хәтләринин тамамланмасы-
 ны, биткин тәсвир едилмәсини дүзкүн көстәрирди². Бу
 чәһәтдән поеманын баш гәһрәманы Үлкәр сурәтинин нис-
 бәтән солғун чыхдығыны, бу зәриф, көврәк гыздакы нәчиб
 дахили ишығын, һәрарәтин поеманын сәһифәләриндә
 зәиф һисс олундуғуну гејд етмәлијик. Поеманын бу сәп-
 кидән олан гүсурларына тәнгидчи М. Ариф дә диггәти
 чәлб етмишдир³.

Бунунла белә «Садә адамлар» өз идеја-мүндәрәчәси,
 марағлы, бәнзәрсиз вә зиддијјәтли инсан характеринин
 тәсвири, хүсусилә гәһрәманларын ичтимаи-мәнәви проб-
 лемләр ишығында сәчијјәләндирилмәсн вә епик планын
 әсасән гүввәтли, фәал олмасы илә һәм Б. Ваһабзадә ја-
 радычылығында, һәм дә 50-чи илләрин икинчи јарысын-
 да јени мәчрада инкишаф етмәјә башлајан поезијамаызда
 чидди әдәби бир һадисә иди. Мәһз бу поемада шаирин
 епик ше’р имканлары долғун шәкилдә өзүнү бүрүзә ве-
 рирди вә әһәмийјәтли чәһәт одур ки, биз шаирин сонракы
 поемаларында бу бәдни имканларын даһа да инкишаф
 етдијини, тәкмилләшдијини, идеја вә жанр өзүнәмәхсус-
 луглары илә зәнкинләшдијини көрүрүк.

Бу нөгтеји-нәзәрдән «Изтирабын сону», «Е’тираф»
 поемалары, һеч шүбһәсиз, Б. Ваһабзадәнин «Садә адам-
 лар»дан сонра бу жанра мүрачигәтинин ән јахшы, нисбә-

¹ Б. Ваһабзадә. Садә адамлар. Б., 1956, с. 79.

² П. Хәлилов. Садә адамлар, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 18
 сентјабр 1954-чү ил.

³ М. Ариф. Шәримиз һағгында бә’зи гејдләр, «Коммунист» гәз.,
 26 октјабр 1954-чү ил.

тән мукәммәл нүмунәләриндәнди. Һәммин поемаларын башлыча мәзијјәти исә онларда шаирин мә'нәви ахтарышлар мөвзусуну эпик-драматик сүжетин әсасына гојуб образлары әхлаги конфликтләр шәраитиндә ачыб мә'наландырмасындан ибарәт иди.

50-чи илләрин икинчи јарысындан сонракы мәрһәләдә лирикада олдуғу кими, эпик поезијада да инсанын мә'нәви әләминин тәһлили күчләнир, шаирләр өз гәһрәманларынын дахили, кизли күшәләрини эпик тәсвирин мәркәзинә чәкирләр. Поеманын бу истигамәтдә инкишафында С. Вурғунун «Ајкүн» әсәри һәлледици мүсбәт рол ојнајыр. М. Арифин јаздығы кими, јени, сағлам аилә мәсәләләрини јүксәк мәфкурәви истигамәтдә вә бәдни сурәтләрдә әкс етдирмәк сәһәсиндә «Ајкүн» шаирләримиз үчүн бир чағырыш ролу ојнады. Ондан сонра јазычылар бу мөвзуја фикир вермәјә башладылар¹. «Изтирабын сону» ше'римиздә белә посмалардан бири олду. Поемада һадисәләр аилә һүдудларындан кәнара чыхмаса да онун һәр сәһифәсиндә һәјатымызын тәмиз вә саф һавасы дујулурду. Аиләдә инсанларын дахили, мә'нәви мүнәсибәтләри, онларын хошбәхтлик, сәадәт, аһәнкарлыг ахтарышлары чәмијјәтимизин мә'нәви иглиминдә чәрәјан едир, дәринләшир вә мә'наланырды.

Һадисәләрин тәсвиринә кечмәздән әввәл шаир прологда поеманын мөвзусуну тәјин едир, үмумијјәтлә инсанларын мүхтәлифлији, бәнзәрсизлији бардә мүфәссәл поетик мүнәкимәләр јүрүдүр:

Адам вар, јарпағын титрәмәсиндән
Бәдәни титрәјәр, гәлби титрәјәр.
Адам вар, дискинмәз топун сәсиндән,
Көрдүјү һәр шејә: «Нә олсун!»—дејәр.

Адам вар, көјдәки бирчә булуздан
Үрәји нәм чәкәр, дәјишәр һалы.
Адам вар, үмманә говушса үмман.
Дәјишмәз әввәлки фикри, хәјалы².

Поемада тәсвир олуан аиләдә дә вәзијјәт беләдир. Бәстәкар Һатәм бир дәфә көрмәклә Шаһназы бәјәннир, тәләјини онунла бирләшидир. Лакин сонрадан мә'лум олур ки, Шаһназ заһирән нә гәдәр көзәл вә чәзибәли

олса да, дахилән, интеллектуал чәһәтдән бир о гәдәр јохсулдур; бә'зән Һатәмин һејрәтләндији һадисәләрә вә шејләрә о, тамамилә сојугганлы вә бикәнәдир. Бу сифәтләри илә Шаһназ поемаја мүрәккәб бир сурәт кими дахил олур, бүтүн һадисәләр боју дәјишир, мүрәккәб психоложи вәзијјәтләр кечирир. Анчаг бу, һәм дә о дејилдир ки, Шаһназ көзәллик һиссиндән тамамилә мәһрумдур. Һадисәләр инкишаф етдикчә вә дәринләшидикчә Шаһназын да характери дәјишир, ачылыр, онун инсани һиссләринин тәбилији вә мүрәккәблији мејдана чыхыр. Охучуја ајдын олур ки, Шаһназ Һатәм гәдәр инчәсәнәти дујмаса да, о, белә бир һиссдән тамамилә мәһрум да дејилдир. Доғрудур, Шаһназ «Отелло» фачиәсинин тамашасындан, көзәл вә мә'сум Дездемонанын өлдүрүлмәсиндән Һатәм гәдәр тә'сирләнмир, «бүтүн бунлар ојундур»—дејә сәһнәдә чәрәјан едән һадисәләрә мүнәсибәтини дә әриндән кизләтмир. Шаир гәһрәманын бу характерини онун аилә мүнәти илә изаһ едир. Һәгигәтән дә, Шаһназ гапалы, бир гәдәр дә сәрт гапунларын һөкм сүрдүјү аиләдә бөјүјүб тәрбијә алмышдыр. Һәтта, Шаһназ Һатәми севмәдән она кәлмишдир. Онун бүтүн мә'нәви һиссләри ана олан-дан сонра өзүнү бүрүзә верир. Тәғнидчиләрдән бири доғру олараг белә һесаб едирди ки, Шаһназда дахили инсанлыг дујғусу күчлүдүр¹. Һатәм исә Шаһназла мугајисәдә зәнкий, интеллектуал чәһәтдән мүасир адамдыр. Үстәлик бәстәкардыр. Шаһназын мусиги зөвгүнүн бәситлијини һисс едән Һатәм сарсылыр вә тәдричән аиләдән узаглашыр. Беләликлә, әр вә арвад арасында әзаблы бир учурум әмәлә кәлир. Белә вәзијјәтдә үчүнчү шәхс—кәнч шаирә Күлпәри мејдана чыхыр, Һатәмлә онун арасында севки хәтти јараныр вә бу хәтт поемада елә бир мәгама тәсадүф едир ки, Шаһназын өзү һәммин мәгамада дәјишмәјә башлајыр, характеринин јени, кизли чизкиләри, ону Һатәмә јакынлашдырачаг кејфијјәтләри өзүнү һисс етдирир. Икинчи севки хәтти поемада дәринләшир, тез мејдана чыхдығы кими тез дә баша чатыр. Анчаг бу севки Һатәмин дәјишмәсинә, өзүнү дәрк етмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Һатәм психоложи планда тәсвир олунмуш сурәтдир. Онун бир инсан вә бир сәнәткар кими дахили әләми, руһи сарсынтылары вә һәјәчанлары поема-

¹ М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II ч., Б., Азәрб. ССР ЕА нәшр., 1968, с. 510.

² Б. Ваһабзадә. Сечилмиш әсәрләри, ики чилдә, I ч., с. 207.

¹ М. Вәлијев. Бир аиләнин тарихи, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 31 март 1957-чи ил.

нын «икинчи сәс» планында чох долгун, реалист инандырычылыгга ифадесини тапмышдыр. Һатәм ичәрисиндән жүксәлән «икинчи сәс»нн тәһрикилә өзүнү дәрк едир, хәҗанәт јолуна гәдәм гојмур. Үмүмијјәтлә Б. Ваһабзадәнин илк дәфә бу поемада тәтбиг етдији «икинчи сәс» планы сонрақы поемаларында, хусусилә «Е'тираф», «Һәҗат—өлүм», «Шәби-һичран», «Гијмәт», «Гәм ичиндә севинч», «Һәр баһарын өз гарангушу» вә с. поемаларында мүхтәлиф шәкилләрдә вә кениш сурәтдә истифадә олуна бәдһи ифадә васитәләриндән бири олур. Мәһз дахилдән кәлән вә инсанын бүтүн мә'нәви тәкмилләшмәси илә һазырланан бу «икинчи сәси»нн тәсири илә «Е'тираф» поемасында чәрраһ Чаһанкир достунун өлүмүндә кунәһкар олдуғуну е'тираф едир, сәһв етдијини бојнуна алыр вә бүтүн бунлары өз рәғиби прокурор Баһадур ачыб сөйләјр, ондан кунәһлары үчүн чәза истәјир. Шаирин поемалар китабына јаздығы мүгәддәмдә Р. Рзанын гејд етдији кими, бу поемада «мүсбәт гәһрәманын тәсирилә мәнфи гәһрәманын дахилән дәјишиб тәмизләнмәси просеси көстәрилмишдир»¹.

Б. Ваһабзадә өз поемаларында мүһүм әхлағи-мә'нәви проблемләр галдырыр вә бунлары социалист һәјат тәрзинин, мә'нәвијјат нормаларынын күчлү ишығында арашдырыр. «Һәҗат—өлүм», «Атылмышлар», «Гијмәт», «Ленинлә сөһбәт» шаирин белә поемаларындандыр. Мә'нәвијјат мөвзусу бахымындан биз хусусилә «Һәҗат—өлүм» поемасыны ајрыча гејд етмәк истәјирик. Поема—чәмијјәтимизин социал сәрвәтләринә лагејдлик, бу сәрвәтләрлә һесаблашмамағын истәр-истәмәз инсаны ифласа, мәһвә кәтириб чыхардығы идејасынын фәлсәфи-поетик тәчәссүмүнүн дәринлији вә кенишлији чәһәтдән мә'налыдыр. 60-чы илләрдә јазылмыш ән јахшы поемаларымыздан олан бу әсәрдә Б. Ваһабзадә мүасир инсаны даһа чидди социал вә ичтимаи конфликтлар мүһитиндә аналитик бәдһи тәһлилин мәркәзинә чәкир. Фикрәт поемада чәмијјәтин социал сәрвәтләри илә һесаблашмајан инсанын тәлејини, мүрәккәб дахили зиддијјәтләрини вә фәһиәсини әкс етдирән бир сурәтдир. Поема инсанын бу дәрәчәдә дүшкүнләшмәсинин, чәмијјәт үчүн мә'нән тәһ-

лүкәјә чеврилмәсинин сәбәбләри үзәриндә бизи дүшүндүрүр. Фикрәт сурәтинин поемадакы әсас функцијасы да биринчи нөвбәдә бундан ибарәтдир. Онун ифласыны, өлүм камерасына дүшмәсини шәртләндирән мә'нәви еһтираслары көстөрмәклә шаир инсанын бөјүк бәшәри дәјәрләрдән ајры дүшмәсинин фәһиәсини конкретләшдирмиш олур. Фикрәт јахшы, ләјагәтли, кәрәкли бир зијалы, вәтәндаш ола биләрди. Бунун үчүн онун кифәјәт гәдәр мә'нәви имканлары вардыр. Ахы, о, кәнчлијиндә тарихчи олмаг, халғынын тарихини, көркәмли оғулларынын мүбаризәсини вә идеалларыны өјрәнмәјә бөјүк һәвәс көстөрмишдир. Лакин чох тәәссүф ки, о, ахыра гәдәр бу јолла кетмәмишдир. Мәһз һәјат һаггында, јашамаг һаггында сәһв, јанлыш, истәһлакчы тәсәввүрләрин тәсири алтына дүшдүјүнә көрә о, бу дүзкүн јоллардан сапмышдыр вә беләликлә дә, өз фәһиәсини һазырламышдыр. Вәзифәсиндән шәхси мәнфәәт, шәхси варланма мәгсәди үчүн истифадә едәрәк Фикрәт дөвләти, халгы алдадыр, рушвәтә гуршаныр, һарын вә позғун һәјат кирдабына дүшүр. О, белә бир һәјаты шүүрлу сурәтдә сечмишдир вә буна көрә дә поемада онун фәһиәсинин тәсири дәрин бир мәзмун ифадә едир. Лакин онун ашыб-дашан һәјаты узун чәкмир; тезликлә чинајәтләринин үстү ачылыр. Б. Ваһабзадә дә поемада сурәтин бир инсан кими фәһиәсини бу мәгамдан е'тибарән дәринләшдирир, онун социал вә психоложи мәнбәләрини ашкара чыхарыр. Фикрәт дөвләти, партијаны алдатмаг, күлли мигдарда халг вә дөвләт әмлакыны мәнимсәмәк јолуна дүшмүшдүр. Анчаг о, јалныз бу чәһәтдән јох, һәм дә инсан, шәхсијјәт кими дә чох горхулу вә мүдһиш бир типә чеврилмишдир. Фикрәт онун бүтүн кунәһларынын дәһшәтләри ичәрисиндә әзаб чәкән мүһасиб Кәримин өлүмүнү истәјир, һәтта Кәримә тә'чили һәким јардымы ләзим олдуғда о, тәрәддүд едир, һәким чағырмыр. Бунун әксинә о, мүһасибин өлүмүнү сојугганлылагла гаршылајыр, һәтта буну өзүнә-мәхсус фәлсәфә илә дә әсасландырыр. Фикрәтин мүһасиблә гаршылашдығы сәһнә поемада ән мараглы вә идејача мә'налы сәһнәләрдән биридир. Бурада биз Фикрәтин нәинки бир вәзифә сәһиби кими, һәм дә бир инсан кими чәһи тәбиәтини көрүрүк. Онун ич аләмнин рәзиллији, вәһши егоизми бүтүн чылпаглыгы илә ајдынлашыр. О бу сәһнәни сәјр едәрәк әмәлләрини дүшүнүр, көтүр-

¹ Р. Рза. Охујун, мәсләһәт көрүрүк.—Б. Ваһабзадә. Е'тираф. Шәби-һичран, Б., 1962, с. 4.

гој едир, бүтүн баш верән бу һадисәләрдә күнаһкар олуб-олмадығыны өзүнә изаһ едир вә ахырда белә бир «фәлсәфи» нәтичәјә кәлир:

Мәним кимиләрнн јашамасыјын
Бәлкә... башғасынын өлмәси һагдыр?¹

Кәрим өлүр, лакин бунунла Фикрәтин төрәтдији чинајәтләринн изи итмир, әксинә тезликлә ачылыр. Фикрәт дөвләт вә халғ әмлакыны мәнимсәдији үстүндә, тәһлүкәли чани кими һәбсә алыныр, мәһкәмәдә онун үчүн өлүм һөкмү кәсилир. Бу һадисәдән сонра поеманын бүтүн сүжети Фикрәтин өлүм камерасында кечирдији һәјәчанларын тәсвири формасында никишаф едир, идеја вә психоложи чәһәтдән дәринләшир. Өмрүнүн сонуна јахын Фикрәт тәдричән өзүнү, чинајәтләринн, јанлыш һәјәт јолуну дәрк едир, вахты илә һарын һәјәт ичәрисиндә имкан тапыб дүшүнә билмәдији, мәһасына далмадығы бөјүк бәшәри һәгигәтләри өзүнә ајдынлашдырыр. Бурада шаир сүжетин ахарына поеманын идејасы илә сәсләшән, онун һуманистик пафосуну күчләндирән әһвалатлар—бөјүк инсан талеләринн әкс едән әһвалатлар дахил едир, гәһрәманын фәркини бу әһвалатлар үзәриндә чәмләшдирир. Фикрәт дәрк едир ки, инсан өз өмрүнүн сонуна мүхтәлиф јолларла кәлә биләр: бир вар Кәрај кими, фашистләрин гарлы, шахталы күндә сојундуруб чылпаг бәдәнинә шлангла сојуг су вурараг дири-дири дондурдуглары кенерал Карбышев кими, Рузбей кими өлүмү гаршылајасан, бир дә вар рүшвәтхор кими, паразит кими, чани кими. Фикрәт бу зиддијәтләр ичәрисиндә чырпынараг өлүм һөкмү алтында фәчнәсинн, онун үчүн чыхарылан өлүм һөкмүнүн әдаләтчилијинн баша дүшүр. Бунунла да Фикрәтин һәјәтында јени, мәһалы лакин чох ғыса бир ан башланыр: **өзүнү дәркетмә, јенидән доғулма аны.** Поемада шаир гәһрәманын бу дахили ојанышыны, бу етирафыны **мәһәви зирвә** кими мәһаландырыр. Тәсадүфи дејилдир ки, журнал чапында поэма «Зирвә» адланмышдыр («Азәрбајчан», 1966, № 1). Бөјүк инсан шәхсијәтләри һаггында эпизодлар поеманын идејасыны, инсан һаггында фәлсәфи-поетик консепсијасыны әһәмијјәтли дәрәчәдә зәнкинләшдирир. Хүсусилә кенерал Карбышев һаггындакы эпизод бу бахымдан гејд олунмалыдыр.

¹ Б. Ваһабзадә. Бир үрәкдә дөрд фәсил. с. 192.

Бу әфсанәви инсанын поемада олдуғча јығчам, тутумлу тәчәссүм етдирилмиш образы, онун јүксәк вәтәнпәрвәрлији вә инсани фәдакарлығы шаир тәрәфиндән инсанда инсанчилијин ән али зирвәси кими мәһаландырылмышдыр. Б. Ваһабзадәнин һәмин гәһрәмана, онун тәлејинә һәср едилмиш ајрыча бир поемасы да вардыр. Бу поэма «Икинчи өмүр» адланыр вә һәмин әсәрдә шаир гәһрәманын гејри-ади һәјәт јолуну, өмүр тарихчәсинн тәсвир етмишдир.

Беләликлә, «Һәјәт—өлүм» поемасы инсанын өз гәбаһәтинн, өз фәчнәсинн дәрк етмәси илә баша чатыр, гәһрәманын өз күнаһларыны дахилән етираф етмәси вә бунунла да тәмизләnmәси, мәһәнн өзүнү мүһакимә етмәси илә тамамланыр. Поеманын белә бир сонлугла баша чатмасы онун идеја консепсијасы илә шәртләнир. Инсани ләјағәтин итирилмәси, јүксәк мәһәви идеаллара етинасызлығ, худбин етирасларын әсири олмағ, социалист һәјәт тәрзининн нормаларына зидд јашамағ нәтичә етибарилә инсаны, шәхсијјәти мәһәви чәһәтдән ифласа кәтириб чыхарыр. Поеманын идеја консепсијасы беләдир. Фикрәт бу али һәгигәтләри өлүм ајағында, өмрүнүн гуртармасына аз ғалмыш баша дүшүр. О, Рузбейин өлүмүндән әввәл Иран мәһкәмәсиндәки нитгинн охујур вә фикрән она мүрачнәт едәрәк белә дүшүнүр:

Рузбей! Сәндән бәхтәвәр
Вармыдыр јер үзүндә?
Мәнимтәк алчалмадын,
Сән көјләрә учалдын
Мүттәһим күрсүсүндә.
Сөзләрә бах!..
Нитгә бах!..
Ешгә бах!..
Учалтдын әмәлннлә
Алчағларын дурдуғу
Алчағ күрсүнү белә!
Сән дә өлүмә кетдин,
Мән дә кәдирәм...
Анчағ
Сән нәдән өтрү кетдин,
Мән нәдән өтрү?...¹

«Һәјәт—өлүм» поемасы өз формасы, өз жанр өзүнә мәхсуслуғу илә дә Б. Ваһабзадәнин епик ше'р сәһәсиндә јени нанлијјәтләриндәнди. «Садә адамлар», «Изтирабын

¹ Б. Ваһабзадә. Бир үрәкдә дөрд фәсил, с. 221.

сонун» сәпкили поемаларындан фэргли олараг бурада конфликт эһвалат вэ һадисэлэрин һэрәкәти, характерлэрин үзлэшмәси вэ мүбаризәси формасында дејил, инсанын өзүнүн дахили индијјәтлэринин мүбаризәси формасында инкишаф едирди; бурада конфликт инсанын дахили-мәһәви мотивлэри шәкилдә башланыр вэ жүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатыр. Поеманын идеја-фәлсәфи концепсијасыны дәринләшдирмәк вэ үмумиләшдирмәк, ону емоционал чәһәтдән даһа тәсирли вэ чазибәдар етмәк мәгсәдилә шаир притчадан, реал тарихи шәхсијјәтлэрин һәјатына анд тәфәррүатлардан да истифадә едир вэ белә материалын тәфсири илә поеманын сүжетини таммлајыр.

Б. Ваһабзадә өз поетик тәбиәти е'тибарилә даһа чох лирик шаирдир; лирик тәфәккүр тәрзи, лирик дујум онун сәнәткар тәбиәтинин өзүнәмәхсуслуғудур. Онун поезијасынын әсас идеја-мәһәви мүндрәчәси, поетик-фәлсәфи дүшүнчәлэри дә ән чох лирикасында долғун вэ чохчәһәтли шәкилдә ифадәсини тапмышдыр. Лакин бунунла белә С. Вурғун, Р. Рза вэ башга шаирләримизин јарадычылығында олдуғу кими, Б. Ваһабзадәнин дә поезијасында поэма чох тәбиин вэ гануни бир һадисәдир. Әввәлән она көрә ки, шаирин лирикасы вэ эпик әсәрлэри һәм мөвзу, идеја-фәлсәфи концепсија, һәм дә форма-үслуб чәһәтдән јахындыр, јарадычылығынын бу саһәлэри арасында гәтијјән ајрылыг јохдур; икинчиси она көрә ки, шаирин лирикадакы идеја-мәһәви ахтарышлары, инсан вэ заман һаггында гәнаәтлэринин биткин инкишафы, тамамланмасы поемаларында баша чатыр. Поэма Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында лириканын давамы вэ јеткин инкишаф мәрһәләсидир. Шаирин поезијасында поеманын бу мөвгәјини онун 60—80-чи илләр јарадычылығы да сүбут едир. Бу дөврдә Б. Ваһабзадәнин поезијасында лирика вэ эпос бүтөвлүкдә ваһид пафосла—аһәнкдар, чохчәһәтли шәхсијјәт концепсијасы саһәсиндәки ахтарышларла ашыланыр вэ бу хүсусијјәт онун јарадычылығында лирика вэ эпик форманын ваһид мәчрада инкишафыны шәртләндирир.

Марағлыдыр ки, Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында поэма бу илләрдә халис эпик формада, чидди тәһкијә формасында јох, даһа чох поэма-дүшүнчә, поэма-концепсија, мүфәссәл лирик тәһкијә формасында мејдана чыхыр вэ о да гејд олунмалыдыр ки, белә мүфәссәл, мигјаслы

лирик тәһкијәнин әсасында нәһәнк, әзәмәтли шәхсијјәтлэрин образлары, онларын әзаблы, мәшәггәтли һәнгигәт ахтарышлары вэ дүшүнчәлэри дајаныр. «Шәби-һичран», «Ағлар-күләјән» Б. Ваһабзадә јарадычылығында белә поэма формасынын уғурлу нүмунәләриндән сајыла биләр. Өз бөјүк сәләфлэринә—Фүзулинин вэ Сабирин образларына мүрачигәт едәрәк Б. Ваһабзадә онларын шәхсијјәт кими бөјүклүјүнү, заман вэ мөкан мигјасларына сығмамаларыны дәрк етмәк истәјир. Һәмин поемаларда Фүзули вэ Сабир образларынын поетик тәфсири вәтән, халг инсан идејасы илә дәриндән ашыланмышдыр.

Бөјүк инсан, бөјүк шәхсијјәт образына мүрачигәт, белә инсанларын тарихи фәалијјәти ишығында мүасирлији дәрк етмәк мејли Б. Ваһабзадәни тәбиин олараг Ленин мөвзусуна кәтириб чыхарыр. Шаир «Ленинлә сөһбәт» поемасыны (1974) јарадыр. Мүәјјән мәһнада бу поеманы Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында мәрһәләви әсәр һесаб етмәк олар, чүнки зәмәнәмизин мүнһүм, глобал әхлаги-мәһәви проблемлэри вэ һәнгигәтлэри барәдә шаирин дүшүнчәлэрин бу поемада елә бил ки, үмумиләшир, сон дәрәчә биткин вэ ајдын бир шәкил алыр. Б. Ваһабзадәнин бу поемада мәгсәди, әлбәттә, Лениннин образыны јаратмаг вэ јахуд онун һәјатындан конкрет бир эпизоду тәсвир етмәк олмамышдыр. Шаир даһи инсанын һәјатына, онун парлаг вэ мүдрик образына тамам башга јарадычылыг мәгсәди илә—Ленин идејалары, Ленин һәјат принциплэри ишығында мүасирликдән данышмаг, мүасирлији дәрк етмәк мәгсәдилә мүрачигәт етмишдыр. Бу јарадычылыг мәгсәди дә өз нөвбәсиндә поеманын формасыны, интонасијасыны мүәјјәнләшдирмишдыр ки, бу форма **Ленинлә ачыг сөһбәт, онун гаршысында шаирин һесабаты** формасыдыр. Доғрудур, белә поетик формаја илк дәфә Б. Ваһабзадәнин поемасында мүрачигәт олунмур. Ленинлә белә сөһбәт формасына биз В. Мајаковскидә раст кәлирик. Лакин мәсәлә, әлбәттә, бунда дејилдир; әсас мәсәлә ондадыр ки, Мајаковскинин поетик принципини көтүрәрәк Б. Ваһабзадә лирик-эпик тәһкијәнин бу формасы васитәси илә тамам јени мәзмуну, јени идеја-емоционал мүнәсибәти ифадә етмәји бачарыды вэ бунунла Мајаковскинин поетик формасыны әһәмијјәтли дәрәчәдә зәнкинләшдирмиш олурду. Мәһз бу мәзијјәтлэринә көрә дә поэма тәнгид тәрәфиндән нәинки

шаирин, бүтүнлүкдө сон иллэр Азербайжан совет поэзиясынын көркөмлүкүндө кими гиймәтләндирилмишир.

Демәк ләзимдыр ки, Ленин мөвзусунун кениш лирик әһәтәсинә Б. Ваһабзаде ејни заманда бу мөвзуда јаздығы ше'рләрдән кәлмишир. «Ленин» (1953), «Хиласкар» (1955), «Ленин» (1963), «Ән бөјүк мүнәччим» (1967) — шаирин бу поемаја гәдәр һәмин мөвзуда јаздығы лирик ше'рләрдәндир. Мүәјјән мә'нада бу поемада шаирин мөвзу үзәриндә узун иллик лирик дүшүнчәләрини јекунлашдырдығыны да көрмәк мүмкүндүр.

Артыг гејд етдијимиз кими, поэма әввәлдән ахырадәк ингилаб рәһбәри илә шаирин сөһбәти формасында јазылмышдыр. Ингилаб ишинә сәдагәт, халг, онун чәмијјәтимизин һәрәкәтвәричи гүввәси олмасы, партија вә халг гаршысында мә'нәви борч, шәхсијјәтин фәал, партијалы мөвгеји, чәмијјәтин мәнәфејинә аид мәсәләләрдә онун принципиаллығы, социалист һәјат тәрзинә јабанчы һаллар вә һадисәләрә гаршы барышмазлыг поемада рәһбәрлә белә ачыг сөһбәтин әсас мөвзусудур. Поеманы бир нөв бүтүн өлкәнин, бүтүн халгын кечирдији тарихи-мә'нәви һәјәчанлар һаггында, тәмизлик вә сафлыг уғрунда мүбаризәмиз һаггында Ленин гаршысында һесабат кими, һәм дә шаирин дили вә гәлби илә ифадә олунмуш һесабат кими дүшүнүлдүјүнү дә гејд едә биләрик. Шаирин өзү белә бир шәхси, мә'нәви һесабата дәрин, даһили бир еһтијач һисс едир. Поеманын «Ачыг сөһбәт» фәслиндә онун бу сөһбәтә бүтүн өмрү бөјү һазырлашдығыны көрүрүк:

Инди мәним һаггым да вар,
Өз-өзүмлә,
Өз кечәмлә, күндүзүмлә
Үзбәүзә данышмаға.
Дүнәнимдән, бу күнүмдән
сөз ачмаға.

Инди кимәм?
Мән нәчијәм?

Адым нәдир?
Сојадым нә?

Дүнәним нә?
Бу күнүм нә?

Тәзәм нәдим? Бојадым нә?
Һардан кәлдим?

Мән нәјә сәрф етмәлијәм
Өз атамдан пәј алдығым

Бу һәјаты?
Бунлар сәнин габағында

Вичданымын һесабаты!..¹

Шаирин Ленинлә сөһбәтиндә тарих вә мүасирлик бирләшир, ваһид бир поетик контексти тәшкил едир; мүасирлик Ленин тарихи тәфәккүрү ишығында дәрк олунур, мә'налары. Хүсусилә бу чәһәтдән поеманын 70-чи илләрдә чәмијјәтимизин һәјат тәрзинә јад вә зидд һадисәләрә апардығымыз гәтијјәтли мүбаризә илә сәсләшән мотивләри сон дәрәчә мүасир вә актуал тәсир бағышлајыр. Марағлыдыр ки, Ленинлә ачыг сөһбәтин әсас мөвзуларындан бири јахшы адам проблеми әтрафында башланыр. Ја х ш ы а д а м кимдир? Фәсилдә бу суал әтрафында дүшүнчәләр шахәләнир, тәдричән дәринләшир вә белә бир нәтичә илә баша чатыр ки, јахшы адам дүзкүн сијасәт јеридән адамдыр, халг вә партија гаршысында сәмиими олан адамдыр, әгидәси вә мәсләки олан адамдыр:

Чөһәрини билмәк үчүн

Нәдир дүзкүн мәһәк дашы?

Мәсләк! Амал!

Әсл инсанын јол јолдашы!

Өмүр үзүк,

Мәсләк исә үзүк дашы.

Һәр үзүјүн гашындадыр өз дәјәри,

Инсанын да мәсләкидир дүз дәјәри!.

«Ленинлә сөһбәт» — чәмијјәтимизин мә'нәви проблемләрини галдыран вә бу проблемләри сијаси-публисистик бир еһтирасла ишыгландыран поемадыр. Бурада поэзија вә сијасәт, поэзија вә мә'нәвијјат ајрылмаз, ғырылмаз бир вәһдәт һалындадыр. Сијаси лириканын өзү бу поемада јени вә мәзмунлудур, чоһчәһәтли вә әһәтәлидир. Шаирин ән дәруни һиссләри, һәјәчанлары илә јанашы онун мүасиримиз һаггында дүшүнчәләри, чәмијјәтимизин ирәли сүрдүјү кәскин социал проблемләрә мүнәсибәти, бир сөзлә, онун бүтүн еһтирасы, бүтүн дүнјакөрүшү бурадакы сијаси лириканын һәрәкәтвәричи даһили гүввәсини тәшкил едир. Поеманын вәсф етдији Инсан өзүндә, дүшүнчә вә һиссләриндә кәләчәји дашыјан мүасиримиздир. Ленин поемада белә бир Инсанын парлаг, әзәмәтли, мүдрик образы кими јүксәлир.

Б. Ваһабзадәнин 70-чи илләрдә јаздығы «Муғам» поемасы да өз идеја мәзмуну, поетик концепсијасы еһтибарилә «Ленинлә сөһбәт» әсәринин әсас мөвзусу вә мотивлә-

¹ Б. Ваһабзаде. Ачыг сөһбәт. с. 33.

¹ Б. Ваһабзаде. Ачыг сөһбәт, Б., 1977, с. 22—23.

ри илэ сәсләшир. Бурада да поеманын әсас мөвзусу халг мөвзусудур, халгын мә'нәви сәрвәтләринә гајғы вә һөр-мәтлә јанашмаг проблемидир. **Муғам**—шаирин аналитик-емоционал поетик шәрһиндә вә тәфсириндә халгын тарихи, халгын мүбаризә салнамәсидир; онун мә'нәви дүнјакөрүшү вә психолокијасыдыр, онун руһи аләмидир. Муғамда халгын һәјаты вә мәишәти, дүнјаны идрак вә дујум тәрзи, онун инсанилији мәркәзләшмишдир. Муғам халгын мә'нәви јаддашыдыр, үлви вә бәшәри, өлүмсүз вә әбәди нә варса, онун һаггында дүшүнчәләрини вә гәна-әтләрини халг бу јаддаша һәкк етмишдир. Мәһз буна көрә муғам горунмалы, һиғз едиһмәли, зәһкиһләшдирил-мәли вә кәләчәк инсанлара, кәләчәк нәсилләрә өтүрүлмә-лидир; өтүрүлмәлидир ки, кәләчәк көзәл вә бәшәри ол-сун; өтүрүлмәлидир ки, инсанлар вә нәсилләр арасында варислик, үнсijјәт итмәсин.

Инсан проблеми, инсанын дәјәри проблемн, вәтән вә халг гаршысында борч, инсанын өз торпагыны, өз дүнја-сыны горумаг проблемн Б. Ваһабзадәнин «416», «Аталар вә оғуллар», «Тәзадлар», «Атылмышлар», «Америка кө-зәли», «Вјетнам балладасы» вә с. поемаларынын да идеја вә фәлсәфи мәзијјәтләриндәндир. Б. Ваһабзадәнин пое-малары проблем поемалардыр. Һуманизм, инсана гајғы, инсанын дәјәри бу поемаларда епик һисси, епик дүшүн-чәни һәрәкәтә кәтирән әсас идејалар вә концепсијалар-дыр. Шаир ганунсуз дүнјаја кәтирилән көрпәнин атылма-сы фактыны да, валидејнләрә биканә, сојуг мүнәсибәти дә ејни мөвгедән—фәал, тәләбкар Һуманизм мөвгејиндән мүһакимә едир.

Беләликлә, Б. Ваһабзадәнин поемалары һаггында бу мүхтәсәр тәһлили јекунлашыдырб гејд едә биләрик ки, онун жанр вә услуб әлванлығы, ичтимай-мә'нәви пробле-матика зәһкиһлији илэ фәргләнән епик поезијасы бу жанрын Азәрбајчан ше'риндәки ән јахшы, ән габагчыл ән'әнәләринин давамы вә инкишаф һадисәси олуб, бүтүн мүһарибәдән сонракы дөврдә әдәбијјатымызын мүһүм јарадычылыг вәзифәләринин һәјата кечирилмәсиндә һәлледичи рол ојнамышдыр.

ДАХИЛИ АЛӘМИН СӘСИ

Бәхтијар поезијасы артыг мүасир поетик шүүрун тәркиб һиссәсинә чеврилиб. Онун нүфуз вә тә'сир күчү халгын өзүнүн вәтәндашлыг шүүру илә гырылмаз вәһдәтдәдир. Бу күн чохзирвәли Азәрбајчан поезијасында Бәхтијар зирвәси тәкрарсыз, гранит гаја зирвәси кими бүтүн чинаһлардан көрүнүр.

Чох әсрли ше'римиз өз тәбии-тарихи инкишафында ганунаујгун, парлаг тәзаһүр мәгамларындан бирини бу поезијада тапыр. О, јалныз ән'әнәви фикир ше'ри кими мејдана чыхмыр, никбилликлә ашыланан ағры, һәјәчан овгаты бу ше'ри даһа дәриндән характеризә едир. Бурада Вурғун романтикасы, мигјаслы фәлсәфи вә социал пафос Фүзулидән кәлән бәдн кәдәр вә ағры чалары илә дә вәһдәт тәшкил едир.

Сөнмәјән әбәди ән'әнәләр арасындакы естафети вә варислији биз бу поезијада һәм идеја, һәм дә сәнәткарлыг ахтарышлары саһәсиндә көрүрүк. Мә'нәви-дахили аләмә мејл, заманы да, тәбиәти дә инсанда дәрк етмәјә чағырыш ону классик ше'рә, биринчи нөвбәдә исә Нәсимијә јахынлашдырыр. Бу ики шаири поезијада да, сәһнәдә дә көрүшдүрән тәбии ганунаујгунлуғ мәһз бу нөгтәдә өзүнү көстәрир.

Бәхтијар Ваһабзадәнин пјесләрини онун поезијасы илә бағлајан диқәр нөгтәләр дә чохдур. Инсан психолокијасына мәхсус мүрәккәблик вә зиддијјәтләрә, әхлаг вә идрак проблемини вәһдәтдә вә гаршылыглы әлагәдә изләмәјә, биләваситә «икинчи аләми» — дахили аләми тәһлил етмәјә гүввәтли мејл шаирин бүтүнлүкдә јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Онун өз пјесләриндән биринә

сэрлөвхэ кими сечдији символик ад—«Икинчи сәс» дэ мэхз бу «икинчи алэмин» сәси, дахилин, мәнэвијјатын сәси демәкдир. Икинчи сәс—Бәхтијар Баһабзадәнин бүтүн поезијасындан ешидилир, бурада исә ајрыча образа, символа чеврилир вә башга сурәтләрлә һәмһүгүг бир сурәт кими тамашада иштирак едир.

«Икинчи сәсин» шаир-драматургун һәм ше'риндә, һәм дэ пјесиндә керчәкләшән бәдин мәнәсы, идеја-фәлсәфи мәзмуну вә естетик ролу, функцијасы да, демәк олар ки, ејнидир. Бу жанрларын һәр икисиндә әхлаги конфликт ағылла һисс, вичданла үрәк сәрһәдләри арасында тәзадлар шәклиндә гурулур, дүнја вә инсан, заман вә «мән» мүнәсибәтләри бәдин-психоложи тәһлилин әсасында дурур. Шаирин сүр'әт вә сонсузлуг, сәрһәдсиз дүнја вә өмүр арзулары ганад ачмаг, зирвә сечмәк үчүн даһа вүс'әтли вә мигјаслы мејданы онун драм әсәрләриндә тапыр вә демәк олар ки, бүтүн пјесләри онун поезијасындакы мотивләрин инкишафы вә давамы кими доғулур.

Нүмунә кими шаирин һәм ше'ри, һәм дэ пјесләри үчүн ики ән сәчијјәви, мүштәрәк хүсусијјәти мисал кәтирәк. Артыг јухарыда көрдүјүмүз кими, Бәхтијар Баһабзадәнин, хүсусән алтмыш-јетмишинчи илләр ше'рләриндә, һәр шејдән әввәл, дүшүнән бир шаирин нараһат дахили аләми өз әксини тапыр. Заманла јарышан бир фикрин сүр'әт вә сонсузлуг арзулары ифадә едилир. Шаир сәрһәдсиз дүнја вә өмүр һаггында фикирләшир. Инсан камалы јени һүдудлар фәтһ едикчә сүр'әт чоһалыр, заман ләнкијир, кайнат бөјүјүр вә кенишләнир. Бәхтијар ше'ринин үмид вә инам пафосуну бу јүксәк фәлсәфи никбинлик мүәјјән едир. Сәрһәдсиз дүнја јарадан инсана шаир сәрһәдсиз дэ өмүр вә әмәл арзу едир:

Мән саһили олмајан дәнизләр истәјирәм,
Мән ашама олмајан күндүзләр истәјирәм...

Үмумијјәтлә, һәр чүр сәрһәд шаири мә'јус едир. О, чәрчивәләрдә боғулур, сүкут ону һәјәчана кәтирир, тәклик дарыхдыр.

О, дибчәк чичәкләрини севмир, гәфәс гарталларына ачыјыр, бүтүн өмрү гутуја—машына, мәнзилә вә кабинетә сығышан мешшан һәјатыны лә'нәтләјир.

Шаир баһары да, мешәни вә үфүгләри дэ чәрчивәләрә сығдыран рәссамлара мејдан охујур, дәнизин саһилләр-

сиз, сәманы үфүгләрсиз, узаг јоллары исә мәнзилләрсиз көрмәк истәјир:

Рәссам, чәкдијин јол дәнсүн, бурулсун,
Дағларын далында итиб јох олсун!
Мәчһул бир аләмә узат сән ону,
Көрмәк истәмирәм јолун сонуну.

Шам јанмырса, тәјјарә учмурса, гартал ән уча зирвәдә сүзмүрсә—јашамајр демәк! Үрәк мәсләк вә амал одуна алышмырса—јашамајр демәк! Шаир тәјјарәләри она көрә севир ки:

Јердә дејил,
Көјдә јашар
тәјјарәләр...
Јаваш-јаваш өлә билмәз,
Өләндә дэ бирдән өләр
тәјјарәләр.

Шаир һәтта сааты көшф едәнләри төһмәтләјир, заманын ил, ај вә саат ваһидләринә сығышмадығыны дејир. Заман үчүн дэ, өмүр үчүн дэ тәзә өлчүләрин сорағына чыхыр. Чүнки әсрин өз сүр'әти көһнә ваһидләри парчалајыр, заман вә тарих тәгвимләринин дэ инди сүр'әт тәзә мејарла, јенидән јазыр. Шаир фикринин сүр'әти бу ишдә әсрин сүр'әтинә гибтә илә, мәмнун вә һејран бир һәсәд һисси илә бахыр:

Достлар, анын сүр'әтини
габаглајыб биз,
Заман үчүн тәзә өлчү јарадаг
кәрәк!

Заманы тәгвимләрә, сәманы вә торпағы сәрһәдләрә, хәритәләри рәнкләрә бөлмәјә е'тираз руһу Бәхтијар ше'ринин бүтүнләүклә бәдин әсәбинә, пафосуна һакимдир. Үмумијјәтлә белә бәдин вә психоложи овгатын Бәхтијар јарадычылығы, о чүмләдән драматуркијасы үчүн нә гәдәр сәчијјәви олдуғуну тәсәввүрә кәтирмәк үчүн ејни овгатын драматуржи варијасијаларындан да бир нечә мисал кәтирәк.

Бәхтијар Баһабзадәнин пјесләринин дэ, демәк олар ки, һамысында бәдин иттиһамын, тәнгиди пафосун, һәнгәт ахтарышларынын вә тәһлилинин ән әсас истигамәтләриндән бири һәјатда, мәишәтдә вә шүүрда көк сала

билән емпирик «гутуја», чәрчивәјә, гәлибә вә регламентә гаршы чевриллр. Бу бахымдан «Икинчи сәс» пјесиндә верилән бир мараглы психоложи детал чох ибрәтлиндир: үзәриндә «тә'чили јардым» јазылмыш машынын һәкимини лап јахындакы ева, ағыр хәстәнин јанына дә'вәт едиләр. Һәким кетмир. Нә үчүн? Чүнки: «мәним участокум дејил». Формал һүгуг бахымындан һәким һаглыдыр: онун да дәгиг чәрчивәси олан өз гутусу—«участоку» вар вә бу сәрһәдләрдән кәнара чыхмамаға рәсмән ихтијары, сәнәдлә тәсдигләнән сәләһијјәти дә вар. Һәкимин бу һәрәкәти илә мәһкәмә мәшғул ола билмәз. Лакин әвәзиндә сәнәт, поезија мәшғул ола биләр. Вә Бәхтијар Ваһабзадә дә мүнәсибәтләрдә вә мә'нәвијјатда гуту әхлагына вә гуту сәрһәдләринә гаршы, инсана еһтирамын да вүс'әтини вә мигјасыны «участоклара» бөлән мә'рифәтин вә әхлагын әлејһинә өз е'тиразыны мәһз сәнәтин һаггы вә сәләһијјәти илә билдирир.

Драматуркијада да шаир адаларда—чәмијјәтдә вә фәрддә, шәхсијјәтдә вә вәтәндашда һәгиги инсани хошбәхтлијин тамлыгы үчүн поезијанын, сәнәтин мәс'улијјәти проблемни марагландырыр. Фәрәһсиз јашанан өмүр, нағаман, аһәнксиз һәјат үчүн сәнәткарын мә'нәви чавабдеһлији идејасы шаир бүтүн пјесләриндә дә нараһат едән әсас әхлаги маһијјәт шәклиндә мејдана чыхыр. «Гуту»да баш верән зәлзәлә, әхлагда, мә'нәвијјатда ачылан учурум проблемни онлардан һәр бириндә јени бир соснал-фәлсәфи вә психоложи чалар кәсб едәрәк тәкрар олунур. Завод директору Әмин дә сахта вә сүн'и бир «каучук гуту»да јашајыр, ме'мар Ниһал да өз үсјаныны һәм мәнзил лајһәләриндә, һәм дә өмүрүн мә'нәви сарајында гуту бичимләри вә өлчүләри әлејһинә чевирир («Јағышдан сонра»); «Јоллара из дүшүр», «Гызыл алма», «Вичдан» пјесләриндә дә конфликт јазылмыш вә «јазылмамыш» ганунлар арасында, һүгуг «гуту»суна—чәрчивәсинә салынан рәсми вәзифә илә гутусуз вә чәрчивәсиз, инсани вәзифәләр арасында баш верир.

Һәтта тарихи пјесләрдә дә бәдин бир үнсүр вә метафора кими «гуту»нун моделинин јалныз мигјасы вә чешиди дәјишир. Афшинин («Дар ағачы») чырпындыгы вә боғулдуғу «гуту»нун диварлары артыг онунла дүнја, тәбнәт вә сонсузлуг арасында дејил, онунла доғма халг, доғма очаг, гардаш, өвлад вә Ана арасындадыр. Нә гәдәр ки бу гутудадыр, өз доғма Вәтәнинин лап бағры, үрәји

башында оlanda белә, чијәр долусу нәфәс ала билмир, өзүнү дар, гапалы, гыфыллы бир әрәб әразиси дахилиндә һисс едир. «Сәркәрдә», «Һөкмдар» Афшинин боғулдуғу «һавасызлығын» ады соснал вә мә'нәви кәләликдир, мүгәддәс вә доғма олан һәр шејә—ода, очаға, һаваја, динә, чәрәјә, торпаға сәдагәтин јохлуғундан јаранан дахили һечлик вә бошлугдур!

Ағыл вә һисс, сахта вә һәгигәт, һагг вә һечлик, ндрак вә еһкам, сонсузлуг вә мәһдудлуг вә бүтүн бунлар арасында тәзадлы әлағә вә вәһдәт ваһид драматуржи структурун давамлы, дәјишмәз үнсүрү кими һәтта «Фәрјад»да да өзүнү кәстәрир. Лакин бурада сәһбәт артыг «гуту»ја јох, дүнјаја (!) сығмамағын космик мигјасында вә фәлсәфи-епик өлчүләриндә давам едир. Бурада да дахилдән кәлән икинчи сәс, Зәка, Үрәк вә Вичдан, мөвзунун тарихи колорити илә горунан бир шәртиликлә—али, илаһи мүгәддәслик вә танры сәвијјәсиндә тәрәннүм олунур.

Шүбһәсиз, Бәхтијар Ваһабзадәнин драмлары мүасир (алтмышынчы илләр) Азәрбајҗан (вә совет) лирик драмынын ваһид һәрәкәти вә ахтарышлары мәчрасында мејдана чыхмышдыр. Әлбәттә, онлары Илјас Әфәндијевин, Нәби Хәзринин, Әкрәм Әјлислинин сәһнә әсәрләри илә бирләшдирән үмуми, мүштәрәк хүсусијјәтләр дә тапмаг олар. Лакин бу пјесләри һәммин үслуби истиғамәтлә бирләшдирән јох, ајыран чизкиләр даһа габарыгдыр вә онларын әсас мәзијјәти дә мәһз фәрди өзүнәмәхсуслуғу, тәкрарсызлығы ифадә едән чәһәтләрлә бағлыдыр.

Бизчә, бу пјесләрин ән'әнә зәминини вә мәншәјини дә мүасир театрдан чох, мүасир поезијада, биринчи нөвбәдә исә Бәхтијар Ваһабзадәнин өз поезијасында ахтармаг доғру оларды. Јухарыда сәјдығымыз адлар вә имзаларла ифадә олунан үслублар фонунда Бәхтијарын сәһнә тәчрүбәсини даһа чох «поетик тәчрүбә», «поетик драм» ахтарышы адландырмаг олар. Биз буну дејәркән һәммин пјесләрин формасына поезијанын (поетик жанрын) фәал вә системли мүдаһиләсини нәзәрдә тутмуруг (һәрчәнд ки, онларын да мүәјјән тә'сири вар). Поетик «мүдаһилә» сүҗетин ритминдә, бәдин структурда, драматик характерләрин рәсминдә вә конфликтин маһијјәтиндә өз мүһүм әләмәтнин тапыр вә бу драматуркијанын һәм гүввәтли вә өзүнәмәхсус, һәм дә зәиф чәһәтини ејни вахтта шәртләндирмиш олур.

Бу пјесләр белә бир фикир сөјләмәјә дә әсас верир

ки, Бәхтијар Ваһабзадәнин драматуркијасыны јалныз Бәхтијар поезијасы илә јох, үмүмән мүасир вә классик поезија илә бағлајан бағлар да ону мүасир вә классик театра бағлајан чәһәтләрден даһа күчлүдүр. Поетик Вургун театрына романтик вүс'әт вә эпик мөһтәшәмлик нә гәдәр хасдырса, Бәхтијар Ваһабзадәнин пјесләри үчүн лирик өзүнүтәһлил бир о гәдәр сәчијјәвидир. Бурада һисс ағылла һәмһүгүг бир әкс гүтбү, паралели вә гаршылығы тәшкил едир. «Ғалиб кәләчәкми чаһанда камал?»—бу глобал фәлсәфи суалын да биз бурада чаһан јох..., конкрет фәрди инсан, үрәк чәрчивәси вә һүдудлары дахилиндә ирәли сүрүлдүјүнү көрүрүк. Белә ки, Бәхтијар Ваһабзадә үчүн ағлын Инсанда гәләбәси онун чаһанда гәләбәсиндән даһа әфзәлдир, даһа драматикдир вә мәһз бу икинчи гәләбә биринчинин дә гәләбәси үчүн сәбәб вә рәһндир:

Биләк бу дүнјада дүнја јарадан
Өмүрләр дүнјаны нијә тәрк едир?
Көјләри, јерләри дәрк едән инсан,
Бәс нијә өзүнү чәтин дәрк едир?

Вахтилә Сәмәд Вургун эпик бир тәмкин вә әсл Фауст әзәмәти вә мөһтәшәмлији илә санки Замана вә Планетә хитабла дејирди: «Узадаг өмрүнү һәр бир анын да!». Бәхтијар Ваһабзадә исә санки руһунда вә варлығында чырпынан әсәбин, ше'риндә дөјүнән нәбзин ритминә гулаг кәсиләрәк устадын хитабына әкс чинаһдан, гаршы зир-вәдән чаваб верирди:

Үрәјимдә бу дүнјаја сөнмәз мәһәббәт,
Хәјалымын сүр'әтини бағлајајдым.
Бәрк јапышаг ахыб кедән дәгигәләрдән,
Тәләсирәм, тәләсирәм, тәләсирәм мән...

Эпик тәмкинлә әсәби, драматик нараһатлыг арасында бу инсәбәт Сәмәд Вургунла Бәхтијар Ваһабзадәнин сәһнә әсәрләринин бәдии һәрәкәтинин сүр'әти вә ритми арасында да вардыр.

Доғрудур, бу драматуркијада мөһтәшәм еһтираслар сәвијјәсинә галхан Шәрлә Хәјир, әбәди заманла идеал характер үз-үзә кәлмир, сәһнәдә глобал конфликтләр баш вермир; бурада ән кәскин драматик мүбаризәләр просесиндә белә, Инсан икиләшәрәк өз-өзү илә гаршылашыр. Драматик сүр'әт вә кәркинлик ағлын һөкмү илә

һиссин, тәрәддүдүн вә вичданын үсјаны, е'тиразы арасында баш верир, чырпынты вә һәјәчанла ирадә арасында тәкбәтәкдән, үзбәүздән јараныр. Мәһз әкс мә'нәви гүтбләрин, даһа доғрусу, Инсанын өзү илә өзүнүн үз-үзә кәлмәсиндән Бәхтијар пјесиндә драматизмин чешмәси вә гајнағы мејдана чыхыр.

Мә'нәви ахтарыша, дахили тәзадлара мејл онун драматуркијасынын башга бир бәдии зәмниндән, ән'әнә мәншәјиндән дә хәбәр верирди. Мә'лумдур ки, Заманын, Инсанын вә Дүнјанын фәлсәфи тәзадларына романтик марағ шаир-драматург Һүсејн Чавидин поезијасында бәдии дүшүнчәнин, маһијјәт вә һәгигәт ахтарышларынын әсас мәзмунуну вә үсулуну тәшкил едир. Гој дүшүнчә олсун, тәрәддүд, ахтарыш вә сәһв олсун, тәки догма олмасын, стандарт, шаблон вә гәлиб олмасын!—Чавид сәнәтдә вә фәлсәфәдә, һәјәтдә вә сәһнәдә белә бир диалектикаја һәмишә садиг галмышдыр:

Шүбһәдир һәр һәгигәтин анасы.
(«Шејх Сән'ан»)
Һеч зәрәр јох, бир мүвәссәт сәһв един.
Сәһвиниздән тәки доғсун шүбһәләр.
(«Иштә бир диванәнин дилиндән»)
Көрмәдим әсла тикәнсиз күл, гаранлыгсыз ишыг
(«Азәр» поемасы) вә с.

«Икинчи сәс»ин гәһрәманы исә дејир:

Нечә «мән» јашајыр тәк бирчә мәндә
Өлдүрән дә мәнәм, ахы өлән дә.
Су да өзүмдәдир, од да өзүмдә,
Дост да өзүмдәдир, јад да өзүмдә.
Рәһм дә мәндәдир, зүлм дә мәндә,
Һәјәт да мәндәдир, өлүм дә мәндә...

Һүсејн Чавид әхлаги мүгәддәслијә, мә'нәви вә инсани камиллијә јүксәлмәјин, танрыја чеврилмәјин јолуну да дүшүнмәкдә вә өзүнү дәрк еләмәјин чәтин вә мүрәккәб јолунда көрүр:

Әвәт, ариф дүшүнүр, һаггы булур
Ағибәт кәндиси бир танры олур!

Дикәр тәрәфдән, мә'нәви мүкәммәллијә, идеала јүксәлмәјин јолуна, конкрет үсулуна ишарә бахымындан да биздә давамлы, сабит милли-әдәби ән'әнә вар. Һәрчајы

вə сəфил Хосрову идеал Ашигə чевирən Ширинин (Низами, «Хосров вə Ширин»), ашиглији мəчнунлуға (даһилијə) учалан Гејсин талейиндə Лејлинин (Фүзули, «Лејли вə Мəчнун»), нəһајəт, «пири-мүршидə», ислам мүчəһидинə —

Шејх, кəл, кəл! Севимли Сəн'ан кəл!
Сəнə лəјиг дејил о јер, јүксəл!—

дејə Сəн'аны хурафат вə шəриəт адлы «гуту»дан сəмəјə сəслəјən Хумарын эн'энəви бəдни миссијасыны хатырлајаг. Решады артыг динин јох, мешшанлыгын «гутуларын-дан» сəмəјə сəслəјən Арзу да мəkəр ејни эн'энəви миссијаны ејни поетик тəрздə, фəгəт артыг реалист-психоложи сəпкидə ичрə вə ифə едən ганадлы, ишыглы образларын поетик контекстинə дахил олмурму:

«Арзунын сəс и: — Решад, сən һəјатын дибиндə долашмамалысан. Сən зирвəлэрə учалмалы, сən јаратмалысан. Сən севмək вə севилмək үчүн јаранмысан!...»

Үмүмијəттə, дахили тəмизлəнмə, мүгəддəс мə'нəви тəkəмүл идеалы һəлə Низамидən, Нəсимидən, Фүзулидən башлајараг, бизим бəдин-фəлсəфи фикримизин эн јашары вə давамлы эн'энəлəриндən бири олуб, јарадычылыгынын бүтүн идејə тəмəли вə кəkү илə, поетик идракынын бүтүн əсəб вə теллəri илə классик поезијəјə бағлы олан Бəхтијар Ваһабзəдəнин дə ше'риндə вə драматуркијасында јени мə'нə вə форма чалары илə мејдана чыхыб.

Өз драматуркијасында шаир Бəхтијар Ваһабзəдəнин сadiг галдыгы вə давамына чалышдыгы милли-бəдии эн'энəдən данышаркən үчүнчү мənбəјин—Чəфəр Чаббарлы драматуркијасына мəхсус бир сыра эн'энəлəрин бешик вə мənшə ролуну да хатырламамаг олмаз.

Һəлə Ајдын («Ајдын» пјеси) өз үрək сирлəрини Сурхəјлə бөлүшəндə «мəһəббəт уғрунда мүбаризəни мəһəббəтдən дə кəзəл» һесаб едирди. Марағлыдыр ки, нəбатат алимни Решад кимн о да—мүһəндис Ајдын да, өз фикрини тəсдиг үчүн мисалы тəбиəттən кəтирир вə иддиə едирди ки, «севдијини алаңлар алтун гəфəсə бағланмыш бир бүлбүлдən башга һеч бир шеј дејилдир... Һалбуки, мənчə сəбəтлэр бучағында јашајыб, һəр чичəкдən бир шəһд алаң бир ары кимн олмагдан бəјүк сəадəт јохдур.

Чүнки һəјəт одур! Үмид, рəғабəт, изтираб... Будур инсаны јашадан, јашајышы севдирən, əлəндирən!»

Ајдынын бу дүшүнчəлəri Решадын гутудан чыхмаг еһтираслары илə, һəттə Арзунын («Ајдын» драмында Күлтəкин һəлə бу чүр дүшүнмүрдү, јалныз Ајдынын ганадлы хəјалларына һəјрəтлə гулаг асырды) һамыјə вə учадан е'лан етдији, мејдан охудуғу фикирлэрлə нə гəдэр сəслəшир: «Мəним севким ағлы-гаралы бир дүнјəдыр. Шадам—чүнки о, мəнимдир, кəдэрлијəм—чүнки јалныз мəним дејилдир. Мəһəббəтлə долу бир һəјəт нə гəдэр кəзəл, нə гəдэр мə'налыдыр... Əлбəттə, əзəблыдыр, амма һəјəтын кəзəллији дə бундадыр... Аһ, Мəләһəт, һəјəтда ки, бир шејин əзəбыны чəkмəдин, нəсə бир шејин əзəбы илə јаныб-јахылмадын, о нə һəјəтдыр?!» «Сəадəт арзујə чатана гəдэрки јолдадыр» вə с.

Көрүндүјү кими, шаир Бəхтијар Ваһабзəдə өз пјеслəриндə һамыны һəмишə нараһəт едən, һəр кəсин өзүнə-мəхсус шəкилдə чаваб ахтардыгы һəјəти проблемлəri вə суаллары охучу вə тамашачыларын мүһакимəсинə тəгдим етмишдир. Тəсəдуфи дејил ки, «Икинчи сəс»ин М. Əзизбəјов адына Азэрбəјчан Дəвлəт Академик Драм Театрында тамашалары (хүсусən илк гурулуш) бəјүк мүвəффəғијəттə кечди вə шаирин сəһнəјə кəлишинин уғурлу бир башланғычына чеврилə билди. «Икинчи сəс»дən сонра драматург мүасир вə тарихи мөвзуда јени пјеслэр силсилəс илə һəмин сəһнəдə чыхыш етди.

«Икинчи сəс» Бəхтијар Ваһабзəдəнин илк пјеси дејил, лакин бəјүк сəһнəјə јол тапмыш илк драм əсəридир. Дикəр тəрəфдən, «Икинчи сəс»дə бүтүнлүкдə Бəхтијар драматуркијасы үчүн эн сəчијəви эн'энə вə мејллэр, санки һамысы бир јерə топланмыш вə ири планда, габарыг əкс олунмушдур. Бəхтијарын «Икинчи сəс»дən əввəлки вə сонракы пјеслəринин дə излəрини вə əламəтлəринин мəһз «Икинчи сəс»дə ахтарыб тапмаг олар. Одур ки, хронолокијаны позмаг вə бу пјеслəрин тəһлилинə «Икинчи сəс»лə башламаг олар.

Əсəр, өз ше'рлəri илə кениш танынан вə севилən бир шаирин бəјүк сəһнəјə илк аддымы кимн мараг доғурур вə һəмчинин, мəһз бу мə'нада мүəјјən гəдэр дə еһтијатлы олмаға сөвг едирди: театр Бəхтијар ше'ринин нүфузуну сəһнəнин сəрт, күзəштсиз сынағы гаршысында гəјəркən онун рəһбэр тутдуғу принципдə мəс'улијəттə инамын јүксək вəһдəти өз ифадəсини тапа билмишдими?

Ахы, бә'зән җахшы бир шаирин симасында сәһнәдә зәиф бир драматургу көрмәк, онун ше'р пәрәстишкарларыны да мә'јус едир. Хошбәхтликдән бу әсәр театрын җарадычы активинә јени бир драматургун дахил олачагына бизи инандыран мүсбәт, үмидли бир башлангыча чеврилә билди.

Пјесин әсас психоложи конфликти үрәк дахилиндә баш верән мә'нәви зиддијјәтләр шәклиндә дүшүнүлмүш, ағылла һисс, идракла еһтирас арасында мүбаризә формасында әјаниләшдирилмишдир. Әсәрин шәрти бәдии символикасы мүәллифин образлара вердији адларда да өз ифадәсини тапмышдыр. Арзу—мүәллифин севки һагында идеалынын, арзусунун ифадәсидир. Һәјат—реал керчәклији, һәјаты әкс етдирән сурәтдир. Шаир Ирадәни нсә өвләд-анлә мүнасибәтләри илә бағламышдыр—анлә гаршысында ичтиман мәс'улијјәт вә борч һисси илә: Решад мәһз Арзу илә Һәјат, јә'ни идеалла керчәклик арасында чырпыныр. Бу тәрәддүд тамашадакы образлардан һәр биринин өз дахилиндәки икиликлә шәртләндирлир: үрәк—идеала, арзуја чагырыр, вичдан, ағыл нсә гануна, әхлаг чәрчивәләринә, ичтиман нормалара. Әлбәттә, мәсәлә бизә классик драматуркијадан җахшы таныш олан белә бир символиканын өзүндә дејилдир; мәсәлә ондадыр ки, көрәк чәмијјәтә, севкијә, ичтиман борча, әхлага вә мә'нәви ләјәгәтә мүнасибәтдә бир-бирләриндән фәргләнән мүасирләримизин образыны ачмаг үчүн мүәллиф бу бәдии символикадан нә дәрәчәдә мүвәффегијјәтлә истифадә етмишдир. Пјесдә биз үч анлә илә таныш олуруг. Бунлардан биринчиси Шүкүр бәјин аиләсидир. «Сән хошбәхтсәми?»—суалына биринчи анлә «јох» чавабыны верир. Һалбуки, бу анлә «вичдан вә ганун» мәчәлләләринин бүтүн заһири, јазылы маддәләринә идеал шәкилдә рияјәт едир. Мәһз үрәк емблеминин ишығы вә истиси әразисиндән кәнарда јашајан анлә будур, лакин хошбәхт дејил. Әсл, һәгиги мәһәббәтин бөјүк сәәдәт вә зөвгүндән, изтираб вә нәш'әсиндән бихәбәр јашанан, севкидән јан өтән өмрүн мә'нәви јохсуллуғуну, «чырпынты вә һәјәчан» касыблыгыны мүәллиф бу аиләнин тимсәлында вермәк истәмишдир. Бурада заһирән һәр шеј јерли-јериндәдир: вәзифә, машын, мәнзил. Бәс нә чатмыр? Чырпынты, һәјәчан, кәдәр! Шүкүрбәј аиләдәки бошлуғу вә сахталығы заһири «сағ-саламатлығы» чохдан табе етмишдир. Јангындан вә дашгындан башга ону

һеч нә титрәтмир вә тәрпәтмир. Нәш'әсини дә, изтирабыны да аналкинлә јатыра билир. «Гој дәрманымызы атыб јашајат өзүмүз үчүн» шүарыны бајраг етмиш Шүкүрүн әсл хәстәлији «зөкәм» дејил, биканәлик, лагејдлик вә сахтакарлыг хәстәлијидир. Өмрү ики гутунун—бешиклә табутун арасындакы јолда гәт олунан мүасир мә'нәви мешшанын хәстәлијидир: «Ев гуту, кабинет гуту, машын гуту, мәзар гуту, гуту гутулар ичиндә».

Һансы көзәлдир: әзабын көзәллији, ја сакитлији, саламат баш кирләмәјини? Чырпынты, јохса гулаг динчлији? Әкәр Шүкүрбәј гулаг динчлијини сечирсә, әкәр Мәләһәт «ушаг» һәсрәти илә јашајырса, пјесдә чырпынтыны, мә'нәви нараһатлығы интихаб едән сурәтләр Арзу вә Решаддыр.

Шүкүрбәјин аиләсиндә көрдүјүмүз «чырпынты јохсуллуғу», дахили бошлуғ вә ганадсызлыг Решадла Һәјатын аиләсиндә дә вардыр... Онлары ишыглы мә'нәви бир үнсијјәт бирләшдирмир. Әсәрдәки образларын ән мүдрики олан Фикрәт Арзу илә она көрә өвләмәк истәмир ки, о, мәһз Һәјат илә Решадын «фачиәсини тәкрат етмәк истәмир». Һәм Шүкүр, һәм дә Решад кимн анлә гурмаг вә јашамаг үсулу пјесдә тәнгид едилир. Лакин Решад белә Һәјат тәрән илә сонадәк барышмаг, бүтүнлүкдә өмрүнү сәһвинин гурбанына чевирмәк истәмир. Ахы, һәтта «гоша симләр белә ејни сәс үстүндә көкләнмәсә, маһны јаранмыр». Анлә, мәһәббәт һәмрә'лијиндән јаранан маһны, хошбәхтлик нсә даһа бөјүк руһи, дахили үнсијјәт үмүмһлији тәләб едир.

Һадисәләр нәбатат институтунун диварлары дахилиндә баш верир. Нәбатат бағындакы биткиләр кимн, бу бағын әмәкдашлары да өз мә'нәви әтри-психолокија вә дүнјакөрүшләри, даврамыш, рәфтар вә вәрдишләри илә бир-бириндән гәти шәкилдә фәргләнирләр.

Бу нәбатат бағында һәлл олунан елми проблемләрин тәркиби вә мәзмуну да инсанларла табииәтин вә биткиләрин әхлагы арасында мүәјјән паралелләр вә асоснасијалар доғура, хәлис бәдии-фәлсәфи дүшүнчәләрә материал вә гита ола билирләр. Мәсәлән, Решадын елми мәгаләләриндән бири белә адланыр: «Битки аләминдә гәјда вә азадлыг». Көрүндүјү кимн, мөвзунун, проблемин ады инсани-мә'нәви мүнасибәтләр үчүн дә чох символик сәсләнир.

Марағлыдыр ки, әкәр образларын биринчи гисми

(институтун елми эмекдашы Решад, институт директору Шүкүрбәј вә б.) биткилерин һәјат тәрзи илә мәшғул олан, онларын сағламлыгы вә сәһһәти кешијиндә дајанан биологлар—јашыллыг вә чичәк «һәкимләридирсә», диқәр гисми институт директорунун арвады Мәләһәт, Арзу ханым, онун гардашы Фикрәт вә б.) сөзүн лүғәти мә'насында һәкимләрдир,—инсан сәһһәтинә хидмәти рәсми, әхлаг и вә мә'нәви борч кими өzlәринә мүгәддәс вәзифә сечән инсанлардыр.

Умумијјәтлә, Бәхтијар Ваһабзадәни сәһнәдә, драматуркијадә дүшүндүрән аләм һәмнишә зијалы (алим, мүәллим, һәким, шаир, бәстәкар, рәссам, философ, тәбиәтшүнас, шәфғәт бачысы, аспирант, тәләбә, профессор вә с.) аләмидир.

«Икинчи сәс»дә иштирак едәнләрин үчүнчү гисми исә (икинчи Рәшид, икинчи Арзу)—кәлкә вә хәјаллардыр. Образ—символлардыр, икиләшән гәһрәманларын дахилиндән ајрылан, фәрди «мән»ин, мә'нәвијјатын ифадәси олан антигүтбәләрдир.

Беләликлә, образларын нәзәрә чарпдырмаг истәдијимиз бу шәрти типолокијасы мүхтәлифлији вә чүрбәчүрлүјү илә бирликдә өз әсас маһијјәти илә јенә дә ејни бир говшагда чарпазлашырлар: инсани һисс вә дүшүнчәләрин дахили, мә'нәви структурунун үнсүрләрини өzlәриндә дашыјырлар. Вә онларын һәрәкәт етдији, фәалијјәт кәстәрдији мејдан да өзүнүн бүтүн миғјаслы, сәрһәдсиз кенишлији илә бирликдә јенә дә халис үрәк сәрһәдләри дахилинә сығыша билир.

Пјес—драматик бир эпизодла—интиһар хәбәри илә башлајыр: гоншулугдакы кәңч, јенијетмә бир гыз «һәгиги мәһәббәт, јохса... сахта, поезијасыз, мешшан аилә һәјаты?» дилеммасыны интиһар үсулу илә (мәһәббәт һәгигәтинин вә идеалынын хејринә!) һәлл едир. Пјесдәки образлар да, һәр шејдән әввәл, бу фачијә мүнәсибәт ифадә етмәли олурлар: һәрә бу хәбәрә фәрди реаксијасы илә бирликдә көрүнүр.

Мәләһәт бу актә мә'насыз, гејри-тәбини мүсибәт акты кими бахыр; Арзу бу интиһарын гурбаныны «бәдбәхт» адландырыр; Шүкүрбәј исә дәрһал өз аспириинини, зәкәмини хатырлајыр вә мәһз дүшүнчә, фикир зәкәминин мәнтиги илә һејрәт едир ки, «ашши, гыз ахы нијә елә иштутуб? Ағыллы адам да бу һавада өзүнү өлдүрәр? Сән аллаһ гој јашајаг өзүмүз үчүн!».

Бу пролог әслиндә, һәм дә епилогдур, сәһнәдә һәлә јени башлајацаг драматик һадисәнин кәләчәк бәдни һәллинин мүмкүн вариантларындан бири демәкдир. Лакин һәјат вә идрак тәчрүбәси илә даһа зәңкин вә мүдриқ олан јашлы гәһрәманлар—Арзу вә Решад ејни әхлаг и дилемманын һәрәкәтдә јох, даһа чох дүшүнчәдә, һиссдә тәһлили илә мәшғул олурлар вә онларын «мә'нәви интиһары» артыг тамамилә башга бир әхлаг и вә соснал чалар кәсб едир. Вә тамашанын сәһнәдә чәрәјан едән бүтүн мәзмуну да мәһз бу дилемманын шәрһиндән ибарәт олур!

Өзү дә марағлыдыр ки, ән'әнәдән (классик романтик ешг гәһрәманларымызы хатырлајаг) фәрғли олараг, драматург сәһнәдәки мәһәббәт дискуссијасында ән фәал мөвгеји гадына—Арзу ханыма верир. О, артыг отуз-отуз ики јашларында олан али тәһсилли, јүксәк мә'нәви мәдәнијјәтли, һәм заһири, һәм дә дахили көзәллији илә һамынын рәғбәтини газанан бир зијалы һәкимдир. Шүкүрбәјләрин јалһыз биоложи јох, һәм дә мә'нәви «зәкәми» барәдә дүшүнүр. Әхлаг и рәңкләр спектрини, бојалар вә ишығлар гөвси-гүзәһини о, фикрин дә, үрәјин дә ејни вахтда һәм сәадәти, һәм дә... фачисе һесаб едир.

Арзу азјашлы бир ушағын ағ дивара бир рәңклә—көмүрлә чәкдији шәкли ики јерә бөлүр вә ики мүхтәлиф рәңкә бојајыр. Чүнки һәгигәти там һалда (бир рәңкдә!) көрән вә чәкән ушаг Арзу үчүн һәлә идеал демәк дејилдир. «Бир рәңклилик» јалһыз ушағын чәкдији шәкилдә көзәлдир, һәјатын өзүнүн чәкдији «шәкилләрдә»—Мәләһәтин, Зејнәбин, Шүкүрбәјин јашамаг үсулунда, әхлаг вә һәјат тәрзиндә исә о ејбәчәрди! Бүтөвүн зәңкинлији, рәңк полифонизми исә һеч дә һәмнишә бүтөвлүјүн вә сабитлијин ифадәси демәк олмур. Һалбуки, Арзу һәм тамлығы вә сабитлији, һәм дә мүхтәлифлији вә палитраны ејни вахтда, ејни јердә көрмәк истәјир: «...ушағлыгда һамы саф олур, там олур. Анчаг бөјүдүкчә һачалашырыг, икиләширик. Һисс бир сөз дејир, ағыл башга сөз; тамаһ бир сөз дејир, вичдан ајры сөз. Мән олсајым, буну (дивардакы шәкли кәстәрир) ики рәңкли чәкәрдим (јердән көмүр көтүрүр, шәкли ики јерә бөлүр, бир тәрәфини гаралајыр)».

Мәләһәт она дејәндә ки, «баша дүшүрәм, Арзу», о, мә'налы шәкилдә е'тираз едир: «Бу аздыр, һисс елә!» Арзу үчүн һисс етмәк—«баша дүшмәк»дән даһа кениш аңлајыш вә даһа али мәрһәләнин ифадәсидир. Мәһз һисс

сәвијјәсинә галханда ағыл өз сәдәлөвһлүјүндән тәмизлә-
нир, һәјаты (вә инсанын өзүнү) даһа бөјүк тамлығы, зид-
дијјәтләри вә мүрәккәблији илә гаврамаға һазыр олур,
өзүнүн даһа уча зирвәсинә жүксәлмәкдә ағла көмәк едир.
Бунун үчүн исә севмәк, пәрәстиш етмәк, нә исә, мүгәддәс
бир һисслә ганад ачыб учмаг лазымдыр! Елә бу мағамда
да шаир јенидән керижә—әбәдијә гајыдыр, XX әсрдә дә,
сөксәнинчи илләрдә дә Фүзулинин «ешг мүдрикликдир!»
вә «сәадәт изтирабдадыр» тәһминнә бәрәәт вә һагг верир!
Мәһз ешгинин сәһирли, тилсимли күчү илә Решад өзүнү
(руһунун һәгиги әзәмәт вә мәһтәшәмлик өлчүләрини!)
иә һәјаты (онун көзәллијини!) јенидән дәрк едир, дүнја-
нын вә һәјатын һүснүнә бу гәдәр јахындан ашина вә
мәһрәм ола билир! Һәјат јолдашы, өмүр досту олан һә-
јатын өзүнү сона гәдәр баша дүшмәкдә вә она гајытмағда
Решада көмәк едән јенә дә Арзунун севкинс, бу севки
илә жүксәлдији мәһви мукәмәлијин сәвијјәси олур:
јени Һәјат да, јени Решад да һәјати мүдриклик вә мәһви
камиллик үчүн севкијә миннәтдардыр. Одур ки, пјес-
дә вә хусусән тамашада бу әһәһви үчлүк (әр—гадын—
мәшугә) арасында баш верән, һәр ики аилә үчүн әсәсли
дахили сарсынтыја сәбәб олан мәһәббәт мәчәрасы ахыр-
да интиһар јох... интиһар акты илә нәтичәләнир; тәса-
дүфи дејил, тәбидир ки, финалда һеч кәс бу јахын вә
изтираблы кечмишә пешман нәзәрләрлә бахмыр:

Өмрүн пәјыз фәсли севдим, севилдим
Елә билирәм ки, илк баһарам мән.
Ешгиндир учалдан мәнн көјләрә,
Бу ешгин күчүнә миннәтдарам мән.

Арзу илә Решад арасында мүнәсибәтләрин сафлығы-
ны, мүгәддәслијини тәһмин едән әһәһк ондадыр ки, бу
«кечикмиш ашигләр» һәр бахымдан тамамилә «ејни
адамлар»дыр, даһа доғрусу, бир-бирини һарадаса та-
мамлајан, нәдә исә давам етдирән адамлардыр, онларын
гаршылығлы үнсијјәти, ејни көк үстүндә тарымланан вә
гоша симдә чалынан сөзсүз маһнија, дәнизлә саһил ара-
сында мүнәсибәтләрә бәһзәјир: белә ки, дәниз дә өз
дәрдини јалныз саһилә ачыр, далғаларын да тәләтүмү
саһилдә гуртарыр.

Бәс бу али хошбәхтлијә, мәһви көзәллијә мане олан
нәдир? Мәһәббәтдә камиллијин бу јени, XX әсрдәки гә-

рибә ифадәсини гынајанлар бәс кимдир? Вә, үмумијјәтлә
ону гынамаг мүмкүндүрмү?

Пјесдә бу бахымдан марағлы, символик бир детал
вар: гаршылығлы вә романтик ешг етирафларынын ән
ғызғын мағамында Арзу гәфләтән хатырладыр ки, «Бәс
јадындан чыхыб? Ирадә (Решадын гызы—*Ј. Г., Ш. С.*)
сәни көзләјир». Мәһз хырдача гыз Ирадә дүнјадан ајры-
лан бу «гуту»—отагдан дүнјаја ачылан илк пәнчәрәни
Решадын јадына салыр. Елә мәсәлә дә ондадыр ки, мә-
һви һармонија идиллик әһәһк јалныз Решадла Арзу
чәрчивәсиндәдир. Чәмијјәтлә, сосиал, әхлағи вә һүғуғи
ганунаујғунлуғларла бу гоша симдә чалынан маһны ара-
сында һармонијаны тапмағы, һәјатда кәшф етмәји исә
мүәллиф һәлә јалныз бир арзу, һәллини көзләјән проб-
лем, вәзифә кими ирәли сүрүр.

Нә гәдәр ки, бу отагда халис һиссин, дујғуларын сти-
хијасы һәкимдир, хошбәхтлик диалогуну ифа едән ики
ашиг һәлә һәр чүр әхлағи интиһаб, тәзад вә тәрәддүддән
азаддыр. Дисһармонија икинчи сәс, икинчи Решад сәһ-
нәјә дахил оlanda башлајыр. О, артыг сәһнәјә һиссин
јох, ағлын нүмајәндәси кими дахил олур, романтикадан,
идеал аләмдән јох, реал чәмијјәтдән, һәјатдан «чыха-
ра» дахил олур. Вә өзү илә Решадын дүнјасына бир
икилик, мәһви чыхылмазлығ, фәһиә чалары кәтириб
кәлир. Дүнја илә, ичтимай керчәкликлә ону бағлајан
әләгә вә бағлары јада салыр.

Сахта мүнәсибәтләрә әсәсланан һәр һансы иттифағын
дағылмасы горунмасындан даһа гануни, даһа лабүд бир
әхлағи зәрурәт дејилми? Мәсәлә бундадыр ки, Решад да
севкисиз никаһла барышса, ганадсыз, јекрәнк һәјата
гане олса, аилә-севки мүнәсибәтләри мүнһитиндә тез-кеч
о да мешшан бир Шүкүрбәјә чевриләрди. «Чырпынты»
һесабына газанылан сәадәтдән мәһрум оларды. Лакин
мәсәлә бундадыр ки, бу аиләдә сүн'илик, мәһәббәтсизлик,
ишыгдан вә ганаддан мәһрумлуғ, Решадын ахтардыгла-
рынын јохлуғу кифәјәт дәрәчәдә ачылмыр вә Решадын
тәрәддүдләринин, изтирабларынын бараәтинә чеврилә
билмир. Даһа доғрусу, аиләдә сәһими, һәгиги мүнәсибәт-
ләр тәрәвәтини јаратмаг, горујуб-сахламаг мотиви әсәр-
дә Решадын јенидән аиләјә гајытмасыны бәдһи-психо-
ложик чәһәтдән һазырлајан, шәртләндирән вә бу дөнүшүн
хошбәхтлијә дөнүш олачағына бизи инандыран психоло-
жик мотивә чеврилә билмир. Решад һәјатдан һәјат ону

рәдд едәркән, Арзудан исә Арзу ону гәбул етмәјәндә аҗрылып. Онун јенидән аиләјә гаҗытмасы шуурлу бир интихабын, инамын вә ирадәннн гәләбәси олмур вә бу финал пјесин никбин финалы кими сәсләнә билмир. Финал тәлгин едир ки, севкисиз, чырпынтысыз аилә һәјаты јенә давам едәчәк, өз мәнзилинин диварлары дахилиндә Решад јенә дә ганадсыз јашајачагдыр.

Лакин мәһз белә бир финалы Решад сурәтинин өз дахили тәрәддүдләри, характерчә гејри-сабитлији вә ардычыл олмамасы тәбин етмишдир. Көзләриндә дүнјаны көзәлләшдирән бир ешгин сәадәтини рәдд етмәк Решад үчүн хошбәхтлијә гаршы суи-гәсдә бәрабәр бир шејдир. Ејни заманда сахта аилә мүнәсибәтләринә, севмәдији, ешгинә хәјанәт етдији бир гадынын јанына гаҗытмаг, һәр шејдән әввәл, мәһз бу аиләни вә гадыны кичилтмәк, тәһгир етмәкдир. Тәсадүфи дејил ки, һәјат она гапыны көс-тәрәркән гүрурла дејир: «Мәнә севки ләзымдыр, күзәшт јох!»

Решад ики мәһәббәтлә ејни вахтда ојнајыр, бирини үзмәмиш, о бириси илә үнсижәт бағлајыр. Јалныз иш-иш-дән кечәндән сонра «бәлкә мән чидди бир аддым атмалыјам»,—дејә һәлә јалныз инди бу һагда дүшүнүр. Фикрәт мәһз либераллығы, гәтијјәтсизлији үчүн Решады мазәммәт едир: «Бирдәфәлик ја үз, ја дүз. Икиси дә ја-зыгдыр!». Бу исә, шүбһәсиз, аиләдә севкисиз, мәһәббәт-сиз јашамаға дөзмәкдән даһа бөјүк сахтакарлыг, даһа бөјүк гејри-сәмимилик вә икиүзлүлүкдүр. О, гутулара нифрәт едир, амма тәмизлијинә пәрәстиш етдији мәһәб-бәтини дөрд диварын гутусундан кәнара чыхара билмир. Һәјат демишкән, евли икән севишмәјә чәсарәти чатыр, амма севкисини ачыг алынла е'лан етмәјә јох. Бүтүн бунлара көрә дә о, севмәк, ганад ачыб учмаг габилијјә-тиндән чох, севмәк вә учмаг һаггында дүшүнмәк вә да-нышмаг габилијјәтинә малик, мүтәрәддид, ирадәсиз «сөз гәһрәманы»на чеврилир.

Арзу Фикрәтлә бирликдә пјесин әхлаги идеалы ифадә едән гүтбуну тәшкил едир. Онун уғурсуз, «мөһүрсүз мә-һәббәти» һәјатын да, Мәлаһәтин дә «мөһүр алтына дүш-мүш», мәһдуд мәһәббәтиндән зәнкин вә јүксәкдир. Үму-мијјәтлә әсәрдә мөһүрү вә «гануну» мүдафи едәнләрин мәңги чох сөнүк вә бәдбиндир: «Сән елә билрәсән бүтүн бу әр-арвадлар һамысы бир-бирини севир? Јох! Амма

јенә јашајырлар». Бу, ишыглы, никбин бир әхлаги идеа-ла чағырыш дејилдир.

Решад заһирән даһа мүзтәриб вә заваллы кими кө-рүнсә дә, әсәрдә тракик шәхсијјәт һәјатдыр. «Евләндик, мән елә билдим ки, артыг о, һәмишәлик мәнимдир, демә әрин паспортунда јох, руһунда, гәлбиндә јашамаг, орада әбәди јер тутмаг ләзыммыш!»—сүжетдә, бәдин психоло-жи шәрһ вә тәһлилләрдә кениш јер тутмаса да, әслиндә бүтүн һадисәләрин вә драматик конфликтин әсасында дајанмыш психоложи тарихчә, тракик сәһв бундан иба-рәтдир. Һәјат—намуслу вә гаҗыкеш, мәғрур вә фәдакар бир етибар вә сәдагәт тәчәссүмүдүр. Онун һәссаслығы вә гаҗылары мәтбәх вә мәнзил һүдудларына сығмаса да, бу һүдудлардан кәнара да чыхмыр. О, өз әринин чыр-пынты, һәјәчан, арзу, гаҗыг вә изтирабларынын да шә-ркинә, мүттәфигинә чеврилә билмир. Решада «бағынын һасарларына вә евинин диварларына сығмајан еһтирас-ларда» да бир дајаг, үрәк һамиси вә мүттәфиги ола билмир.

Пјесдә Решадын мәһз икинчи сәслә икинчи тәма-сындан үчүнчү Решад доғулур: о гојмур ки, гәһрәман бир гадына вермәк үчүн башга гадынын сәадәтини оғурласын. Мүәллифин бәраәт вердији, һагг газандыр-дығы сон гәһрәман, сынагдан чыхан, мүдрикләшән об-раз да мәһз бу Решаддыр.

Икинчи сәслә һиссин сәсн, үрәклә вичданын һөкмү пјес боју данм гаршылашыр, үз-үзә вә баш-баша кәлир, һеч бир тәрәф нә әмәлдә, нә дә мәнтигдә мәғлүб олмаг истәмир. Лакин драматик һәрәкәтин бүтүн кедиши илә, һәр ики гәһрәманын характери вә тәлеји илә ифадә олу-нан һәгигәт мәһз вичданын сәсинин гәләбәси вә тәсди-ги кими мә'наланыр. Пјесин идеја мазмунуна вурулан бу әхлаги-идеоложи јекун, артыг, һадисәләри тамамлајан, вагәјә сон аккорд кими сәсләнән маһны—монологда да бир даһа тәсбит олунур:

Каһ батан ај олур, каһ доған күнәш,
Һалдан-һала дүшүр де, нәдән инсан?
Каһ енир, каһ галхыр, каһ да бүдрәјир
Бешикдән мәзара јол кедән инсан.

Тәмәли вичдандыр һәр үлвијјәтин
Үрәји ешитмәк чәтиндир, чәтин.
Јүксәлир, бөјүјүр—
өз үрәјинин
Икинчи сәсини ешидән инсан!..

Шүбһәсиз, вичданын сәсинин гәләбәси һәмишә тра-
кик гәләбәдир. Онын мәзмуну ади, риторик никбинлик-
дән чох узагдыр. Даһа чох аҗрылы, эзаблы, лакин ишыг-
лы бир никбинликлә ашыланмышдыр. Вә мәһз буна кө-
рә дә о, даһа мә'налы, даһа инсандир.

Деталларына гәдәр дүшүнүлмүш драматик компози-
сија ики һиссәдән ибарәтдир. Мараглыдыр ки, мүүллиф
пјеси өзүнүн поезијасындан, епик ән'әнәдән кәлән бир
вәрдишлә үч мүстәгил «фәслә» парчаламыш вә һәр фәс-
лә аҗрылыгыда ад вермишдир: «Сән хошбәхтсәнми?», «Ја-
шамаг нәдир?» вә «Кимдир һаҗлы: борч, ја мәһәббәт?».

Биринчи һиссәдә шаир мәһз «хошбәхтлик» вә «дол-
гун вә мә'налы һәјат» категоријалары бахымындан мұа-
сиримиз олан инсаны өз реал мә'нәви маһијәтини дәрк
етмәјә чағырыр. Нөвбәти сәһнәләрдә идеала доғру чыр-
пынышын, пәрваз вә тәшнәлијин тәбилијини, сәһрини,
«тилсинини» ачмаға чәһд көстәрир. Үчүнчү һиссәдә исә
бу чәһдин, идеала доғру чырпынтынын драматик чә-
тинлијини, тракизмини әсас дүшүнчә вә тәһлил пред-
метинә чевирир.

Арзу—сүжетдә тутдуғу мөвгеји илә, үмумијјәтлә, бә-
дһи бир образ кими маһијәти илә дикәр персонажлар-
дан фәргләнир. Биз бүтүн пјесдә «гуту»да олмајан ики
образ көрүрүк: Арзу вә Фикрәт! Ән чырпынтылы ашиг-
ләр, дахили аләми, шәхси һәјаты накам образлар да елә
мәһз онлардыр; онларын нәинки әтраф мүнһтлә, һеч
бир-бирилә дә җаршылыгылы чазибәси гүввәтли дејил.
Шүкүрбәј исә «гуту»да да өз стихијасындадыр, балыг
суда нечә јашајырса, о да «гуту»да өзүнү еләчә һисс
едир.

Бәс ким даһа хошбәхтдир? Чырпынанлар, ја «раһат-
лар?» Шүбһәсиз, «чырпынтыдан ибарәт хошбәхтлик»
анлајышына ән чох чаваб верән сурәт—Арзудур. Әсәр-
дә ким гурбан верирсә вә хошбәхт едирсә, о хошбәхт
олур! Борчу еһтираса, чырпынтыны раһатлыға, бораны
сакитлијә тәрчиһ едәнләр галиб кәлирләр. Хошбәхтли-
јин фәлсәфи мә'насына верилән белә бир тәфсир гејри-
ади көрүнмүр вә хусусән милли-әдәби ән'әнә илә ваһид
мәчрада тәбии сәсләнә билир.

Лакин икилик, тәзад вә нараһатлыг, гурбан вә фәда
акты бу мә'нәви хошбәхтлијә тракик бир әләмәт дә ашы-
лајыр: Арзунун көнлүндә дашыдығы бу сәадәтин мәз-
муну «хошбәхтлик арзуја чатана гәдәрки јолдадыр» һөк-

мүнә әјани иллүстрасијадыр. Лакин бу һөкм кими, бу
хошбәхтлијин өзүнү дә там, бүтөв тәсәввүрә кәтирмәк
чәтиндир. Бәс Решада говушсајды нечә? Онда бу хош-
бәхтлик бүтөв олардымы? Јәгин ки, јенә дә јох. Әкәр
мүүјјән гәдәр шәртилијә јол версәк белә дә демәк олар:
Һәјат артыг Решадла говушмуш Арзу, Арзу исә өз сев-
килисинә говушана гәдәрки һәјат дејилми? Пјесин бир
јериндә һәјат мәһз бу барадә мұһакимә јүрүдүр: «Нә
гәдәр ки, евләнмәмишдик, Решад мәним үчүн әлчатмаз
бир дағ иди. Елә ки, евләндик, о мәним үчүн адиләшди.
Инди о гыз үчүн дә Решад әлчатмаз бир дағдыр. Она
чатмаға чан атыр, елә ки, чатды...» Јенә дә дәф'и гејри-
мүмкүн јени бир «гуту», чыхылмаз чеврә әмәлә кәлир.
Вә драматург јенә дә проблемни җалдырыр, охучу вә та-
машачы мұһакимәсинә вермәклә кифәјәтләнир, «чәрчи-
вәни дағымтаг лазымдыр!» һөкмүндән сонра нөгтәни
(вә ја нөгтәләрни) гојур.

Онын елә мәгсәди дә бу дејилми? Тәсадүфи дејил ки,
икинчи Арзу илә мұбаһисәдә Арзу өзү дә белә суаллары
чавабсыз бурахыр. «Һаҗлыјам, чүнки севирәм» мәнти-
гиндән прәли кетмир, јалһыз дүјғуларын җанадында јох,
һәм дә тәзадларын мәнкәнәсиндә «чырпыныр»: «Јох,
мән севирәм, демәк јашајырам... Нејләјим ки, башҗала-
ры нифрәтиндә мүгәссир олурса, мән бәдбәхт мәһәббә-
тимдә мүгәссирәм. Ишә бах, тәмизлијимдә чиркинлик,
јүксәклијимдә алчаглыг тапмышам».

Һиссләрлә бағлы тәзадларын җабарыг ифадәси үчүн
мүүллиф сүжет боју бә'зән ифрат сентиментал, һәтта
детектив мәҗамлара варан, заһирән эффектли ситуаси-
јалардан да истифадә едир. Һәјатын шәрәфинә ләкә ки-
ми көрүнә биләчәк мәктубу Зејнәбдән Арзу өзү алыр.
Һәјатын танымадығы Арзу илә сентиментал көрүшү
сәһнәси дә психолокизмин тәбилији вә дәринлији бахы-
мындан заһири эффектлилијин сәвијјәсиндә дејил. Һәм-
чинин, ешгинин тәлеји Һәјатын варлығындан, дирилијин-
дән асылы олдуғу бир вахтда бу дирилијин дә тәлејини
мүүллиф Арзунун чәрраһ бычағына тапшырыр. Вә Ар-
зу јалһыз Һәјаты өлүмдән вә Ирадәни јетимликдән јох,
һәм дә бәдһи-әхлағи бир көзәллијин тәчәссүмү кими өз
мә'нәви сафлығыны, бүллурлуғуну көлкәдән вә зәдәдән
бу бычагла горујур!.. «Гуту»дан чыхармаг истадији Ре-
шадын «гутуја» җајымтасында һамыдан гәти, фәал, тә'-
сирли ролу Арзу ојнајыр. Јох, Арзу бу «гуту»ну парча-

ламыр, онун жалныз сэрһэдләрини кенишләндирир вә мһз «гуту»да олдуғларыны дәрк етмәкдә Решада вә һәјата көмәк көстәрмиш олур. «Дәрк олунмуш гуту»нун диварлары исә артыг өз әввәлки кардон вә ја дәмир мүгавимәтини, чисмани кечилмәзлијини итирмәјә башла-
йыр.

Пјесдә гапалы чеврә, гапалы гуту нормативинин ре-
ал мәншәтдән, халис мә'нәви мүнәсибәтләрдән кәнар тә-
заһүр мәгамларына вә формаларына да тохунулур ки,
бу да һәмин әхлаги проблемә артыг социал нотлар вә
чаларлар ашылајыр. Белә ки, Решад «гуту»ја вә «гәли-
бә» жалныз мәнәббәтдә јох, дүшүнчәдә, давраныш вә
рәфтарда, зөвгдә дә е'тираз едир: «һара бахырсан стан-
дарт! Дүшүнчәләр стандарт, һиссләр стандарт, гајдалар
стандарт, елм стандарт! Сиз елә билирсиниз мәним дәр-
дим жалныз севки дәрдидир? Јох, мәни баша дүшүн.
Мән һеч шейдә стандарта, чәрчивәјә сыға билмирәм».

Мәнзил вә мәншәт гутусундан сонра бу пјесдә тәһ-
лил вә иттиһам олуна икинчи гуту—кабинетдир. Шү-
күрбәј—бу гутунун нүмајәндәсидир. Парникдә битән тә-
рәвзә әсәрдәки образлар ичиндә ән чох охшајан да елә
одур. Гарағач, палыд сәһһәти вә сағламлығы үчүн гор-
хусуз олан зөкәм «парник алағы»нын, шитилдән чүчә-
рән көјәртинин даими хәстәлији олур вә шүкүрләрин со-
сиал-әхлаги азарыны чох јахшы ифадә едир. Тәсадүфи
дејил ки, һәјатын гутулар чеврилмиш моделинә гаршы
пјесдән ешидилән ән чидди иттиһамы вә е'тиразы һа-
мыдан чох онун үнванына тушланмыш көрүрүк:

«Ф и к р ә т — һәмншә евдә, кабинетдә. һава үзү көр-
мүрсән. Ишә дә машинла кедиб кәлирсән. Өмрүн гу-
туларда кечир, ев гуту, кабинет гуту, машин гуту.

Р е ш а д — Нәһәјәт, табут гуту, мөзар гуту. Гуту гу-
ту ичиндә».

О да тәбиидир ки, һәјатын романтикасына гаршы
чеврилән, ән чох чәрчивәләнән, «гутулашан» фикирләри
дә мүәллиф һамыдан чох онун дили илә верир: о, әфәл,
сыгортачы вә вәсвасыдыр. Сују да үфүрә-үфүрә ичир:
бу вахта гәдәр бир адама нә хејри дәјиб, нә зәрәри. Нә
заманса мүјјән хидмәтләри олуб вә инди дә жалныз вах-
тилә еләдикләринин көлкәсиндә кизләнмәклә мәшғул-
дур. Өзү дә бу фикирләр заһирән зәрәрсиз, күнаһсыз бир
түлә, нејтрал мешшан өртүјүнә бүрүндүјү үчүч хүсуси-
лә горхулу вә зәрәрли көрүнүр: «Ағрымајан башына

дәсмал бағлама, палаза бүрүн, елнән сүрүн». Јахуд:
«Ел үчүн ағлајан көзсүз галар» вә с. Шүкүрүн тәмсил
етдији әхлаг вә дүшүнчә Решада «гојун фәлсәфәси», Ре-
шадын «чырпынты фәлсәфәси» Шүкүрбәјә «идна вә
хәјал хәстәлији» кими көрүнүр.

Һәр кәсин «гуту»су да өзүнәмәхсус кенишликдә вә
дәринликдә олур. Шүкүрүн јашадығы гуту барама гур-
дунун «гуту»су бойдадыр.

Тамамилә вә ахыра гәдәр «гуту»суз јашамағ исә,
көрүнүр, үмумијјәтлә гејри-мүмкүндүр. Марағлыдыр:
Решадын вә Арзунун ганадлы вә гутусуз мәнәббәти дә,
әслиндә, «гуту» чәрчивәсинә сығмалы вә чәмијјәтдән,
дүнјадан кизли, гапалы галмағ үчүн мһз гуту диварын-
дан өзүнә һасар вә пәрдә чәкмәли олур. Пјесин сонунда
Арзу өзү Решада вә салона е'тираф етмәли олур ки,
«көрдүнмү, бизим мәнәббәтимизин бу дар отагдан чөлә
чыхмаға ихтијары јохмуш».

Доғрудан да, Решады тилсимли чеврәдән, гутудан
чыхармағ үчүн Арзунун көстәрдији чәһдләр уғурла би-
тирми? «Гуту» илә зирвә арасында сонсузлуғ, учурум
дәф олуна билirmi? Јохса финалда о, јенидән әввәлә,
«гуту»ја гајыдыр?! Һәр һалда Решадын Арзу, Ирадә вә
Һәјат арасында бөлүнән, парчаланан мәнәббәтинин там-
лығына биз инанмырығ! Онларын һәр икисини—Решады
да, Арзуну да фикирлә һисс, борчла арзу, гуту илә сәма
арасында јол ајрычында гојарағ онлардан ајрылырығ.
Елә исә жалныз бундан өтрү онлары ғынамаға дәјәрми?
Әлбәттә, јох! Мәкәр һәлә дә нечә-нечә әсрләрдән бәри
бәшәр өзү белә бир јол ајрычында дуруб көзләмирми?

Јох! Финалда гутулар ахыра гәдәр вә көкүндән пар-
чаланмаса да вә тамаша өзү дә сәһнәннин үч диварлы,
сәрһәдли гутусу дахилиндә чәрәјән етсә дә, бүтүнлүкдә
о, Решадлара, Арзулара (гутулара сығмајан инсанла-
ра!) бир маһны, бир тәрәнә кими сәсләнә билир.

Ән мәһрәм, интим бир үнсийјәт вә үлфәт истисинин јох-
луғундан јаранан бошлуғу вә сојуғлуғу әсәрдә «гуту»суз
јашајанлардан икинчисинин—Фикрәтин дә һәјатында вә
талейиндә ашкар һисс едирки. Өзү дә әсәрә о, артыг һис-
си јох, идракы тәмсил едән бир образ кими дахил олур
вә әхлаги-естетик идеалын зирвә мәгамыны өзүндә да-
шыјыр. Һадисәләрин бүтүн кедиши боју аилә-әхлаг ба-
рәдә емпирик тәсәввүрләрә һамыдан учадан бахан Ар-
зу, Арзунун дүшүнчә вә һәрәкәтләринә тәсһһләр верән

исә Фикрәтдир. Һәтта Решад баш верән әхлаги вагәәнин бүтүн сүжетини Фикрәтин гурдуғу бир «ојун», «һәнкамә» адландырыр. Доғруданмы пјес башдан-баша Фикрәтин дүзәлтдији ибрәтли кәләкдән, «һәнкамәдән» ибарәтдир? Шүбһәсиз, јох! Лакин бир һәгигәт шүбһәсиздир ки, әсәрдә онун сәси дә тез-тез Решадын вә Арзунун икинчи сәсинә, бә'зән исә һәтта мүәллифин өзүнүн дахилинин, әхлаги вә естетик идеалынын сәсинә чеврилир. Һәр һалда пјесдә онун тәһһалыгдан вә «субајлыгдан» башга ајры ејби вә кунәһи јохдур вә башгаларыны да о, һәјатда сафлыға, ән ләкәсиз, бүллур бир кунәһсызлыға чағырыр. Нүмунә үчүн онун ајрылыгда һәм Решада, һәм дә һәјата вердији һалаллыг өјүдүнә диггәт едәк: «Арвадыны дүшүнмүрсән, һеч олмаса, ону... Арзуну дүшүн, она јазығын кәлсин. Сәнин евин, ешијин, арвадын, ушағын, адын-санын. Бәс о? Сән һеч нә итирмирсән. Анчаг о, итири. Сән һеч бир шејиндән кечмирсән. О, исә өмрүнү вә кәләчәјини сәнә гурбан верир». Бу иттиһамы Фикрәт досту Решада дејир, онун һәјата нискили вә килеји исә беләдир: «Инчимә, бачым, сән әринә һәрмәт еләмисән, гајғысыны чәкмисән, сән она арвад олмусан, јолдаш олмамысан. Кечәдә беш дөфә дуруб үстүнү өртмүсән, анчаг она дәјән сојуғун һардан кәлдијин билмәмисән!».

Гафил вә ишыгсыз јашанан өмүр, хәбәрсиз өтән, гәфләтән архада галан һәјат мөвзусу истиснасыз олараг бүтүн образларын фәрди тимсалында јенидән психоложи тәһлилә, сынаға чәлб олунур. «**Кимдир һаглы**» вә «**Нәдир хошбәхтлик?**» суалына бәс онларын ишдә, әмәлдә вердији чаваб нечәдир? Решадла Арзу натамам хошбәхтликдән гачыр, идеала, сәадәтлә ашыб-дашан әхлаги мүнәсибәтләрә чан атырды, бәс Мәләһәтин, Зејнәбин—бу ади гәһрәманларын тәләјиндә, **бүтөв һәјат** вә **там сәадәт** дүјеуларында чатышмајан нәдир?

Мәләһәт—һәким-кинекологдур. Һәр күн һәјата көз ачан онларла ушағын дирилијинә, јашамаг тәшнәлијинә өз әли вә нәфәси илә рәвач верир. Лакин өзүнүн ушағы јохдур, мүгәддәс аналыг сәадәтинә һәсрәтдир. Бәлкә дә бу нискил башга еһтираслары она унутдурур вә о өз гисмәтинә шүкүр еләјәрәк, Шүкүрбәјин заһирән парлаг, лакин әслиндә нимдаш вә нафталилли мәнзил—«гуту»-сунда сәбрлә, чырпынтысыз, еһтирассыз вә еһтиразсыз бир вәрдишлә јашамагда давам едир.

Тәләјин вә мүһитин һәр һансы зәрбәсинә гаршы ејни мүдрик вә ибрәтли сәбри биз һәјатын әхлаги һәрәкәт вә көрүшләринин мәзмунунда көрүрүк. Әзабкеш, дөзүмлү, сәдагәт вә севки зәрбәләринә әсәрдә ән чоһ мә'руз галан сурәт, әлбәттә, одур. Лакин сон дәрәчә тәмкинли, исмәтли вә көврәк һәјат, иш аналыг, гадынлыг гүруру илә бағлы мәгама кәлиб чатанда принципал вә сәртдир. Өзүнә тәнгиди јанаша да билир. Бунула белә, һәјатын гүруру јенилмәздир. Өз хиласкарына вә рәгибинә—Арзуја һәјатыны верәр, фәгәт Решадыны јох!

Лакин әзабкешлик вә фәдакарлыг јарышында үстүнлүјү биз јенә дә Арзуја верәрдик, һәјата јох. Решадла ајрылыға һәјат һараданса узагдан, јад бир аләмдән гәфләтән пејда олан гәрибә зәрурәт кими, гәза вә бәла, тәләјин һөкмү вә иши кими бахыр вә гәбул едир. Хилас, ничат јолуну да о, өзүндән кәнардан, узагдан, тәледән көзләјир. Арзу исә Решады һәјата көңүллү бир гурбан, мәһәббәт интиһары, шәхси, фәрди ирадәнин вә фәдакарлығын һөкмү вә гәләбәси кими гајтарыр...

«Икинчи сәс»дә драматик дүјүмүн даһа мүрәккәб кәләфә дөнмәсиндә вә шәффаф диварлы «гутуларын» һәр тәрәфдән көрүнә билмәсиндә иштирак едән сурәтләрдән бири дә Зејнәбдир. Зејнәб—өмрүнү гутуда баша вуран инсанын тамамилә башга бир чешиди вә типидир: онун тәсәввүр вә көрүшләри нечә ил алвер дүканынын, дүз үч ил исә мәнбәс камерасынын «гуту»сунда формалашмышдыр. Инсан руһунун учалығы вә интәһасызлыгы идеалы бурада артыг дахили-мәһәви мүфлислијин материалында, «һәјатын дибиндән» сечилән гәһрәманларын реал әхлагы вә мәһәвијјаты илә тәзадда, әкс гүтб мөвгејиндә изләннир.

Зејнәб лап илк кәнчликдән мәишәтин чиркабына булашыр, сахтакарлыг вә әлиәјрилик үстүндә һәбс олунур. Һәјат барәдә, мадди вә инсани сәрвәтләр, әхлаги дәјәрләр барәдә онун да өз тәсәввүрү, өз ибтидаи әхлаг вә дүнјакөрүшү вар. Һәјатын јалныз «диби»ни вә мәһз онун ганунларыны «әсл һәјат», зирвәсини исә хәјал вә нағыл һесаб едир, о, бајағы мәишәт жаргону илә данышыр. Арзунун вә Решадын ганадлы, патетик ифадәләрини исә «гәзет сөзләри» адландырыр. Онун һәјатында «чатышмајан», бошлуғу ифадә едән әхлаги дәјәрләри, даһа доғрусу, онларын јохлуғуну, артыг «изтираб», «чырпынты» сөзләри илә ифадә етмәк гејри-мүмкүндүр.

Мадди, эмпирик мәишәтин әзаб вә изтирабларынын изи исә тәлҗиндә вә һәјатынын мәзмунунда кифајәт гәдәр-дир. Мә'нәви дәјәрләрә кәлдикдә исә, онлара бу психо-локијада үмумијјәтлә јер јохдур. Белә ки, алыш-вериш вә «тичарәт» психолокијасынын ајнасында һәтта «чыр-пынты» да әшјалашыр, ади эмпирик истәһлакчы мүнә-сибәтләринин дәвријјәсинә дахил едилир. Шүбһәсиз, «Икинчи сәс»ин илһамлы, романтик мүнәллифинин мәг-сәди бу мүнәсибәтләри тәһлил етмәк, һәјатын дибини би-зә натурада көстәрмәк дејилдир, јох, бүтүн пјес боју шаир «диб»лә, чамырла јох, зирвә илә(!) мәшғулдур. Зејнәб хәттинин исә о, бәдин-психоложи сүжетин ваһид говшагына јалныз бир мәгсәдлә дахил едир: мәһз «диб»ин тәфсириндә вә сынагында зирвәнин нечә кө-рүндүјүнү бизә көстәрмәк истәјир. Даһа доғрусу, дра-матург Решада вә Арзуја ганад верән идеаллара пјес-дә һәм дә Шүкүрбәјин, Мәләһәтин, Зејнәбин јашадығы «гуту»лардан ишығ салыр вә сонсузлуг, сәма, зирвә ар-зуларынын «гуту ишығындан» нечә көрүндүјүнә бизи дә шаһид етмәк истәјир...

«Ев, ушаг, дүкан, базар...»—өзүнүн бүтүн фитри ма-һијјәти илә Решад бу атрибутлара үсјан едирди, Зејнә-бин исә һәјаты елә јалныз бунлардан ибарәтдир. Әләвә едәк ки, Арзунун һисс вә дујгуларынын «гуту»суз сәма-сында чатышмајан, јери бош, гара көрүнән дә мәһз ејни чәһәтләр—аилә, ушаг, исти очагдыр. Өзү дә зирвәдәки ифратлара вә әјинтиләрә мүнәллифин тәнгиди мүнәси-бәти мәһз бу бучагдан баханда, белә бир сынаг вә тәф-сирдә хүсусилә габарыг вә ајдын көрүнүр. «Зејнәб хәт-ти» әхлаги-психоложи сүжетин јох, драматик конфлик-тин тәшәккүлү вә һәлли мәгсәди үчүн лазым олдугда исә о өз, әсас бәдин функцијасыны итирир вә поетик компо-зисијанын үмуми структурона дедектив әләмәтләри кә-тирмиш олур (Һәјатын вахтилә чәбһәјә, Әбдүлә јаздығы јаланчы севки мәктубу илә бағлы «сөвдәләшмә» сәһнә-ләри вә с.).

Пјесдә дахилдән, мә'нәвијјатдан кәлән икинчи сәс-ләрлә һәјатдакы Решадлар (вә Арзулар) арасында диа-логларда ағлын вердији һөкмүн, мә'нәвијјат вә вичда-нын сәсинин үстүнлүјү вә һағлылығы да көрүнүр. Һиссин стихијасы вә азадлығы јалныз мәһәббәт јох, чина-јәт төрәтмәјә дә габилдир. Мәһз икинчи сәси гылынчын чинкилтиси батыранда Тејмурләнкин, нүвә партлајышы

батыранда исә—атом силаһыны кәшф едән мүасирими-зин чинајәти баш вермишдир.

«Икинчи сәс»—һамыны дүшүндүрән әбәди әхлаг вә севки мәтләбләриндән бәһс едирди. Одур ки, бу мәтләб-ләр әтрафында «икинчи сәслә» сөһбәт тамашадан сонра да һәлә узун мүддәт тамашачы илә сөһбәтә, мүбаһисәјә вә диалога чеврилә билирди.

Шәффаф диварлы «гуту»нун парчаланмасы Бәхти-јар Ваһабзадәнин диқәр пјесләриндә дә баш верир, бә-дин-психоложи сүжетин давамлы, дәјишмәз мүндәрәчә-сини тәшкил едир. Лакин гуту парчалананда инсан икиләшир, јенидән, лакин бу дөфә даһа мигјаслы һүдуд-ларда бүтөвләшмәјә еһтијач әмәлә кәлир, шаирә көрә мәһз «икиләшмә» илә јенидән «бүтөвләшмә» арасында белә тәзадлы, диалектик әләгә вә мүнәсибәт мә'нәви тө-рәггидә, әхлагда вә дүшүнчәдә әбәди һәрәкәтин чох мү-һүм бир мәнбәјини вә мәзмунуну тәшкил едир.

«Икинчи сәс»—јенидән бүтөвләшмәјә чағырышла тамамланырды. Лакин нөвбәти, даһа али мә'нәви бүтөв-лүјә доғру апаран үнвана вә изләрә «икинчи сәс»дә һәлә ајдын ишарәләр јох иди. Бурада шаири һәлә бүтөвлүјә јох, «парчаланмаја», чискинли булуда, јағыша апаран чығырлар вә јоллар дүшүндүрүрдү. Јағышдан сонра ачылан сәма, бүтөвләшән үфүг мөвзусу исә ону нөвбәти пјесиндә—«Јағышдан сонра»да дүшүндүрүр вә ән'әнә-ви бәдин-әхлаги проблемини һәллиндә артыг јени пилә-ни, ирәлијә адымы ифадә едир. Икилијә, чырпынтыја, мави сәһәр рәнкли лимана јан алан сәһрли кәминин сүканы башында Арзу дајанмышды, мә'нәви тамлығы, бүтөвлүјә гајытмағын үнваныны исә нағыллардакы мүдрик Симүргә, Пири бабаја бәнзәјән пириани гоча—Гәдимбәј бизә нишан верир. Бүллур тәбииклә ишығлы романтика арасында бу гијаби јарышда әхлаги үстүн-лүјү шаир кимә верир? Арзуја? Гәдимбәјә? Јох! Сон сө-зү, гәти чавабы о, һәлә өзү етираф етмир. Мүнсифлији үчүнчү һакимә—охучуја (тамашачыја) тапшырыр.

Артыг гејд етдијимиз кими, ејни ән'әнәви әхлаги проб-лем «Јағышдан сонра» пјесиндә давам едир. Јенә дә «гуту»да зәлзәлә баш верир вә мә'нәви әләмдә учурум ачылыр. Лакин бу гутунун чешиди, бурада ачылан учу-румун мәзмуну вә өлчүләри тамам башга сәчијјә дашы-јыр. Әсас драматик гәһрәманы—Ниһалы мүнәллиф јенә дә зијалы мүнһитиндән сечир. О, ме'мардыр. Кәләчәк би-

налары эввэлчә өз тәсәввүрүндә, кағыз үзәриндә чыздыгы лајиһәләрдә јарадыр. Сөзүн һәрфи мә'насында «мәнзил гутулар» илк е'тиразыны да о фәрди-мә'нәви әхлаг, аилә, мәһәббәт һаггында дүшүнән «мәишәт философу» кими јох, мәһз ме'мар кими билдирир:

Н и һ а л—Дејирсән, релјеф олсун һамар күзкү кими, шаблон бир бина тиккәк, һә?

П р о р а б—Шаблон дејәндә ки, чыхмыр да, нејләјәк? Инанын мәнә, гајалар парчаланмаса мүмкүн олмајачаг. Дүнән Гуламзадә илә чох көтүр-гој еләдик. Көрдүк лајиһә бир сөз дејир, гајалар ајры сөз. ...Сиз ме'марлар хошбәхтсиниз, кағыз үзәриндә бина шәкли чөкмәјә нә вар ки?! Гајадан хәбәриниз јох, дашдан хәбәриниз јох. Инди кәл, бу дәрә-тәпәнни үстүндә тик көрүм, нечә тикирсән.

Н и һ а л—Усталыг да елә ордадыр.

Прорабын ме'мар Ниһал һаггында дедији ејни сөзләри бир гадын, ана, һәјат, өмүр јолдашы олан Ниһал һаггында да, онун мәһз бу миссијада сөкдүјү вә јенидән тикмәк истәдији мә'нәви сарај, јува, очаг һаггында да демәк олар. Бу саһәләрин һәр икисиндә онун хәјалән, еһтирасла һазырладыгы лајиһәләрин неч бири һәлә дашлашыб, бетонлашыб вүчүд кәсб етмәјин чох чәтин мәрһәләсинә вә әмәли һәјати сынагына һазыр дејил. Сүн'и каучук заводунун директору илә гурмаг истәдији аилә һәјатынын мә'нәви вә әхлагы сүтунлары һәлә јалныз лајиһәдәдир вә әслиндә нә дашын вә бетонун, нә дә бәдин-фәлсәфи е'тирафын вә бәрәәтин сынагындан кечмәјә онун неч һаггы да јохдур. Сүн'и гутудан, каучук чәрчивәдән, кағыздан вә лајиһәдән кәнара чыхмагда бу мәһәббәтә мане олан бәс нәдир?

Бүтүн пјес боју Ниһал өз мәһәббәтинә бәрәәт газандырмагла мәшғул олур вә бу өзү дә сүбут едир ки, һәммин мәһәббәтин фәал мүдафијә вә бәрәәтә доғрудан да еһтијачы вар. О, һисслә сеvir, амма һиссинә һиссин өзү илә, үрәклә јох, сөзлә бәрәәт газандырыр. Икинчи тәрәфдән, Ниһал мәһз өз бәрәәтләриндә һаглы, уча вә үлви көрүнә билмир. Һәтта бә'зән онун мүһакимәләри неч сөзүн јахшы, мүсбәт мә'насында ади «ме'јар вә мәнтиг чәрчивәсинә» сығмыр.

Онун мәһәббәт вә ләјагәт барәдә әри илә—Әминлә ачыг, үзбәүз мүбаһисәсини хатырлајаг. Рәшадла—Һәјат вә Ирадә һаггында ондан даһа чох дүшүнән, мүгәддәс вә

фәдакар бир гыз данышырды, Әминлә исә гануни вә ләјагәтли бир әрә ашкар хәјанәт едән һәрчајы бир гадын данышыр. Арзу—бу мүбаһисәдә өз әлчатмаз идеалыны Решадла бирликдә Решаддан, Ниһал исә әли илә ләкәләдији аилә мүнасибәтләри барәдә һәгигәти, мә'нәви вә әмәли хәјанәтини әриндән горумаг истәјир:

Ә м и н—Бәс сәнин намусун мәним дејил? Бәс мән сәни севмәмишәм?

Н и һ а л—Севмисән, амма сәнин севкиннн эввәли дә мә'лум олуб, ахыры да (?). Бурадан бура гәдәр. Өлчүсү, чәкиси мә'лум олан севки—севки дејил, Әмин! Сәнин додагларын мәнимлә данышыб, фикрин кимја формулалары ачыб. Сән ишләдијин лабораторијаны дүнја һесаб еләмисән.

Ә м и н—Ахы, адам өз пешәсинә вурулмалыдыр. Мәним ихтираларым мәним аләмимдир, һәјатымдыр.

Н и һ а л—Мәкәр мән өз сәнәtimi севмирәм? Анчаг һәјат јалныз көрдүјүн бу лајиһәләрдән ибарәт дејил... Һәјаты өлчүләрин, формулларын галыбына салмаг чәтиндир. Ахы, һәјат неч бир галыб, неч бир чәрчивә танымыр... Нијә маһнылара гулаг асырыг? Истәјирик ки, һәјатын дибинә енмәјәк.

Ади бир тәсадүф нәтичәсиндә кәнч Рејһан бөјүк бачысынын күнаһкар мәһәббәтинин әјани шаһиди олур. Одур ки, онларын арасындакы диалог даһа ачыг, бир-баша вә конкрет сәчијјә дашыјыр:

Н и һ а л—Бәсдир!

Р е ј һ а н—Нә бәсдир?! (Рејһан Ниһала һүчүм чәкир. Онун јахасындан бәрк јапышыр). Утанмырсан, утанмырсан?

Н и һ а л—Әл чәк, бәсдир!

Р е ј һ а н—Сән мәнән бөјүк олмасајдын, мән сәнин әсл адыны дејәрдим. Сән... сән...

(Рејһан Ниһалы бәрк силкәләјир. Ниһал ону игәләјир).

Н и һ а л—Күчүк! Сән мәни нә һесаб еләјирсән?.. Мән позғун дејиләм. Мәһәббәт сонрадан кәлди. Говмаға чалышдым, мүмкүн олмады. Бәлкә дә мәним һаггым јох иди. Әрли гадын башгасыны севә билмәз. Анчаг бу, гуру бир һөкмдүр, бу сөзүн үрәкдән хәбәри јохдур. Севдим, онда баша дүшдүм ки, һәјат нәдир?! Јашамагдан мәгсәд нәдир (?). Әкәр мән севким ичимдә богсајдым, бу хәјанәт олмаздымы? Нијә сиз хәјанәти биртәрәфли

баша дүшүрсүнүз. Сиз баша дүшүн ки, мән Әминн севмәдән онунла жашадыгым заман ријакар идим, сахтакар идим. Мән севиб тәмизлэндим. Ријакарлыгдан хилас олдум. Инди мән Әминә жох, ријакарлыға хәјанәт етмишәм.

«Күчүк! ...Мән позгун дејиләм!»—Рејһанла драматик үзбәүдә Ниһалын ишләтдији бу сөзләр («Күчүк» вә «позгун») өзү дә бир даһа тәсдиг едир ки, әхлаг и коллизия бурада Ниһалын «позгун олмасы, жохса олмасы» сәвијјәсиндә дурур. Белә лексикон вә белә «сәвијјә» Арзунун зирвә вә сәма һаггында ганадлы сөһбәтләринин поетик вә әхлаг и өлчүләрилә һәмаһәнк сәсләнә билмәкдән чох узагдыр. Исмәтдә вә гүрурда Арзу зирвәсинә Решад да ашағыдан бахыр, она јүксәлмәјә, лајиг олмаға һәсрәтлә чан атыр. Бир шәхсијјәт вә инсан кими мәнән мүфлис вә мискин олан Аслан исә Ниһалы өзүндән дә хырда, чылыз, көлкәли һесаб едир, нәнки онун өзүндән јаха гуртармаға чалышыр, һәтта онун бачысы илә гоһум олмағы да ады вә шәрәфи үчүн әскиклик һесаб едир.

Дикәр тәрәфдән, Арзу өз мәнәббәтини пәрәстиш етдији Решада, Решады исә һәјатын вә Ирадәнин ләкәсиз, мүгәддәс бир ата—өвлад вә аилә сәадәтинә гурбан вериди. Елә бу да онун мәнәви гәһрәманлыгыны көзүмүздә даһа да учалдырды. Ниһалын исә өз әриндән һәр чәһәтдән әскик бир бюрократы вә карјеристи, инсан—роботу нијә севдији вә нечә севдији үмумијјәтлә мәлум олмур вә инандырмыр. Бу гәдәр бөјүк мәнәви гурбанын, шәрәф вә намус күзәштинин һаггы вә бәрәәти нә имиш? Јалныз алданышмы? Јох, бу алданыш фачиәсә (әслиндә исә сатирасы!) кими дә тәбии дејилдир. Ниһалы Асланла нә руһән, нә дә фитрәтән јахынлашдыран вә бирләшдирән неч нә жохдур. Јох, әкәр варса, онда, сән демә, әслиндә елә о да Асланын тајы имиш. Бу исә артыг мәнәви драм дејил, ики мешшанын арасында гаршылыглы сахтакарлыгын әксидир, сөвданын жох,... сөвдәнин ифадәсиндән башға бир шеј дејилдир.

«Рија вә һәссаслыг» барәдә дүшүнчәләриндә Ниһал даһа чох һагсыздыр. Ону әхлаг вә көзәллик тәчәссүму кими севән Әминн иттиһам едир ки, «мәни дујмамысан» вә «дүз көрмәмисән», онда ләјагәтсиз бир гадыны, мәшугәни, ојнашы көрән вә буну кизләтмәјән Аслан һаггында исә дејир ки, «мән јенә дә ону севмәјә билмирәм!».

О, севмәдији Әминлә јашајанда даһа чох ријакардыр (өзү белә зәһн едир), жохса она хәјанәт едә-едә Асланла јашајанда? Көрдүјүмүз кими Ниһалын иттиһамында (јахуд, өзүнә вердији фәрди бәрәәтдә) нәнки бәдин, психоложи, неч ади мәнтиги һәгигәт дә жохдур. Онун бу мәнәббәтиндә сәма вә үфүг мәчрасы жох, каучук вә пластмас бүнөврәси вар. Јох, о, «севәрәк тәмизләнмир», ләкәјә, чиркаба булашараг севир.

Арзунун ашыб-дашан, сел кими мәчрадан кәнара төкүлән үлви һиссләринин парчалајыб бир тәрәфә атдығы картон вә каучук гутулар иди; Ниһалын тапдалајыб кечдији исә һәм дә јазылмамыш ганунлар, мәһз романтика илә, үлвијјәтлә хәјанәт арасындакы сәрһәдләрдир. «Гуту»дан сәмаја, жохса... гутудан учурума? Ниһал—икинчи маршруту гәт етмишдир. Ејни чәрчивәни фәдакарлыгын жох, худбинлији хејринә поэмушдур.

Бәхтијар Ваһабзадәнин пјесләриндә «олар!» сөзүнү үрәк, «олмаз!» сөзүнү ағыл, «вачибдир!» сөзүнү исә һәмишә вичдан дејир. Мәһз икинчи сәсин—ағлын вә вичданын сөзүнә кар вә кор галанда Арзудан Ниһал доғулур. Әслиндә о, һиссин, еһтирасын стихијасы илә чәрчивәләнән бир гутунун дахилиндән чыха билмәмишдир. Јох, гуту бурада парчаланмамыш вә Ниһал јалныз бу гутунун ичиндә ачылан дар бир учурума јуварланмышдыр, вәссалам. Гутудан зирвәјә жох, гутудан дәрәјә адым атылмышдыр. Мәһз белә бир енишдән (дәрәдән!) Ниһалын Әминә бахмасы вә ону өзүндән учада көрә билмәмәси нә бәдин-психоложи, нә дә әхлаг и естетик чәһәтдән әсаслы, бәрәәтли көрүнә билмир.

Ниһал әслиндә, јалныз нә үчүн Асланы севдијинин жох, нә үчүн Әминә биканә олмасынын сәбәбини дә ајдынлашдыра вә бизи буну инандыра билмир.

Ниһалын Аслана мүнәсибәтинин сәбәби Асланы неч марагладырмыр да. Амма арвадынын она лагәјдлијинин сәбәбини бир јердә Әминн Ниһалын өзүндән сорушур. Ниһалын әринә чаваблары јенә дә предметсиз, деталсыз олдуғу гәдәр дә бүнөврәсиз вә бәрәәтсиз көрүнүр:

Н и һ а л—...Сән баша дүшә билмәдин ки, сән сәрһәдди севирсән, мән сонсузлуғу, сән адилији севирсән, мән мүстәсналыгы. Сән икимизин арасында таразлыг јаратмаға чалышырды. Амма билмирдин ки, таразлыг дурғунлуғдур. Мәним дурғунлуғдан зәһләм кедир.

...Сән өз мәнәббәт маһнын һәмишә нот үзәриндә

чалмысан. Мән исә әввәлчәдән мұәјјән олунмуш нот үзәриндә долашмағы севмирәм. Мән даһа чох нота дүшә билмәјән хырдалыглары, чаларлары севирәм.

Бу сөзләрдә, мө'тәбәр вә самбаллы бир ирадәнин, ағлын вә әхлагын гәрары вә һөкмү үчүн кифајәт гәдәр мәғбул вә әсаслы көрүнә биләчәк «мәнтиг тәркиби» ахтарыб тапмағ чәтиндир. Әввәлән, бүтүн бунлар јалныз сөздә дејилир: белә бир Әмини вә Ниһалы әмәлдә, ишдә биз көрә билмирик. Икинчи тәрәфдән, Ниһалын кәтирдији дәлилләр, тутдуғу ирадлар бәдии мәнтигин, әхлагы вә фәлсәфи зәрурәтин мотиви вә елементи ола билмир. О, ејни вахтда һәм зөвчә, һәм дә мә'шүгә кими рәдд олунур вә там ифшадан сонра да јенә дејир ки, «нифрәт едирәм өзүмә дә, һиссимә, дә, амма она нифрәт едә билмирәм». Шүбһәсиз, шәхси «мән»ин вә һиссин тәһгир олунмасы һесабына давам едән севки, еһтираам тәлгин едә билмир.

Ниһалын вә Асланын, бири достунун, диқәри әринин намусуна хәјанәт едән ики «ашигин» гејри-ғануни вә гејри-рәсми иттифағы һағгында бундан артыг нә демәк олар?

Беләликлә, әввәлки севки сүжетләриндән фәргли оларағ, бу јени мәһәббәт тарихчәси көстәрир ки, техник гајдалар позуланда зәһәрли сулар вә газлар, мүгәддәс әхлагы гајдалар позуланда исә зәһәрли дујулар вә һиссләр әмәлә кәлир. Һәм дә онлар һәр икиси сүн'и сәрвәт—әмтәә вә хаммал истеһсалы просесиндә јараныр! Тәсадүфи дејил ки, Асланын һәм һәјат, тәбиәт, һәм дә севки фәлсәфәси Ниһалын ифрат әхлагы көрүшләри илә тамам дүз кәлир:

А с л а н—Әшши, нә көзүмүзә сохурсуғуз бу тәбиәти, бу ағач-уғачы. Синтетика әсриндә, кимја зәманәсиндә нә балығ, нә дәниз, нә ағач-уғач? Дедијиниз о күрүнү инди алимләр лабораторијада алыр.

Асланын сәјдыгларына эләвә етмәк олар: «нә ешг, нә сафлығ, нә мә'нәвијјат, јахуд намус?». Белә ки, әтраф мүһит үчүн горхулу вә тәһлүкәли сехи ишә салмағ һағда көстәриш вермәклә тәбиәтә хәјанәт едән Аслан, үстәлик һәм дә әхлагы, инсани сафлыға хәјанәт едир вә бу хәјанәтин гурбаны аз гала бир јох, ики олур: Рејһанла Чығатајын севкисини бу ләкәдән вә кәлкәдән јалныз Гәдимбәј хилас едир.

Сүн'и каучук истеһсалы илә мәшғул олан заводун

директору Асланын өзүндән вә әхлагындан да каучук вә пластмас ији кәлир. Һеч нәји тәбии дејил, һәтта јашадығы «гуту» да синтетикдир; шубасы нејлон, костјуму лавсан, көјнәји капрондур. Бөјрәк вә үрәји дә пластмаслашыб. О, артыг сүн'илији јох, тәбиилији өкәј, јад үнсүр кими автомат вәрдишлә, биоложи бир инстинктлә рәдд едир. Тәбии иглими вә мә'нәви аб-һаваны о, јалныз зәһәрли газла, сәнајә түстүсү вә истеһсалат туллантысы илә чиркләндирмир, Асланын рәһбәрлик етдији бу заводдан әтрафа јайылан түстүләрин ән зәһәрлиси—сүн'иләшәй мә'нәвијјат вә әхлаг туллантыларыдыр.

Гәлби дә, руһу да «гуту»ја, заводдакы спирт сехләриндән биринә «сығышан» Аслан бүркүдә, мә'нәви һавасызлығда јох, әтрафа каучукдан јайылан зәһәрин вә түстүнүн јохлуғунда дарыхыр, боғулур, өзүнү пис һисс едир. Чијәр долусу нәфәс боллуғуну һәм каучукун, һәм дә мәһәббәтин сүн'иси илә тәнәффүс едәндә дујур. Ән бөјүк идеалы—план, шөһрәт, биринчилиқдир. Лакин бүкүнкү драматуркијада кениш јайылан мүасир, «ишкүзар» гәһрәманлардан бири дә дејилдир. Сәнајә чәнкавәринин севкини истеһсалата дәјишән образы да дејилдир. Пјесдә—баш-баша кәлән мәишәт вә истеһсалат мүнасибәтләри, бунлардан икинчисинин биринчиси үзәриндә үстүнлүјү вә бурадан ирәли кәлән «иш култу», әмәјә ичтимай фәалијјәтә гурбан верилән шәхси һәјат проблемы ирәли сүрүлмүр, јох; о, истеһсалатда да, мәишәтдә дә, ичтимай вә шәхси һәјатда да ејни дәрәчәдә сима-сыз, бүрөкрат бир типдир, «әхлаг туллантысыдыр!». Икинчи сәс—вичдан вә үрәк Асланын һәјатындакы бу саһәләрдән һеч бириндә иштирак етмир. Өзү дә истеһсалат туллантыларындан гәнаәтлә истифадә едиб, јени әмтәә дүзәлдән завод директорундан фәргли оларағ пјесин мүәллифи бу «инсан туллантысындан» јени фәјдалы әмтәә дүзәлтмәклә—финалда Асланы дүзәлмиш, «тәрбијәләнмиш» гәһрәмана чевирмәклә мәшғул олмур. Чүнки «каучук гутуну» сындырмағ мүмкүн дејил: о, мүтәһәрриқдир, әјилир вә кенишләнир, формадан-формаја дүшүр. Онун диварлары инсаны һәр шејдән, биринчи нөвбәдә исә тәбиәтдән вә тәбииликдән ајырчр. Доғрудур, евиндә дибчәк күлләри вар, лакин бу, артыг тәбиәтлә тәмас дејил, тәбиәт өзү дејил, бәлкә тәбиәтә бир пародијадыр. «Инди шәһәр евләриндә дибчәк сахламағ дәб олуб. Отағларын диварларындан сармашығ

асырлар. Мејнэ зогларыны балконлара чыхарырлар. Билмирэм нијэ? Адам өзүнү табиятын гојунда һисс еләмэк истәјир. Белә бәзәк-дүзәклә инсан өз-өзүнү алдадыр». Мәһз бу мәнада табиятә вә инсана пародијалардан бири—Асландыр.

«Һава ачылды, булуд кечди, јағмады. Амма јағсајды, јахшы оларды». Әсәрдә Гәдимбәј бу сөzlәри Рејһана дејир. Фәгәт бу сөzlәрин Рејһандан даһа чох Ниһалын вә Асланын башы үстүндәки сәма парчасына дәхли вар: јағышдан сонрақы ајдынлығы та финала гәдәр биз нә Асланын, нә дә Ниһалын гәлбинин сәмасында көрмүрүк.

«Јағышдан сонра» дејәркән әслиндә мүәллиф дә онлары нәзәрдә тутмур, ишығлы вә мүдрик гочанын—Гәдимбәјин силкәләдији шәфәг булудундан төкүлән илк баһар вә сәһәр јағышындан сонра Рејһанла Чығатајын саф, бүллур севкинсинин сәмасыны нәзәрдә тутур.

Гәдимбәј Шүкүрбәјин («Икинчи сәс») дахил олдуғу ејни нәслин нүмајәндәси олса да, һисс, овгат вә дүнјакүрүшү бахымындан она тамам зидд чәбһәни тәшкил едир. Синәси, көксү милли-мәһәви кечмишин, ата вә баба әхлағынын, јазылмамыш ганунларын һәкк олундуғу чанлы бир китаба вә дастана бәнзәјир. Арзу ән чох «сәма» сөзүнү ишләдирди, Гәдимбәј исә ән чох «торпаг» сөзүнү ишләтмәји севир, дахилән, фитрәтән нифрәт етдији—асфалт тозу, порошок сүдү вә шәһәрдәки «гырхыг ағачлардыр». Һәр шеји тәбиндир, «једији дә халисдир, кејдији дә, һәлә бир үстәлик дедији дә». Азар-безар адлы шеј танымыр, таныјанда исә сүн'и һәбә мүрачиәт еләмир, дәрманларын да јалныз тәбнисини, халисини ишләдир: әвәлији, кәкотуну, бојмадәрәни, моруг мүрәббәсини! Сүн'и китаб кәлмәләри илә јох, халг ифәдәләри илә, аталар сөzlәри илә данышыр. Бүтүн бунлар Гәдимбәји тәкчә Чығатајын јох, бүтүнлүкдә јени кәнчлијин «бәј бабасы»на чевирир. Тәсадуфи дејил ки, Чығатај вә Рејһан бир ән мө'тәбәр рәсми китаблардан, бир дә «бәј баба»дан ситат кәтирир вә һәјатда, әмәлдә ону рәһбәр тутурлар.

Лакин бәлкә дә ибрәтли бир парадокс вә тәлејин гәрибә кинајәсидир ки, нифрәт етдији «порошок сүдү», асфалт тозу кими бәдәсил, сахта мәһсул онун өзүнүн дә гисмәтинә, пајына дүшүб, нәсиби олуб: елә оғлу Ас-

лан да сүн'и күрү вә сүд тозу кими гәрибә, синтетик мәһсул, әмтәә дејилми? Ниһалын ән ахырда финалда дедији ифадә илә десәк, «ондан адам јох, пластмас ији кәлир».

Гәдимбәј оғлунун евинә гара булудларын сыхлашдығы, бу очағын башынын үстдә топлашдығы бир вахтда кәлир. Әслиндә бу бир парча сәмадақы гаралмыш булудлары дағыдан вә бу очаға јағыш кими јаған да Гәдим кишинин өзү вә нәфәси олур. Булудлу һава јағышдан сонра ачылдығы кими Асланын вә Чығатајын мәнзилиндәки иглим дә Гәдимбәјин кәлишиндән сонра «ачылыр». Доғма өвлад вә нәвә евиндә јаранмыш вә-зијәтә дәгиг диагнозу вә ондан јекәнә чыхыш јолуну да Гәдимбәј өзү нишан верир: «Јердән чох ајрылмысан, бала. Һеч олмаса јајлары кәл кәндә, о дәрәләрин сүјүндән ич, тәпәләрин көј-көјәртисиндән је, ол анадан кәлмә!»...

Беләликлә, Гәдимбәј Аслана вә Асланлара, Ниһала вә Ниһаллара торпаға, кәндә гајытмағы, тәбиәтлә бәрәбәрләшмәји мәһәви «гуту»ну парчаламағын үсулу вә јолу кими нишан верир.

Јағышдан сонра һава ајазыјыр, лакин бир аз әввәлки туфанын Һеч дә бүтүн исләри силиниб итмир. Һәр бир әмәлин вә арзунун исләри тәләдә вә өмүрдә әбәди гору-нуб сахланыр. Бәхтијар Ваһабзадәнин нөвбәти пјеси—«Јоллара из дүшүр» мәһз бу барәдәдир.

Инсани тәбиәтин вә характерин ики мүхтәлиф чешидинин—үрәклә (Дашгын) вә «ағылла» (Сәлим) иш көрәнләрин тәлеји вә ағибәти бу пјесин дә әсасында дурур. Үрәк—өз али мәһнасында сабит вә бәргәрар галыр, лакин «ағыл» бурада артыг шәхси мараг вә мәнәфе һиссинин синоними кими ишләнир.

Әслиндә «Јоллара из дүшүр» пјесиндә дә биз јенә ејни бир мәһәббәт үчлүјүнүн јени вариасијасы илә гаршылашырыг. Бир заманлар үрәкдән севдији Сәлим тәрфиндән гохланыб атылан Көјәрчин аз сонра она чылғын, романтик бир мәһәббәт бәсләјән Дашгынла гаршылашыр. Дашгын ону јенидән һәјата гајтарса да, дүнјада фәдакар севкинин һәлә дә јашадығына ону јенидән инандырса да, илк мәһәббәтин әбәди бир бошлуг кими гызын гәлбиндә, руһунда гаралан учуруму онлары хошбәхт олмага гојмур. Дашгынын бүллур мәһәббәти өз кур һәјат вә баһар нәфәси илә јалныз Көјәрчини—бу дә-

рилмиш вә атылмыш чичәји мәнәви дириллјә гәјтармыр, о, Сәлимин өзүнүн дә өз кечмишиндән утаныб ајылмасына, сахта һәјат вә мәһәббәт фәлсәфәсиндән тәмизләнмәсинә рәһн олур.

Дикәр тәрәфдән, сүжетдән мәлүм олур ки, Сәлимин сәһви нә вахтса бир гәдәр башга шәкилдә Дашгынын атасынын—Алханын да һәјатында баш вериб. Ловғалыг, башгасынын тәлјинә лагәјдлик фачијә кәтириб чыхарыб: онда тәдричән инсаны мешшанын, бүрократын, роботун әвәз етмәси она сәбәб олуб ки, Уста Ничат—өз көнүллү фәдакарлығы илә алты фәһләнин һәјатыны хилас едән гәһрәмән фәһлә һәлак олуб. Мүһәндис Алхан арвадыны вә аз јашлы оғлуну тәлјин ирадәсинә тапшырыб Бақыдан, «Нефт дашлары»ндан чох-чох узагла, Уфа нефт мәдәнләринә ишләмәјә кетмәли олуб. Инди ијирми илдән сонра јенидән Вәтәнә гајыдыр вә һәлә танымалыгы, фәгәг артыг үрәкдән бағландыгы оғлунун рәһбәрлик етдији сәһәдә мүһәндис кими ишләмәјә башлајыр. Алханын мәнәви интибаһы, өз өмүр вә һәјат јолуну јенидән дәрк етмәси дә мәһз бу мүһитдә баш верир.

Беләликлә, ибрәтли әхлаги мотивләр вә сүжетләр тәқрар олунур, бир-бири илә марағлы бәдии паралел тәшкил едир вә бир-бирини тамамлајыр. Дашгын—һәр ики тарихчәнин мәркәзиндә дурараг онлары чарпазлашдырыр: Алхан да, Сәлим дә кечмишин сәһвиндән, һәр икисин—ата да, севкили дә атдығлары догма оғул вә мәсум гадын гаршысында кунәһдан мәһз Дашгынын севкисинин мәнәви иглиминдә, руһунун вә әхлагынын аб-һавасында тәмизләнирләр!

Тәбиәтә сүн'и һава, зәһәрли нәфәс артыран Асланлардан («Јағыншдан сонра»), Шүкүрбәјләрдән («Икинчи сәс») фәргли олараг шаир—драматург бурада әтрафа саф дағ нәсими вә бәнәвшә рајиһәси дағыданларын сурәтини өн плана чәкмишдир. Поетик Арзу хәтти бурада Дашгынын, Фикрәтлә бағлы мотив исә («Икинчи сәс»и хатырлајаг) Лоғманын симасында өз јени тәсдигини вә давамыны тапмышдыр. Билаваситә икинчи сәсин—Бәһтијар Ваһабзадәнин, демәк олар ки, бүтүн пјесләринин бу даими бәдии компонентинин өзү исә бурада Алханын өлүмүнә банс олдуғу Ничатын көлкәси шәклиндә пејда олур.

Әслиндә елә Алханын өзү дә көлкәјә, икинчи сәсә,

хәта ишләмиш, чинајәт етмиш вә инди өз кунәһына бәраәт үчүн ијирми ил әввәлки Алханын тејфи кими мејданда јенидән пејда олмуш символик варлыға бәнзәјир. Бир дә она көрә ки, ахы Дашгынын анасы ону өлмүш елан етмиш вә белә узун фәсиләдән сонра гүрбәтдән Вәтәнә гајыдан Алхан, оғлу илә үнсирјәтдә, доғрудан да, онун атасынын өзүнүн јох, хәјалынын «ролунда» көрүнмәјә садәчә олараг мәчбур олмушдур. Белә ки, анасы оғлунун көзүндә атасыны учалтмағ үчүн уста Ничатын фәдакарлығыны онун адына јазмыш вә инди Дашгыны илләрлә ишығына исиндији бу хәјалдан вә тәсәввүрдән мәһрум еләмәк ијирми илдән сонра јенидән икинчи бир чинајәтә јол вермәк демәк оларды. Ајнур демишкән, ахы бүтүн бу мүддәтдә оғлу үчүн Алханын «өлүлүјү» дирилијиндән даһа чох «иш көрмүшдүр». Елә исә өзүнү оғлунун көзүндә јенидән дирилтмәјә атанын һағгы вә ихтијары вармы?

«А ј н у р—Сәнин өлүлүјүн дирилијиндән чох иш көрүр. Ујдурдугум јалана өзүм дә инанмышдым. Сәни керчәкдән өлмүш санырдым. Сәни өлдүрүб, өлүмүнә сәбәб олдуғун уста Ничатын әмәлләри илә оғлунун гәлбиндә јашатдым. Инди о, мәним ујдурдугум ата илә фәхр едир. Сәнчә, дири олуб аталыг еләмәјән ата јахшыдыр, јохса өлүб көзәл хатирәси илә аталыг едән ата».

Дүз ијирми ил оғлунун хәјалында Алхан уста Ничатын көлкәси кими јашамышдыр. Инди онун бу ишығлы көлкәни дағымасы, мүгәддәс јаланы көлкәли һәгигәтлә әвәз етмәси итирилмиш аталығын мәнәви бәраәти кими сәсләнә биләчәкми? Јенидән тапачағы кичик һәрфли ата Дашгын үчүн дәрһал итирәчәји бөјүк һәрфли Инсаны әвәз едә биләчәкми? Јох! Ананын вә Алханын тәрәддүдләринә ајры чүр чаваб вермәк доғру олмазды.

Она көрә дә Алхан кетмәји гәрәра алыр. Онун гәфил кәлиши илә оғлунун дахили, мәнәви аләми ишығлы хәјаллардан тәмизләнмир, фәгәт өзү бу сафлығда вә ишығлығда руһуну, гәлбини тәмизләјиб кедир!

Уста Ничата вердији әхлаги имтаһанда ән уғурсуз шәкилдә «кәсилән» Алхан инди Лоғманлынын, Дашгынын, Ајнурун сынағындан артыг үзү ағ чыхыр.

Бәдии-психоложи сүжетин бүтүн кедиши инандырыр ки, хәјал вә көлкә һәгигәтә дәнәчәк вә сарсылыб руһән сафлашан, мәнән учалан Алхан Вәтәнә вә ев-ешијинә мүтләг гајыдачагдыр...

Мараглыдыр ки, пјесдә нәсилләр вә дөврләр бир-биринә гаршы гојулмур. Хүсусән Ајнурла Көјәрчинин гаршылашдыгы сәһнә ән'әнәләрин тәзадындан чох гәјнағыны, синтезини ифадә едир.

Бурада нәинки гаршылыглы тәгдир, гаршылыглы иттиһам да лајигли мәнәви варислијин давам етдијини көстәрир:

К ө ј ә р ч и н—Сиз бајаг ән'әнәмиздән данышдыныз, нәнәләримизин сәдагәтиндән, дөзүмүндән сөз ачдыныз. Бәс севән гадын учурума кедән әрини нечә тәк гоја биләрди? (Ајнур сарсылыр). Дүз демирәм? (сукут). Мән севки борчундан бөјүк борч танымырам. Севки ајлы кечәдә јанашы әјләшиб бир-биринә көзәл вә'дләр вермәк дејил, өмрүн дашы-кәсәкли јолларыны јанашы кечмәји бачармагдыр!

Көјәрчин белә бир севкинин дәрсләрини, мәнәббәтдә мүдриклијин тәчрүбәсини мәнз Ајнурун тәрбијә етдији Дашгындан алмамышдымы? Дашгын өзү исә һәм Көјәрчин, һәм дә Алхан һаггында һәгигәти сонрадан билир. Онлары өзләринә гәјтарыр, һәјатларына дахил олмаса да, таләләриндә силинмәз бир из бурахыр. Уста Ничата хәјанәти Алханын өмүр китабында әбәди вә кәдәрли бир из бурахмышды. Лакин бу изи дә силән вә јениси илә әвәз едән Дашгын олур!

Изләр кәсишир вә говушур. Әбәди галан, мәнәви јаддаша чеврилән јалныз јахшылыг, сафлыг вә хејрахалыг изләри олур...

Беләликлә, ән'әнәви мәнәвијјат мөвзусу ағыл—үрәк, кәнд—шәһәр, һисс—борч тәзадлары контекстиндә «Јоллара из дүшүр» пјесиндә дә давам едир. Һадисәләр шәһәрдә вә истеһсалатда чәрәјан етсә дә, Нефт дашылары дәннз мәнәвләри, турбин, јохса ротор мүбаһисәләри бурада јалныз фондур. Мүәллиф мәнәви конфликти бурда да чох севдији заман вә әхлаг, инсан вә «икинчи сәс» тәзадлары мүстәвисиндә гојур вә шәрһ етмәјә чалышыр.

Әхлаги проблемләр, зијалы мүһити вә зијалы гәһрәманлар Бәхтијар Ваһабзадәнин, истиснасыз олараг бүтүн пјесләринин диггәт мәркәзиндә дајанмагда давам едир. Бу бахымдан драматургун «Гызыл алма» пјеси дә истисна тәшкил етмир.

Һадисәләр шәһәр клиникаларындан бириндә чәрәјан едир. Конфликт әхлаги маһијјәт дашыјыр, чылпаг ин-

зибати, рәсми вәзифә илә гутусуз вә чәрчивәсиз инсани вәзифәләр арасында баш верир.

Пјес бизә һәлә «Икинчи сәс»дән таныш эпизодла башлајыр: һәким лап бөјрүндәки үнвана, хәстәнин јанына кетмир ки, «мәним участокум дејил» вә «мәним нөвбәтчилик вахтым гуртарыб!». Мәнәви чәрчивә, «гуту проблеми» бурада да тәһлилин мәркәзиндә дурур вә «участоклара» парчаланан заман вә мөкан, вәзифә вә борч нормативләри арасында әлагә вә тәзад шәклиндә давам етдирилир.

Һадисәләр тибб клиникасында давам етсә дә, сөһбәт сөзүн һәрфи мәнәсында чисмани хәстәләрдән кетмир. Лакин лагәјдлик, сојугганлылыг вә биканәлик һәр һансы чисмани хәстәлијин дә сәбәби вә зәминни кими бәди иттиһам вә тәһлилин һәдәфинә дахил едилир. Бәхтијар Ваһабзадә драматуркијасынын башга бир ән'әнәви үнсүрү икинчи сәс исә бурада даһа да конкретләшдирилир вә әјаниләшир: һадисәләри ихтисаслы шәрһләри илә мүшәјјәт едән һүгүгшүнасын реал сурәти шәклиндә мејдана чыхыр.

Һагсызлыға вә сахталыға вәрдиш, данми чәкишмәләр вә интригалар инсана мәнәви сун-гәсдин, чисмани вә әхлаги һипертонијанын зәминни вә шәрти елан олунур. Клиниканын мүдир, профессор Салман Таһировун «јалан вә интрига апараты» илә һәким Тоғрулу ирадәси вә сағламлыг, үрәк препараты үз-үзә кәлир. Даһа доғрусу, һәким Тоғрул ејни бир вахтда ики чәб-һәјә гаршы вурушур: һәм һипертонијанын өзүнә, һәм дә һипертонија доғуран һагсызлыгын вә зоракылыгын бүтүн тәзаһүр формаларына гаршы. Чүнки зоракылыгын гәләбәси һәмишә вә һәр јердә, һәм дә һипертонијанын гәләбәси демәк олур вә мүтләг фәрди сәһһәтдә вә сағламлыгда әкс олунур.

Препарат хәстәлијә галиб кәлир, амма ирадә интрига гаршысында таб вә дуруш кәтирә билмир: Тоғрулу өзүнүн инфаркты Салман Таһировун интрига «үсули-идарәсинин» нөвбәти, сонунчу гурбанына вә гәләбәсинә чеврилир.

Бүрократ вә түфәјли профессор күнүн күнорта чағы, һеч бир һаггы олмадан истәдадлы һәкимин тарихи кәшфинә ортаг олмаг, шарик чыхмаг истәјир вә бу мәгсәд үчүн бүтүн мүмкүн васитәләрдән истифадә едир. Белә һәртәрәфли тәзјигә, һүчума синә кәрмәк үчүн кәнч

Тоғрулун мөвгејиндәки јенилмәзлик онун һәм бир һәким кими јүксәк вәзифә борчундан, һәм дә инсан вә шәхсијјәт кими мүгәддәс тутдуғу мә'нәви-әхлағи вәзифәләриндән ирәли кәлир. Бунлардан һансы бириннинсәнкәриндән кері чәкилмәк, ејни бир мәғлубијјәтә кәтириб чыхарар. Чүнки, Тоғрулун өзүнүн дедији кими, «Баша дүш, мән онун дедији илә разылашсам, зоракылыгла барышмыш олурам. Гипертонијаја гаршы вурушаркән гипертонијаны јарадан сәбәбләрә имкан вермиш олурам. Демәк, јенә удузурам. Демәк, һагг һагсызлыға тәслим олур, һаггын мәғлубијјәти јенә гипертонијанын гәләбәсидир. Бах мән буну истәмирәм».

Гошгар кими һәкимләрин симасыз вә јалтаг әхлағи мүһити исә бу зоракылығын гәләбәси үчүн мүнбит зәмини тәшкил едир: о, бу һагсызлыға нәинки биканә галыр, һатта онун гәләбәсинә әмәли вә иши илә көмәк едир.

Һагсызлыға биканәлик, зоракылыға дөзмәк вәрдиши! Гипертонија, тәәсүф ки, мәһз беләләринин нәсиби вә чәзасы дејил. Урәјин һатта хәстәлији дә адамлар рәғбәт вә лагејдлјини онларын әхлағына көрә билдирир вә гипертонија шәрәфсизин, намәрдин хәстәлији ола билмир. Һәр дәфә гәләбә јалана, ријаја вериләндә нөвбәти инфаркт өз намизәдини шәрәfli вә намуслу адамларын сырасындан сечир. Даһа доғрусу, гипертонија вә «икинчи сәс» һәмишә ејни адамларда олур. Мәһз бөлүнән «мән»ләрин данми диалогу ја гәләбә илә, ја да ...гипертонија илә нәтичәләнир. Бу бахымдан пјесдә хатырланан марағлы бир епизод да чох мә'налыдыр: кәнддә чыдыр вахты сәдрин јабысыны ирәли бурахмағ үчүн һададил кәһәрин чиловуну чәкиб, зорла ләнкидирләр вә бу һагсызлыға дөзмәјән ат дал ајағлары үстә галыхыб үстүндәки јалтағы јерә, дырнағлары алтына салыр. Инсан јалтағлыға дөзүр, фәғәт ат јох! Тоғрул «әһли-ләшмиш адамы һејванларын ән горхулусу» адландырыр.

Ибрәтли парадокс һәм дә одур ки, бу заман овғатын, урәјин, һиссин гатилини ганунун чәзасына чәкмәк мүмкүн дејил. Адам өлдүрән кунәһкар сајылыр, бәс инам өлдүрән? Тәәсүф ки, бу суала һүгүг китабларында чаваб һәлә јохдур.

Елә буна көрә дә тәсадүфи дејил ки, Салман Таһирову биз пјес боју һәмишә өзүнә әмин вә архајын көрүрүк. Мәһз ганун мәчәлләсинә дүшмәјән әјриликләр—

халғ вә дөвләт, һүгүг вә вичдан адындан дејилән зәрәрли, риторик чүмләпәрдазлығ, бајағы демагокија вә бүрократ иш усулу профессорун зоракылығ вә интрига арсеналында е'тибарлы силаһы тәшкил едир. Тоғрулун икинчи, сахта имзаны гәтијјәтлә рәдд етмәсинә бу түфәјли вә вәзифәли демагог көрүн нечә рәнк верир: «Совет һәкими халғ үчүн чалышмалыдыр. Биз әкәр халға хидмәт едириксә, кәрәк өз хејримизи дүшүнмәјәк». Ја-худ: «Мүһарибәдә сәндән, мөндән артығлары чандан кечиб, сән бир имзадан кечә билмирсән?».

«Гызыл алма»да («гызыл алма» бурада лајиг олмадығы һалда, һагсыз оларағ ријакара вә зоракыја чатан гәләбә вә уғур мә'насында ишләнмишдир) һадисәләр интенсив, драматик бир сүр'әтлә чәрәјән едир. Тоғрулун һазырладығы препараты илк дәфә үзәриндә сынајан вә артығ јахшылашан Бейчәт гәфләтән вәфат едир. Һәкими дәрһал мәһкәмәјә чәкдирән Салман Таһиров бүтүн бунлардан Тоғрулун әлејһинә истифадә етмәјә чалышыр. Лакин мә'лум олур ки, ағыр јатағда хәстә үрәклә јатан Бейчәтин өлүмүнә сәбәб Тоғрулун препараты олмајыб, онун докторлуг әсәри барәдә профессор Салман Таһировун Али Аттестасија Комиссијасына јаздығы мәнфи рә'ј олуб! Хәстәлик јатағына өзү дүшән Тоғрул бу дәфә јени препаратын сынағыны өз үзәриндә кечирир.

Көрүндүју кими, бу пјесдә артығ мәһәббәт үчбучағынын (ејни мәһәббәт сүжетинин әввәлки әсәрләрдәки дәјишмәз «гуту»сунун) чәрчивәси парчаланыр. Билава-ситә социал-әхлағи проблемләр вә идејалар баш-баша кәлир. Гоһаман вә мүдрик очагчынын, хәстәләрдән Нүсрәтин вә Гаһајын һәрәкәт вә ејһамлары, Ајселин өз севимли атасы Бейчәтә вә һәким Тоғрула мәһәббәт тарихчәси—һамысы артығ бу әсас ичтимаи конфликтә табе олур вә она хидмәт едир.

Һатта «икинчи сәс» елементи дә бурада конкрет, рәсми вә социал-һүгүги чизкиләр кәсб едир вә сәһнәјә һүгүгшүнас образында чыхарылыр. Охучуја (тамашачыја) мүрачиәтлә о, баш верән һадисәләри мәһз икинчи сәс—ағыл вә вичдан ме'јарлары мөвгејиндән шәрһ едир. Бәдни контекстә вә аһара кифәјәт гәдәр гајнајыб-гарышмаса да, пјесин тә'сир күчүнә тәрбијәви—публицист чалар артыра билир.

Һүгүгшүнас—шаирин охучуларына таныш бир об-

раздыр. Бәхтијар Ваһабзадәнин һәлә илк драм әсәриндә—«Вичдан»да («Алим олмаг асандыр»—пјесин икинчи ады белә иди) о, эпизодик јох, мәркәзи јер тутурду.

Бәхтијарын драм әсәрләри үчүн сәчијјәви олан ән'әнәви «мәһәббәт үчлүјүнә» вә әхлагы мүнәсибәтләр конфликтинә дә биз илк дәфә мәһз бу әсәрдә раст кәлирик. Халидә өз әјјаш вә сәфил гардашыны (Гуламы) севдији халг һакиминин (Фәхрәддинин) һөкмү вә әли илә итирдикдән сонра (Гуламы әлиәјрилик үстүндә һәбс едирләр) онун өзүнү дә итирир: ону атыб, севмәдији адама—институт директору, психолог Султан Зәһрабова әрә кедир. Беләликлә дә «сүн'и гуту» дахилиндә фәрәһсиз вә боғучу аилә һәјаты башлајыр. Сағлам олмајан әхлаг вә тәрбијә Халидәнин оғлунун һәјатында вә тәләјиндә дә әкс олунур. «Сарсынты» башлананда вә гәһрәмәнләр өзләрини дәрк едиб таныјанда сүжетдә «әхлагы интибаһ» сәһнәси дә баш верир. Кәнч мүсбәт гәһрәмән—психолог аспирант Әшрәф дә өз елми әсәрини—мәһз бу тарихчәнин психоложи тәһлилинә һәср етдији диссертасияны тамамлајыр...

Мә'нәви-әхлагы проблематика, нараһат, ахтаран, сәһвләрдән тәмизләнән вә мә'нән тәкмилләшән инсанларын сурәтләри Бәхтијар Ваһабзадәнин «Тәјјарә кими», «Гәлјан» радиопјесләри, һәмчинин, «Гисас», «Дуз», «Атылмамыш күллә», «Јахшылыг» адлы миннатүр сәһнариләри вә драматик новеллалары үчүн дә сәчијјәвидир.

ТАРИХ ВӘ МҮАСИРЛИК

«Заман, тарих вә шаир» мөвзусу Бәхтијар поезијасында, биткин, системли бир силсилә тәшкил едир вә өзү илә мүасир ше'рә јени фәлсәфи чалар кәтирир.

Ады ијирминчи әср олан заманын, јухарыда тез-тез хатырладығымыз вахтын вә сүр'әтин образына шаирин јарадычылығында та әллинчи илләрдән башлајараг чох тез-тез раст кәлирик. Лакин Бәхтијар поезијасында «заман» аңлајышы бу вә ја дикәр «ониллијин» чәрчивәсинә сығмыр, өз әһәтә вүс'әти илә конкрет бир мүасирлијин һүдудларындан чох-чох кәнара чыхыр. Заманла үнсijәт бурада һәм дә тарих вә әбәдијјәтлә, кәләчәклә мүсаһибә демәкдир; чаһаны тәмсил едән, әрзин тәләји үчүн һәјәчан кечирән шаирин дахили нитги, өз бәшәри

вичданы илә мүсаһибәси демәкдир. Кениш фәлсәфи мә'нада заман вә дүшүнән, лирик «мән»—Бәхтијар ше'ринин ики дәјишмәз, ики даими гүтбүнү белә үмумиләшдирмәк вә белә нишан вермәк олар.

Лакин бурада бир чәһәти дә нәзәрдән гачырмаг олмаз: фәлсәфи «Заман» образы бу поезијада һеч дә һәр чүр конкретлик фөвгүндә дә дурмур, сәрһәдсиз, мүчәррәд символ тә'сири дә бағышламаыр, әксинә, шаирин милли, ичтимаи вә естетик идеалы илә билаваситә әләгәләнир.

Белә ки, замана мараг—халгын мә'нәви әбәдијјәтинә, мә'нәви индисинә вә кечмишинә олан мараг кими әјәнләшир. Заман ону халгын милли тәләји илә, халгын мә'нәви вә әхлагы һәјат тәчрүбәси илә әләгәси бахымындан дүшүндүрүр вә нараһат едир. Кечмиши дә, кәләчәји дә шаир мәһз «Вәтән тарихинин» сәһифәләри кими вә рәгәләјир.

Бәхтијар Ваһабзадәнин поезијасында «саф» һалда тәбиәт тәсвири дә демәк олар ки, јохдур. Азәрбајчан бурада һеч јердә халис «пејзаж» шәклиндә дејилдир. Һәтта Вәтән дә шаир үчүн, һәр шејдән әввәл, Заманы тәмсил едән сурәт вә символ—әдәби, әхлагы бир јаддаш, мә'нәви-тарихи бир вичдандыр. Шаир үчүн мүгәддәс олан һәр шеј мәһз онун јаддашында һәкк олунур, әбәдиләшир вә горунур. Чүнки бу јаддаш кечичи вә өтәри јох, һәгиги вә милли олан мә'нәви руһу, әхлагы пафосу јашадыр. Одур ки, шаир кәләчәји дә, кечмиши дә мәһз «Ана Азәрбајчананын» һафизәсиндә охујур...

Елә буна көрәдир ки, Бәхтијар Ваһабзадә үчүн ајрыча бир мүасирлик вә ајрыча бир тарихилик аңлајышы да јохдур, ајрыча бир ән'әнәви «милли характер» вә ајрыча бир мүасир «интеллектуал гәһрәмән» да јохдур. Онун үчүн јалныз ејни, ваһид, јекпарә варлыг—мүгәддәс, әбәди Азәрбајчан вардыр. Азәрбајчан бурада мәһз тарих вә просес кими, һәм мәншә, һәм дә кәләчәк кими, бешик, очаг, јува вә ана кими тәрәннүм олунур. Белә бир Вәтән рәмзи халгын мә'нәви тамлығыны вә бөјүклүјүнү даһа дәриндән дүјмагда вә дүнјаја танытмагда шаирә көмәк едир! Мәһз бу мәгсәд бахымындан шаирин әксәр әсәрләри арасында бәдii-фәлсәфи чәһәтдән дәриндән гавранылан дахили поетик гәјнағын тамлығы вә ајдынлығы нәзәрә чарпыр, мүәјјән бәдii вәһдәт, идеал вә мәгсәд үмумилији диггәти чәлб едир ки, елә бу

вәһдәт бүтүн җыгмада боју бизим дә шаир һаггында дүшүнчә вә җыгмәтләрдә изләмәҗә чалышдығымыз үмуми, вәһид мәгсәд олуб.

Лакин тарихилик бир кеҗфиҗәт кими Бәхтиҗар Ваһабзадәнин җалныз образлы дүшүнчә тәрзинә, бәдин тәфәккүрүнүн үсулуна мәхсус «дахили» хүсусиҗәт демәк деҗилдир. Шаирин билаваситә тарихә—халгын вә бәшәрин җахын вә узаг кечмишинә һәср етдиҗи ше'р вә поемаларла биз артыг таныш олдуг. Сон илләрдә о, өз гәләмини тарихи драматуркиҗа сәһәсиндә дә сынамыш, хүсусән «Фәрҗад» она сәһнәдә дә бөјүк уғур газандырмышдыр.

«Фәрҗад» Бәхтиҗар Ваһабзадәнин тарихи мөвзуда гәләмә алдығы сон пјесин адыдыр. Драматургун бу истиҗамәтдә илк әдәби тәчрүбәси исә «Дар ағачы»дыр. Шәртиликлә тарихилик арасында җаршылыгы мүнәсибәтләрин мәһз «Фәрҗад»да бүллүрлашан мөзмуну вә нисбәти өз илк ифадәсини һәлә «Дар ағачы»нда тапмышды. Мүәллифи тарихи мөвзүҗә кәтириб чыхаран бәдин ниҗјәтин орижиналлыгы вә тәзә-тәрлиҗи дә илк дәфә бурада өзүнү көстәрмишди. Белә ки, бу пјесдә дә Бабәк хатырланыр, талеләрә вә әмәлләрә онун руһу вә гәһгәһәләри илә җекун вурулур, лакин сүжетин әјани кедиши просесиндә онун өзү јох, теҗфи иштирак едирди.

Әсәр, Бабәк дара чәкиләндән сонра јашыл ислам бәјрағы вә әрәб валиси титулу илә Вәтәнә—Азәрбајҗана җајыдан Агшинин сараја—һакимиҗјәтә гәдәм җојмасы мәрәсим илә башлајыр вә онун һакимиҗјәтдән салыныб гәтлә јетирилмәси акты илә баша чатыр. Беләликлә, бурада драматик сүжет бир һакимиҗјәтин тарихиндән ибарәтдир. Бәс ики дар ағачынын арасына сығышан белә бир һакимиҗјәтин ифадә етдиҗи идеја-әхлағи маһиҗјәт, тарихи ибрәт вә мә'на нәдән ибарәтдир? Бүтүн сүжет боју Агшинин чырпындығы вә боғулдуғу «гуту»нун диварлары онунла һансы дүнја вә һансы сонсузлуғ арасындадыр? Агшинин җисмәтинә һәтта чәрчивәннин, «гуту»нун да тәбниси јох, сахтасы, сүн'иси, јабанчысы дүшмүшдүр: сүн'и шакилдә вә јад, јабанчы әллә дүзәлән бу диварлар артыг онунла доғма торпаг, өвлад, ана арасындадыр.

Мә'лумдур ки, исламын вә онун Шәргә јайылмасынын тарихинә аид ики классик драм әсәри мөвҗуддур: «Од кәлини» вә «Пејғәмбәр». Әхлағи ахтарышлар мөв-

зусунда јаздығы мүасир пјесләриндәки бә'зи мотивләрә һүсәјн Чавидә даһа җахын көрүнән Бәхтиҗар Ваһабзадәнин бу илк тарихи мөвзулу пјесиндә исә Чәфәр Чаббарлынын вәтәндашлығ идеаллары илә билаваситә сәсләшән мәгамлар даһа чоһдур. Тәсадүфи деҗил ки, фәһиә мә'налы итһафла—«Чәфәр Чаббарлынын әзиз хәтирәсинә» сөзләри илә башлајыр (Бәхтиҗар Ваһабзадәнин кимә исә итһаф сөзләри илә башлајан ајры пјеси јохдур). Лакин бу сәсләшмә җалныз мүасир сәнәткарла милли әдәби ирс, ән'әнә арасында дахили әлағә сәвиҗјәсиндәдир: бу ики пјес арасында билаваситә мөвзу, конфликт, жанр-үслуб паралелләри вә аналоглары јохдур. Әксинә, «Од кәлини»нин епилогунун битдиҗи јердә «Дар ағачы»нын прологу башлајыр. Әсас бәдин конфликт заһирән јенә дә Азәрбајҗанла хилафәт, Вәтәнлә јаделлиләр вә јаддинлиләр арасында конфликт кими җорунуб сахланса да әслиндә о да халис әхлағи-психолоҗи маһиҗјәт дашыјыр, еһтирасла ағыл, борчла һисс, јарыја бөлүнән, парчаланан «мән»лә «икинчи сәс» арасында чәрәјан едир. Лирик-психолоҗи драмын Бәхтиҗар Ваһабзадәҗә хас олан фәрди, мәхсуси моделинин принципи, әсас проблем вә компонент тәркиби, адәтән, дәјишмәсә дә, онларын ифадә етдиҗи конкрет әда вә чалар фәрғи тез-тез һисс олунур. Ән'әнәви «икинчи сәс» «ролунда» бу пјесдә артыг Агшинин өзүнүн јох, Бабәкин теҗфи чыхыш едир. Даһа доғрусу, «Дар ағачы»нын идеја-әхлағи конфликтни Агшинин «мән»и илә Бабәкин теҗфи арасында җурулур. Ејни бир Вәтәнин азадлығына вә мүғәддәратына мүнәсибәтдә ики мүхтәлиф јол тутан ики ган җардашынын икисинин тәлеҗи ејни бир финала—дар ағачына кәтириб чыхарыр. Вә гоша дирәкли, «гырыг бәјрағлы» бу дар ағачы өмүр адлы бир «гуту»дан һәм гәһрәмәнлыға вә әбәдиҗјәтә апаран сонсузлуғун, һәм дә хәјанәтә вә сүгута ачылан учурумун гапысы ола билир. «Дар ағачы»нын гәһрәмәныны лап әввәлдән сон ана гәдәр биз учурумла «гуту» арасындакы көрпүдә көрүрүк.

Биләкәнли Елхан гејри-ади ирадәси илә һәтта доғма җардашынын—Агшинин дә дәмир инамыны гырыр вә «Од кәлини»ндә (Ч. Чаббарлы) о, салона вердиҗи суалла биздән ајрылырды: «Доғрудан да Аллаһ (али, һагг, әдаләт вә һәгигәт—*А. Г.*) вармы?»—Мәһз бу суала өзүнүн

эмәли вә тәлеји илә чаваб верән Агшини исә биз артыг «Дар ағачы»нын гәһрәманы шәклиндә көрүрүк.

Мүгәддәс од әхлагыны, алов вә ишыг рәнкли һәгигәти вә фәлсәфәни исламын «јашыл танрысы»на дәјишән Агшинин көзүндәки думанлыглар һәлә Елханын өлүм-габағы гәһгәһәсиндән јайылан сәһрдә, шимшәкдә вә ишыглыгда көрүнмәјә башламышды. Јаделли вә јадмәз-һәбли гәсбкарын ади бир е'тимады вә «сағ ол»у үчүн доғма халгын, торпағын вә ананын үзүнә ағ олмағ мәһкумлуғуну дәрк едәндә исә Агшинин әсл мүсибәти башлајыр. О, олдуғча тез, хилафәтлә илк чылпағ тәмәсдан, илк ишкүзар үнсијјәтдән анлајыр ки, дини-мә'нәви идеала вә торпаға, очаға хәјанәтин һағгы кими она верилән валилик һөкмү вә титулу ону сәләһијјәтли, гануни бир һакимә јох, көлә бир һөкмдара чевириб, елә бу андан да «јашыл ишыг» она артыг гара зүлмәт шәклиндә көрүнмәјә башлајыр.

Агшинин мүсибәти ади алданышын, јахуд нәфсин инсаны (сәркәрдәни, һөкмдары) гәфләтән дүчар етдији шәхси мүсибәт дејилдир. Агшинин мүсибәтинин ичти-маи көкү, сәсиал әсәби халгын тәлејиндән кәлиб кечир. Вәтәнин, торпағын тәлејиндә әкс олунур. Јурдун тәкчә торпағы, сәрвәти јох, намусу да таланыр: карван-карван ел малы, дәстә-дәстә гыз-кәлип Бағдада, хилафәт сәл-тәнәтинә, руһани атаја кәниз кәндәрилир.

Шәхси-әхлаги драм исә одур ки, сахталыг бу сахта һөкмдарын икинчи тәбиәтинә чеврилир. Истиснасыз, бүтүн саһәләрдә, һагла вә һәгигәтлә јох, јалан илә иш көрүр. Шаһлығы сахта јолла алдығы кими, о, халгын гәлбини дә сахта јолла әлә алмаға чалышыр. Мәсчиди јандыран доғма гызыны дә әрәб диванындан һәгигәтин јох, јаланын күчүнә хилас етмәк истәјир:

Чылыгы—Бәс нијә кизләдирсән? Нијә һәгигәтдән горхурсан, јаландан јох, еј мүсәлман? Бәс ахы сиз бизә һәгигәт, әдаләт кәтирмәјиниздән дәм вукурсунуз?.. Сән јурдуна јурдаш, гардашына гардаш, анана оғул олмадын, бары балана ата ол! Мән сәни тәмизлијә чағырырам, ата, мәни бурадан хилас етмәк үчүн јаланчы јоллар ахтарма, дүз јолла кет!.. Јалварырам, сәнә ата!..

Агшин тахты үчүн һәр шејдән кечир, фәгәт һеч нә үчүн, һәтта гызынын һәјаты үчүн—јеканә сәрвәтиндән—тахтындан кечмәк истәмир.

Халгына дин адына паслы зәнчир, гандал вә гыфыл

кәтирән Агшин бүтүн пјес боју, әввәлдән-ахыра гәдәр ифша олунур: ону ел Ағсаггалы, гызы Чылгын, Сабутај, Алтај, Дәли Домрул, Бабәкин тејфи иттиһам едирләр. Лакин бүтүн бу иттиһамларда зирвә мәғамы, ән мүдһиш вә сарсынтылы тракик ан—Ананын иттиһамыдыр. Ана-ја гәдәр һәрә ону бир шејдә тәгсирләндирир, Ананын иттиһамына исә ана торпағын, одун, очағын, сујун вә сүдүн өзүнүн иттиһамы гарышыр. Тракик тәзады артыран бир дә одур ки, ејни үрәкдә, ејни бир парчаланан «мән»дә гатилин, һәм дә гурбанын анасы баш-баша кәлир, өз өлән оғлунун интиғамыны өз өлдүрән оғлундан ејни бир Ана истәјир. Шаһ анасы илә Бабәк анасы, мүсәлман оғулла атәшпәрәст ана, нанкор өвладла мүгәддәс од анасы үз-үзә дурурлар. Өзү дә һадисә од јурдунун од байрамы күнүндә—ахыр чәршәнбәдә баш верир.

Бојалар түндләшир, Агшин ифрат ејбәчәр рәнкләр-дә көрүнмәјә башлајыр. Лакин доғурдуғу нифрәтин дәрәчәси чоһалдығча, онун бир шәхсијјәт, образ вә характер кими өзүнүн өлчүләри кичикләшир. Ахы о да Бабәкин гардашыдыр, она да «Бабәк анасы» сүд вериб, «Од кәлини»ндә ејни бир образда мәнз бу мә'нада ујғунсузлуғ јохдур: Ч. Чаббарлыда Елхан Биләкәлини Агшиндән мәрдлик вә чәнкавәрлијин јох, әгидәнин, мәнзһәбин мухтәлиф јөнүмү вә сәвијјәси ајырыр.

«Дар ағачы»нда Агшин мәнз дүшүнән инсан, әгидә вә фикир саһиби кими сон дәрәчә сәтһи вә ибтидаидир. Ахы, оғул вә аилә башчысы кими дә о, ади бир сатгын кими тәсвир олунур.

«Доғрудан да аллаһ вармы?»—Чаббарлы Агшинин бу суалы мә'нәви бир интибаһын да башланғычы ола биләрди. «Дар ағачы»нда бу суал мә'нәви сүгутун, һәртәрәфли тәнәзүл тарихчәсинин әввәли вә тәмәли кими алынмыш вә белә мә'наландырылмышдыр. Гәһрәманын һәтта биографијасы да бу бахымдан онун көләчәјини «һазырлајан» деталларла фәрғләндирилмишдир.

Бурада Агшин ел адәтини, гадын шәрәфини һәлә илк кәнчлијиндән ләкәләјиб, ел-оба тә'нәсиндән баш көтүрүб јурдундан гачан вә ислам ордусуна пәнаһ апаран фәрарн кими тәғдим олунур ки, бу јолла о, бир заман ону лә'нәтләјиб гован халгына өз гисас күчүнү вә гисас һағгыны сүбут етсин. Шүбһәсиз, белә бир тәфсир образын сәсиал-әхлагн тутумуну азалдыр, фачиә ишығыны һечә ендирир вә һәтта бир гәдәр ону да доғрулдур ки,

сатгына сатгын рүтбәсини вермәклә әрәбләр һеч дә сәһв етмәмишләр. Мәһз сатгынлыг белә бәдин тәфсирдә Агшинин мә'нәви драмы, фачиәси јох, чоҳданкы пешәси вә фитри тәбиәти кими мејдана чыхыр.

Пјес дар ағачынын фонунда Бабәкин тејфинин гәһгәһәси илә битир: доғрудан да, онун шаһлыгы, бүтүнлүкдә ағибәти јалныз гәһгәһә доғурмаға габил имиш!

Агшинин вәзир Ибн Таһир—түлкү Тајбуға да синасыз, әгидәсиз бугәләмун фәраһинин биридик, күндә бир дин вә Вәтән дәјишдирик, әввәл атәшпәрәст, сонра хачпәрәст, мүсәви, инди исә мүсәлман олуб.

Беләликлә, бу образларын һәр икисиндә сәркәрдә, вәзир вә һөкмдар чинајәти бә'зән ади бир гулдурун вә позгунун чинајәти илә һазырланмыш вә бәрәбәрләшмиш кими тә'сир бағышлаја билirik.

«Дар ағачы»нда «Фәрјад»ын илк рүшәјмләрини ифадә едән вә хәбәр верән бир дә хүррәмиләрин азадлыг, һагг, һәгигәт вә танры һаггында дүшүнчәләридик. Ел ағсагалынын танры һаггында анлајышы һүруфинин илаһи анлајышы илә јахындан сәсләнир: «Аллаһ һеч бир динин тәрәфиндә дејил, Аллаһ—вичдандыр, инсафдыр». Јахуд, Дәли Домрул дејир: «Бизим динимиз инсафдыр, вичдандыр, инсана гуллуғдур».

Алтајын ода ситајиш култуна вердији мә'на, һәмчинин, әзүндә халис диндән даһа кениш фәлсәфи чалар дашыјыр: «Гаранлыг кечәләримизи ишыгландыран, бизи исидән, хәрәјимизи, чәрәјимизи биширән, улусумузун горугчусу, көзләримизин ишыгы, көнлүмүзүн оду, андымыз, шәрәфимиз од!... Бу мәсләк бизим өз торпағымыздан, өз руһумуздан доғуб. Бизә кәнардан кәлмә дин лазым дејил!»

Ән бөјүк һәгигәт инсан вә она хидмәтдик! Ән бөјүк дин инсана, онун зәһмәтинә, онун арзуларына һөрмәтдик. Башга сөзлә «Фәрјад»да вүс'әт тапацаг «Аллаһү-әкбәр» јох, «инсанү-әкбәр» фәлсәфәсинин әввәлини биз бурада хүррәмиләрин, хүсусән, Ағсагалын көрүшләриндә һисс едик. О, артыг оддан да јүксәјә—јә'ни, һагга, һәгигәтә вә инсана ситајиш едик!

Пјесдә Чылғын өз гәзәбинин атәши илә дин очағына од вурур вә јанан мәсчид чанлы бир атәшкәдәјә чеврилir. Һәјатын мә'насыны, белә бир әмәлин ифадә етдији һөкмү, фәлсәфәни дә Чылғын дәгиг формулә едик:

К ө з ә т ч и—Бәс нә заман һәјат һәјат олур?

Ч ы л ғы н—Өз һәјатындан кечмәјә һазыр олдуғун заман!

«Фәрјад»да инсани-мә'нәви мүкәммәллијин шәрти вә ме'јары кими тәрәннүм олуан идеаллардан бири дә елә бу дејилми?

Һәм һисс, һәм дә ағылла дәрк олуан әгидә вә инам, онун тамлыгы вә бүтөвлүјү—шаир-драматургун јарадычылығында хошбәхтлик һаггында анлајышын да тамлығыны, бүтөвлүјүнү тә'мин едән әсас шәртдик. Бурадан да иман кәтирдик, инандығына мүнәсибәтдә сәминијјәтин вә сәдагәтин бүтөвлүјү проблемни ирәли кәлир.

Бәхтијар Ваһабзадәнин белә бир мәшһур мисрасы да вар: «Јарадыбдыр инам мәни, мән инамын өвладјам!». Әлбәтә, ше'р, сәнәт һәмишә мәфкурәдик вә бу мә'нада бүтүн шаирләр һамысы ејни ананын—инамын өвладларыдыр. Лакин ады вә һәјаты поезија илә инам арасында доғмалыгын даһа драматик тәлејинә чеврилән шаирләр дә вар: Нәсим—һәм инамдан доғулан, һәм дә инам үчүн өлән шаирдик!

«Фәрјад»ы тәкчә Нәсими илә јох, бүтүнлүкдә классик поезија илә бағлајан башга символик бағлар да вар: шәхсијјәт вә заман, инсан, онун мә'нәви маһијјәти вә азадлыгы проблемни бизим классик поезијанын идеја вә әхлаг ләјтмотиви олуб. Өлүмә көнүллү кедән «һагг ашиги!» бир нечә әсрин дәјишмәз тракик гәһрәманы беләдик! Шота Руставелинин мәшһур дастанынын ады күрчү поезијасынын символу сајылыр. Классик Азәрбајчан ше'ринин милли емблеми «пәләнк дәриси кәјминш» пәһләван јох, ...дәриси сојулмуш Нәсимидик! Азад фикир вә еһкам, ләғман вә ванз, заһид вә философ, Нәсими вә ислам әсрләр боју каһ поезијада, каһ да дар ағачынын алтында үзбөүз дајанмышлар. Бу күн, XX әсрдә, мүасир шаир онлары јенидән сәһнәдә көрүшдүрмүшдүр. Мәһз ағрылы, нараһат, фәал һәгигәт һисси вә фәдан-гәһрәман ахтарышы Бәхтијар Ваһабзадәни Нәсими илә ејни бир ананын өвлады һесаб етмәјә бизә һагг верир вә бөјүк поезијада, бөјүк сәнәтә апаран јолларда һәр икн шаирин букүнкү сәнәт көрүшүнү мәнтиги, ганунаујғун бир һадисәјә чевирир. Өз ири һәрфли Инсан (!) идеалы илә Нәсими орта әсрләрдән чыхыб һуманизмин јенә дә сынагдан кечдији идеја дөјүшләриндә иштирак едик.

Дүнјанын ән гүмәтли мә'нәви сәрвәти олан Инсанын тәлеји мүасир планетдә бир даһа горху гаршысында га-

лыр вә бәшәр тарихинин мә'нәви-әхлаги дәрсләрини, онун јаддаш вә вичдан мә'насыны јенә дә хатырлатмағы әмәли бир еһтијача чевирир. Шәрин хејри, еһкамын һәгигәти, графоманын, машынын, роботун Нәсимини јенидән сојмаға һазырлашдығы һәр дөврдә, һәр дәфә поезијаның Нәсими үсјаны да јенидән баш верир.

Поетик еһтирас сәвијјәсинә галхан идеја, һәгигәт вә вичдан ахтарышларында дәф олунан мә'нәви бөһранлар, итирилән инсани сәрвәтләр үчүн тракик агры Бәхтијар Ваһабзадә шә'ринин фәлсәфи вә әхлаги ағырлыг мәркәзидир. Ону Нәсими мөвзусуна кәтириб чыхаран да мәһз бу говшагда кәсишән јоллардыр. Нәсими—Бәхтијарын һәмишә әхлаги сынаг анында верилән, һәмишә мә'нәви, вичдани вә социал интихаб гаршысында галан максималист гәһрәманы үчүн мүнәсиб бир тарихи прототипидир.

Әслиндә тарихи әсәр вә образ јаратмаг мүнәлифин әсас мәгсәди олмајыб: XX әсрин инсан идеалы барәдә өз сөзүнү демәк үчүн Нәсиминин «Инсан—Аллаһ» концепсијасы шаирә анчаг бәди-фәлсәфи бир васитә кими лазым олуб, вәссәлам! Даһа доғрусу, шаир һәм XIV әсрә—Нәсимијә XX әсрин нәзәри илә бахмаг, һәм дә XX әсрә Нәсими фәлсәфәсинин көзү илә нәзәр салмаг истәјиб. «Ики дүнјаја сығмајан» Нәсимини ики дүнјанын ишығында көстәрмәк үчүн драматург марағлы, орижинал бир бәди-и үсул да тапыб. Белә ки, әсәрдә Нәсиминин өз образы јохдур, Нәсими руһуну јашаданлар, Нәсими нәсли, Нәсими милләти вар: бу күн дә «мәнәм Нәсими!» дејән мүасир шаирин—Бәхтијар Ваһабзадәнин өзүнүн сәси вә нәфәси вар.

Бу, психоложи вә тарихи әсасдан мәһрум бир форма тапынтысы демәк дејил: бу бир фактдыр ки, «мәнәм Аллаһ» дејән Нәсими, доғрудан да өз мүасирләри арасында Аллаһ мәгамына учаландан сонра «Нәсими» вә «Аллаһ» сөзләри ејниләшир, синоним олур, одур ки, сонракы Нәсимиләр даһа «мәнәм Аллаһ» јох, «мәнәм Нәсими» дејирләр. Драмда һадисәләр Аллаһа чан атан инсанын тарихиндә мәһз бу нөвбәти, икинчи мәһрәләннин тәсвирилә башлајыр. Бәхтијар Ваһабзадә јарадычылығында тарихијин бир принцип вә категорија сәвијјәсиндә ән сәчијјәви хүсусијјәти—«тарихи дә мүасирлик гәдәр јашада билмәк», «кечмишә көрә әзаб чәкмәк» (Чинкиз Ајтматов) принципи онун бу шәрти-бәди-и үсулунда өзүнүн габарыг әксини тапыб.

Әсас фәлсәфи проблем нәдир? Баш верән әхлаги вә психоложи вагәә нәдән ибарәтдир? Әсәрдә ән драматик тарихи мәгамлардан бири тәсвир олунур: дүнја вә керчәклик ики јерә парчаланыб, һәгигәт вә сахта, дирилик вә еһкам, вичдан—мә'нәви јадаш вә јаддашсызлыг үзүә дурмушдур. Танры вә Гур'ан ады илә Инсаны өз «мән»индән ајры салырлар. О заман инсан белини дүзәлдиб ајаға галхыр вә өз-өзүнү танры е'лан едир!

«Һечлик, јахуд, аллаһлыг!»—орта әсрләрин вә ислам мүнһитинин һәмләти үчүн «олум, ја өлүм» дилеммасы артыг мәһз белә бир експрессив вә максималист фәлсәфи дүстур шәклини алыр. Пјесдә глобал конфликт—һечлик-лә әсл инсанлыг—аллаһлыг арасында баш верир.

Көрдүјүмз кими, һадисәләр фәлсәфи-психоложи ачарда рәсм олунур. Бурада потенсиал инсани сәрвәтләр, дахили-мә'нәви еһтијачлар сон һәддә гәдәр үзә чыхарылыр, руһун һәгигәтләри, аллаһа, јахуд һечлијә чевирилмәјин әхлаги-вичдани мәһбәләри тәһлил едилир. Пјес бизи Нәсиминин вә Бәхтијарын поезијада инкар вә тәсдиг еләдији мүштәрәк идеаллар үзәриндә дүшүнмәјә дә'вәт едир.

Үмумијјәтлә сон илләрдә нәсрдән даһа артыг мәһз шә'рин драматуркијаја, сәһнәјә ахыны күчләниб. Поезија (Һ. Чавид, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри, Н. Һәсәнзадә) тарихә артан марағыны да өзү илә сәһнәјә кәтириб кәлиб. «Тарихи-поетик театр» ајрыча үслуби бир истигамәт кими јенидән формалашмаға башлајыб вә «Фәрјад» да бу ваһид поетик мәчрада јараныб.

«Фәрјад» Бәхтијар Ваһабзадәнин икинчи тарихи пјесидир. Һадисәләр глобал социал вүс'әт алса да вә тарихи епик миғјасда көстәрилсә дә, биз бурадакы еһтирас вә идејаларын мәһшәјини, характерләрин прототипләрини јенә дә тарихин, тарихи һадисә вә мә'хәзләрин јох, инсанларын әхлаг вә мә'нәвијјәтинын дәринлијиндә ахтарыб тапырыг. Узаг-узаг әсрләрдән «ешидилән сәсләр» дә бурада артыг социал антигүтбләр шәклиндә үмумиләшир вә классик фәлсәфи лирика үчүн ән сәчијјәви олан ики образын—Лоғманын (арифин) вә Заһидин симасында сәһнәјә чыхарылыр. Бу социал антигүтбләр арасында тәзадлы вә диалектик мүнәсибәтләрин конкрет тәзаһүрүнүн сәһнәдә бәди-и ин'икасынын структуруну, поетик моделини исә јенә дә ејни таныш үнсүрләрдән јаранан көрүрүк: ағыл вә һисс, сахта вә һәгигәт, һагг вә һечлик, идрак вә еһкам, сонсузлуғ вә мәһдудлуғ.

Дикәр тәрәфдән, «гуту» элементини биз бурада һисс-дән чох дүшүнчә, фикрин сәрһәдләринә тәтбиг едилән һәчм өлчүсү вә мигјас ваһиди шәклиндә көрүрүк.

Еһкам әгли гәлибә салыб. Фикрин учушу зәнчирлә-ниб, һәтта Вәлиәһд сарај бојда «гуту»да јашајыр. Нәси-миләри—«дүнјаја сығмајанлары» исә биз бурада чисми-даш чувалда, руһу исә шәффаф диварлы колбада—зин-данда чүрүјән көрүрүк.

Лакин тәкчә «е'тигад-зәка» тәкбәтәки «икинчи сәс»ин «Фәрјад»дакы тәзаһүр вә ифадә чешидини һәлә бүтүн әлванлығы вә зәнкинлији илә еһтива едә билмир. Фәл-сәфи дуетләр бурада чох вә мүхтәлифдир. Прологда белә бир дуети биз илк әввәл Лоғманла Заһидин арасында кө-рүрүк. Сонракы бүтүн сүжет бу диалогда е'лан олуна. тәзадлы һәгигәтләрә бәдии-фәлсәфи иллүстрасијалар шәклиндә давам едир.

Лакин «Фәрјад»да «икинчи сәс»ин өз ән'әнәви ам-пуасында—хәјал, көлкә, тејф формасында тәзаһүрүнә дә кениш јер верилир. Икинчи Решад, икинчи Арзу, икинчи Ничат кими биз Вәлиәһдлә дә данышан икинчи Вәлиәһ-дин образына раст кәлирик. Лакин әввәлки дуетләрдән фәргли олараг, Вәлиәһдин вичданынын тејфи она хилас-карынын, Заһидин оғлунун—икинчи Дәјанәтин шәклиндә көрүнүр*. Гәһрәманын өз «мән»и илә диалогунун демәк олар ки, бүтүн програмына да Вәлиәһд—Дәјанәт дует-ләриндә ејнилә раст кәлирик. Вәлиәһдин дә «икинчи сәс»и она мәнәббәт, е'тираф вә изтирабын һәјат мәктәби вә дәрсләри илә учалмағы вә јенидән өз әзабларындан до-ғулмағы, сәадәти вә һәјаты дәрк етмәјин јеканә үсулу кими нишан верир.

Әсәрдә Вәлиәһдин интибаһы да мәнз е'тирафдан баш-лајыр, мәнәббәт вә идрак мәрһәләләриндән кечир, еһка-ма вә мәнкәнәјә биринчи үсјаны да һиссинин вә идракы-нын өлчүләри гуту вә сарај чәрчивәсиндән сонсузлуға илк аддымы атанда баш верир:

Мән гулам, нөкәрәм, ушағам, нәјәм?
Нијә сәнин кими дүшүнмәлијәм?
Нијә мәни мәнән алырсыңыз сиз,
Нијә чәрчивәјә салырсыңыз сиз

* Шүбһәсиз, өлмәјән адамын тејфи илә көрүш гејри-тәбии сәс-ләнерди, лакин бу сәһнәләрин тәбиилијини шәртләндирән одур ки, әввәлән Вәлиәһд, әслиндә өзүнүн «мән»и илә көрүшүр, икинчи тә-рәфдән исә, ахы о, Дәјанәти өлмүш билир.

Б. Ваһабзадә сәккизинчи синифдә охујаркән.

Охучулара автограф верәркән.

Көркәмли совет дирижору, ССРИ халг артисти,
Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Нијәзи илә бирликдә.

Халг жазычылары Н. Афандијев, М. Нусеји, Б. Ваһабзаде.
Турк жазычысы О. Акбал илэ бирликдэ.

ССРИ халг артисти Нәкүмә Гурбанова илэ бирликдэ.
Рус совет шаири, ССРИ Дөвләт мұкафаты лауреаты
Ј. Јевтушенко илэ бирликдэ.

Шаир нәвәси илэ бирликдә.

Мәним дүшүнчәми, мәним фикрими?
 Дүшүнмәк истәрәм мән өзүм кими!..
 Нәдир бу еһкамлар, нәдир ганунлар?
 Ахы өз фикринә инаныр онлар.
 Елә бунунчүн дә фикир јолунда
 Өлүмә һазырдыр бу гәһрәманлар.
 Бәс сиз? Дин јолунда бах булар кими
 Өлүмә мәрданә кедәрдинизми?
 Јох!..

Нә үчүн? Чүнки:

— Чүнки гулсунуз өз камыныза,
 Бир амал ешгинә сиз јанмырсыныз.
 Чүнки дининизә, инамыныза
 Сизләр бизим кими инанмырсыныз.
 Сизин гәлбиниз дә буздан сојугдур.
 Дин дә бир фикирдир, бу ки, сирр дејил.
 Фикрин ки, јолунда өләни јохдур.
 Демәк, ујдурмадыр, о фикир дејил!..
 Сизин аллаһыныз һардадыр көрән?
 Сизин аллаһыныз јохмуш әәлдән.

«Фәрјад»ын әсас гәһрәманларынын—пјесдәки һәр ики Нәсиминин (һәллачы Мусанын вә Туралын), Лоғманын, Ајларанын, Рәһманын, чаван шаирин һәјат, өлүм, сәадәт, инсанлыг, камиллик вә көзәллик һаггында дүшүнчәләрини Бәхтијар Ваһабзадәнин бүтүнлүкдә фәлсәфи лирикасындагы лирик «мән»ин, һәмчинин, әввәлки пјесләриндәки мүсбәт гәһрәманларын әхлаги вә естетик идеалы илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, бу әсәр онун бәдни јарадычылығындагы мүасир мәрһәләнин тәбии давамы вә нәтичәси кими јараныб. Елә бил ки, шаир сынамаг истәјиб ки, көрәк, онун гәһрәман кими сечдији вә тәһлил етдији мүасирләрини нараһат едән фикир, һисс вә дүјғулар инсан һаггында, поетик һүруфи идеалларынын, Нәсими тәлиминин ајнасында нечә көрүнә биләр? Ахы бөјүк һәрфли Инсан бу күн дә әсрләрин вә нәсилләрин дәјишмәз арзусу олараг галыр. Вә ганунаујғундур, символикдир ки, бүтүн дөврләрин һуманист сәнәткарлары белә инсанлары еһкам фанатикләринин јох, һәгигәт ашигләринин сырасындан сечирләр. Ејнилә бүтүн дөврләрин фанатикләрини маһијјәтчә бирләшдирән ме'јар вә чалар да олур. Дүнјаја, инсана вә һәгигәтә бахышда тәзадлы вә мүштәрәк нөгтәләрин силсиләси Бәхтијар Ваһабзадәнин тарихи вә мүасир пјесләринин бәдни материалында да изләнә биләр. «Фәрјад», «Икинчи сәс», «Јағышдан сонра», «Јол-

лара из дүшүр» гәһрәманларынын һисс вә дуҗулары, һәтта бунларын ифадә тәрзи арасындаы мүштәрәклији ифадә едән мисаллар аз дејил. Һеч олмаса һәләлик јалныз Арзунун инсани сәрвәт вә дәјәрләр, мә'нәви учалыг, чырпынты вә изираб һаггында тә'лим вә сентенсијаларыны «Фәрјад» гәһрәманларынын ашағыдакы етираф вә гәнаәтләри илә мүгајисә етмәклә кифајәтләнәк.

II Нәсим и —

Дүнјанын низамыны гурмаг үчүн јенидән
Инсан доғулмушам мән.
Улдуз кәһкәшанында мән дә көјә нур сачан
Бир улдузам, бир ајам,
Учалардан учајам!

Јахуд:

II Нәсим и —

Идракдан әзәл гәлбини диндир.
Гәлбин өзү көјдән дә дәриндир.

Јахуд:

Ајпар а —

Инсанын гүдрәти өз ичиндәдир,
Јахшы да биздәдир, јаман да биздә,
Керчәк дә биздәдир, јалан да биздә.

Јахуд:

II Нәсим и —

Јохду сөзүм, ешг јенилмәз.
Вәслиндә күлән ашигә ашиг ки дејилмәз.
Инсан дедијин Вәсл илә инсан ола билмәз,
Чырпынтыда, сарсынтыда, һәсрәтдәдир инсан.

Дәјанәт —

Бәли, јүксәлишә ганадланыркән
Јенидән јарадыр өзүнү инсан.

I Нәсим и:

Галиб кәлир өзүндән мин дәфә күчлүләрә
Өлүмдән чәкинмәјән —
Өлүмүлә иш көрүб, өлүмүлә сөз дејән!..

вә с.

Әлавә етмәк олар ки, шаир ону мүасир мөвзуда јаздығы әсәрләрдә дүшүндүрән ејни мотивләри тарихи мөвзунун материалында нәинки јалныз давам етдирир, үс-тәлик онлары кечмишин мә'нәви-әхлаги тәчрүбәсинин дәрсләри илә даһа да үмумиләшдирмәјә, онлара бәдн-фәлсәфи јекунлар вурмаға да чәһд көстәрир. Белә ки, «Фәрјад»да мүәллиф инсан имканларынын «мәһдудлуғу, јохса сонсузлуғу?» проблеминә јенидән гајыдаркән, бу дәфә ону јалныз мөкан јох, һәм дә заман мүстәвиси үзәриндә ирәли сүрүр вә һәлл етмәјә чалышыр: өмүр дә өлүм сәрһәдләри илә чәрчивәләнмиш бир «гуту»дур вә јалныз өлүмдән горхмајанлар бу «гуту»дан да горхмурлар. «Гуту—сәма» алтернативи белә бир мүстәвидә артыг гәти шәкилдә вә ахыра гәдәр өз шәрһини тапа билир.

Башгасынын сәадәти үчүн Арзу јалныз мәһәббәтини гурбан верирди. Даһа али фәдакарлыг, көнүллү өлүм (!) актында исә башгасы үчүн (јахуд, һамы үчүн) ағрымаг идејасы ән јүксәк сәвијјәјә чатыр. Әкәр бу өлүм—дүнјанын аһәнкиндә, онун әхлаги тәкамүлүндә бир мәгама чеврилирсә, һүруфи бу өлүмдән горхмур. О, әввәл өзүндә гүсурлары өлдүрүр (Арзудан та Алхана гәдәрки мүасир гәһрәманларда да олдуғу кими), чәмијјәтдәки гүсурлары «өлдүрмәк» үчүн гурбан лазымдырса, ондан да чәкинмир, чүнки һәјатын мә'насыны билир—бу һәјат јолунда өлүмүн дә мә'насыны вә гијмәтини дәрк едир. Өлүм горхусу—Инсанын танрыдан јекәнә фәргидир, лакин өлүмдән горхмајан фәрд бу фәрги дә арадан галдырыр. Бу фәрг һәм дә еһкамын һәгигәтдән, фанатикин зәка саһибиндән фәргидир. Өз сахта идејасы јолунда сојулан Заһиди, өлүмә кедән Ваизи тарих һәлә танымыр!

Одур ки, өлүм әсәрдә сахта һәјата, һәгигәтә вә чәрчивәјә етиразын ән јүксәк аны олур. Һәтта јохлуғун да үзүнә шах бахмаг, мәрд өлүмү намәрд һәјата тәрчиһ етмәк—фәлсәфи вә мә'нәви мүдриклијин, һармоник шәхсијјәтин ме'јары кими тәрәннүм едилир. Бурада өлүм—дүшүнчәдә, зөвгдә вә психолокијада фанатизм вә мешшанлыг әлејһинә фәлсәфи антитеза, поетик антигүтбдүр, әслиндә өлмәзлији, дирилији, танрылығы тәсдиг етмәјин үсулу кими дүшүнүлмүш рәмзи, бәдни шәртилик вә метафорадыр. Мәһз әбәди-мә'нәви јаддашын—нәсимилијин өлмәмәси үчүн сонракы бүтүн нәсимиләр—«Мән Нәсим-ијәм!» дејәнләр һамысы чисмани әзаба вә өлүмә белә һәвәслә кедирләр.

Бурада бир эхлагипсихоложи мѳгамы да унутмаг олмаз: адѳтѳн, бѳтѳн дѳврлѳрдѳ, ѳѳмишѳ вѳ ѳѳр јѳрдѳ мешшанын вѳ инсанын фѳрги ѳн ѳсас шејѳ—ѳѳгигѳтѳ, ѳѳјатын мѳ'насына вѳ ѳлѳмѳ мѳнасибѳтдѳ ахыра гѳдѳр ачылыр. Одур ки, пјесдѳ олѳм—ѳлѳм тѳзадлары драматик сѳжетин бѳтѳн кѳдиши бѳју давам етдирилир вѳ Нѳсимилик—такѳѳ јашамагын јѳх, ѳѳм дѳ ѳлмѳјин ѳн али ѳсулу кими тѳсдиг олунур: Нѳсими—милли-мѳ'нѳви јаддашдыр, нѳ гѳдѳр ки, онун јолунда ѳлѳмѳ кетмѳјѳ ѳазыр оланлар вар, Нѳсимијѳ вѳ нѳсимилијѳ ѳлѳм јѳхдур!..

Нѳсимилѳр нѳ ѳчѳн ѳгидѳ јолунда ѳлѳмѳ кѳдирлѳр? Чѳнки тапындыглары ѳагдыр: ики Нѳсиминин ѳлѳм уғрунда јарышы ѳслиндѳ ѳлмѳзјик уғрунда јарышдыр. Заһирѳн парадѳкс кими сѳслѳнсѳ дѳ, ѳслиндѳ Нѳсими феномени мѳѳз бу тѳзад мѳгамындадыр. Арзунун («Икинчи сѳс») ифадѳси илѳ десѳк «кѳнардан тѳкан инсаны алчалдыр» вѳ бунлар мѳѳз аллаћлыгы да кѳјлѳрдѳ јѳх, ѳз дахиллѳриндѳ ахтарырлар. Шаирин бѳтѳн ѳсѳрлѳриндѳ биз мѳ'нѳви тѳмѳли ѳзѳндѳ вѳ торпагда тапаны мѳћкѳм вѳ мѳћтѳшѳм, дѳрћал кѳјѳ ѳл ачаны, сѳрвѳтѳ, шѳћрѳтѳ ѳл атаны исѳ мискин вѳ заваллы ѳалѳтдѳ кѳрмѳшѳк. Торпага вѳ бошлуға истинад едѳнлѳр ѳз психѳлокија вѳ кѳрѳшлѳри илѳ дѳ фѳрглѳниблѳр. Биз бѳ'зѳн бу фѳрги нѳсил, ѳѳтта дѳгма ата-ѳулу фѳрги шѳклиндѳ дѳ кѳрмѳшѳк (Гѳдимбѳјлѳ ѳглу Асланын арасында олдуғу кими). Мѳ'нѳви дѳјѳрлѳр вѳ сѳрвѳтлѳр ата малы кими ѳвлада тѳбин мирас галмыр. ѳѳр јѳни нѳсил бу сѳрвѳтлѳри шѳхси, фѳрди эхлагиптѳчрѳбѳнин мѳћсулу кими јѳнидѳн јарадыр, јѳхѳд мѳнимсѳјѳ билир. Бурада кѳн—инсанын ѳз идракы вѳ ирадѳсидир. Јаддаш гануну, коду вѳ кѳни исѳ јалныз мѳ'нѳви нѳсиллѳр вѳ сѳрвѳтлѳр арасында бѳргѳрар вѳ ѳѳкмфѳрмадыр. Мѳдрѳк олмаг ѳчѳн анадан доғулмаг кифѳјѳт дѳјил, ѳѳм дѳ изтирабдан доғулмаг лазымдыр. Вѳлиѳд—анадан шаћзадѳ кими, мѳѳз изтирабдан исѳ инсан кими доғулур. Ејни фикри Заћидлѳ ѳглу Дѳјанѳт арасындакы мѳнасибѳтлѳрѳ дѳ аид едиб тѳкрар сѳјлѳмѳк олар.

Башга сурѳтлѳрин тѳлѳјинин тимсалында да нѳсимилијѳ мѳѳз ѳјѳт, кѳдѳр вѳ изтираб тѳрбијѳ едир. ѳлѳмдѳн јѳх, пис ѳјѳтдан вѳ пис эхлагдан гѳрхмаг онлар ѳчѳн мѳѳз ѳјѳтда, мѳбаризѳдѳ газанылан мѳ'нѳви вѳрдишѳ чѳвилир:

Ту р а л —

Алдадым Араздан, кечдим Фѳратдан,
Инди пѳјадајам, душмѳшѳм атдан.
ѳ гѳдѳр гѳрхмушѳн мѳн бу ѳјѳтдан,
Бир тѳкѳ гѳрхмурам ѳлѳмдѳн даћа.

Јахѳд:

II Н ѳ с и м и —

Умачагын бѳјѳкмѳш сѳнин бу бош ѳјѳтдан,
Гѳрхун ѳлѳмдѳн имиш, гѳрхун јѳхмуш ѳјѳтдан.
Кѳнѳл адамларыса кѳчир дѳрддѳн, зѳлмдѳн,
Гѳрхур бу бош ѳјѳтдан, анчаг гѳрхмур ѳлѳмдѳн.

Бѳс гѳћрѳманларын ѳлѳмлѳ вѳ изтирабла мѳјдан охѳдуглары «бош ѳјѳт» анлајышынын ѳсас атрибутлары ѳансылардыр? «Бош ѳјѳт»—мадди, игтисади кѳрчѳклијин јѳх, мѳ'нѳви мѳћитин образы вѳ ѳламѳти олан бир ифадѳ кими ишлѳдилмишдир. Бѳтѳн зиндан ѳћли јалныз мѳ'нѳн зѳрѳрдидѳ оланлардан ибарѳтдир. Вѳ бу даш ѳасарлы зиндандан (јѳхѳд, сарајдан) чыхмаг онлар ѳчѳн бир идеал дѳјил. Чѳнки «мѳ'нѳви гуту»лара сығмајанлары сѳчиб бу даш гутуларѳ салмышлар:

А ј п а р а :

Ағлымыз буз тутуб, ѳрѳјимиз бош,
Ећкам ѳғлимизѳ галыба салды.
Мѳ'нѳви паклыға јѳксѳлиш, учуш
ѳзѳн дѳ, нѳ ѳчѳн кѳнаћ сѳјылды?

Бу сѳзлѳри артыг «зиндан ѳћли» јѳх, «сарај ѳћли» олан Ајпара сѳјлѳјир вѳ јашадыгы сарајын (мѳћитин, дѳвранын) диварлары илѳ бу зинданын диварлары арасында ѳѳч бир фѳрг кѳрмѳр. Нѳсими ишыгы кѳмѳк едир ки, ѳѳтта заћид ѳглу вѳ ѳмир ѳглу да сарај диварында зиндан диварыны танысынлар. Мѳѳз вићдан ѳјѳнанда инсан зинданда вѳ чѳвалда олдуғуну дѳрк едир вѳ кѳрѳр ки, рућуну вѳ чисмини сыхан чѳпѳрлѳр, мѳнканѳлѳр ѳѳр икиси ејни бир дашдандыр. Вѳ нѳсимилик дѳ инсанын чисмини јѳх, рућуну вѳ идракыны буховлардан азад етмѳјѳ мѳ'нѳви бир чағырыш вѳ тѳ'лим кими јараныр. Аллаћы рѳдд етмѳсѳ дѳ, ону инсанда, ѳрѳкдѳ, зѳкада нишан

вермәклә һәм дини, һәм дә дүнјәви мүтләгijјәт әләјһинә горхулу бир мүхалифәтә чевриләр.

Дустаглар—зинданда, һакимләр—сарајда ејни һәјат проблемләри барәдә тамам зидд һөкмләр сөјләјирләр. Нәсими вә һуруфи мәсләкинә көрә, дүшүнән инсандан кәнар һәм бир али гүввә јохдур. Дүнјанын да, инсанын да тәләји инсанын өз әлиндәдир, өз камалы вә ирадәси дахилиндәдир.

Планет, дүнја вә бәшәр мијасында көтүрдүкдә јенә дә мүасир сәсләнән дикәр фикир одур ки, һәр чүр чинајәт вә зүлм јалныз инсан гүруруна, инсанын һүгүг вә мәсләкинә еһтирамын олмадығы јердә баш галдырыр. Ичтиман вә мә'нәви керчәкликдә һагг өз јерини тапмадыгда, һәгигәт еһкама табә тутулдугда, јалныз онда (!) инквизисијажә, тонгала вә дар ағачына еһтијаж әмәлә кәлир, инсанлыгга алилик вә аллаһлыг әкс мөвгеләрдә дурур. Биләнә билмәјән, логмана надан (Заһид!) дәрс дејәндә мә'нәви сәрвәтләр вә дәјәрләр мезәннәдән дүшүр. Өзүндән гачанлар ачиз гула, өзүнү тапанлар аллаһа чеврилир.

Нөвбәти «фәлсәфи» диалог исә Шаһла Вәзир арасында кедир. Инсаны алчалдан, фәләјин вә сарајын гулуна чевирән бу «фәлсәфә» нәсимилијә гаршы гојулу:

Вә з и р —

Һәјат бир гамчыдыр, инсан фырфыра,
Фырлана-фырлана кедирик кора.

Һадисәләрин бүтүн сонракы давамы көстәрир ки, Нәсимиләр—аллаһлыг ахтарышында јенидән догулан инсанлардан башга бир шеј дејилдир. Пјесдә мүәллифин «танры—инсан» анлајышы да Нәсиминин вә Һүсејн Чавидин «өзүнү дәрк етмиш» вә мәһз бу јолла да танрылашмыш, мә'нәви тамлыг, мүкәммәллик кәсб етмиш инсан, шәхсијјәт анлајышы илә јахындан сәсләшир.

Әвәт, ариф дүшүнүр, һаггы бүлүр,
Ағибәт кәндис бир танры олур—

Һүсејн Чавидин бу гәнаәтини «Фәрјад»да хорун охудуғу маһнынын нәғәраты илә дахили-ән'әнәви бир әлагә вә вәһдәт бирләшдирир:

Х о р —

Аллаһ адлы үлвијјәти
Өз гәлбиндә көр дејирик.
О гүдрәти, о һикмәти
Көрмәјәнә кор дејирик.

Т ә к с ә с —

Һагг јолуну чәфасына
Дөзәнләрә әр дејирик.
«Аллаһу-әкбәр» демишик,
«Инсану-әкбәр» дејирик.
Гәлбимиздән бу дүнјаја
Биз јол ачаг, дүз јол ачаг.
Идракында јол кедәнә
Вәрдишини тәркидәнә,
Өз-өзүнү дәрк едәнә
Пир дејирик, пир дејирик.

Үлви, мә'нәви мүкәммәллијин зирвәсинә јүксәләрәк «танрылашмыш» инсаны милли-поетик ән'әнә илә, һәмчинин Бәхтијар Ваһабзадәнин өзүнүн әввәлки мүсбәт гәһрәмән вә идәсал инсан ахтарышлары илә, онларын әхлағи мүкәммәллијә вә учалыға тәшнәлик еһтираслары илә бирләшдирән вә ајыран мәгамлары мүшаһидә етмәк үчүн ики Нәсими арасында баш верән илһамлы вә еһтираслы фәлсәфи-поетик диалог хүсусилә мүнбит бәдии материал верир. Јүксәк зөвг вә сәнәткарлыгга, һәгигәтән Нәсими руһунда, үслубунда вә вәзиндә јазылмыш бу драматик дејишмә «Фәрјад»да әсл Нәсиминин вә нәсимилијин ән чох көрүндүју вә дујулдуғу эпизоддур. Бу суал-чаваблары «нәсимиләшмәјин», танрыја чеврилмәјән маһијјәти, үсул вә мәрһәләләри барәдә дә охучуда вә тамашачыда ән чох тәсәввүр јарадан сәһнәләр һесаб етмәк олар.

I Нәсими (Һәллачи Муса) Аллаһа даһа чох идракда вә идрак јолу илә говушмағын һикмәтиндән бәһс ачыр, Инсаны танрыја јахынлашдыран вә бәнзәдән әгли имканлары өн плана чәкир. II Нәсиминин (Туралын) исә руһун вә үрәјин инсаны үлвиләшдирән вә илаһиләшдирән мәгамларына пәрәстиши санки даһа гүввәтлидир вә о, танрыны да, һәр шејдән әввәл, һиссләрин үлви сәсиндә, поезијасында ешидир вә дујур.

Доғрудур, әсәрдә Заһид јалныз «чисминә гуллуг еләјән» идеја дәллалларындан дејил, о, доғрудан да ән гаты вә гаранлыг ислам фанатикләриндәдир. Иман кә-

тирдији еһкама ептирасла хидмәт еләјир. Бу јолда һәтта оғлуну да гурбан, «шәһид» вердији илә мәмнундур вә һәтта ону јенидән тапараг икинчи дәфә итирмәјә дә һазырдыр. Лакин бу дини фанатизмин әсасында Инсаны алчалдан вә тәһгир едән мистика вә хурафат дајанмышдыр. О, јалһыз әсәрдәки кәлкәләрин, тејфләрин ән габарығы вә мөһтәшәмидир. Гејд едәк ки, бу тејфләр өзләри дә кәләчәкдән хәбәр верән вә Һамлетин көзүнә көрүнән сеһирли кәлкәләрдән дејил, кечмиши хатырладан вә зүлмәтдән кәлән гаранлыг тејфләрдир. Аллаһа бәнзәјәнләрлә (вә ја бәнзәмәк истәјәнләрлә) мүгајисәдә Заһид хүсусилә чылыз вә мискиндир.

Әслиндә Нәсими кими Заһид дә пјесә классик ше'рдән чыхыб кәлиб. Онун «әдәби» прототипини Хаганидән Вагифә гәдәр бүтүн орта әср шаирләриндә тапмаг олар. Лакин онун «тарихилији» јалһыз бәди мәнбәдән кәлмир. Тарихдә он үч Нәсиминин е'дамына фитва вермиш руһаниләрин конкрет ад вә имзалары бизә мә'лумдур. Лакин, шүбһәсиз, Заһид үмумиләшмиш сурәтдир вә әсәрдә онун конкрет ады јохдур. Һәгигәт вә аллаһ идејасы—Нәсимиләрдә, дин вә еһкам култу—Заһиддә гүтбләшмишдир. Һәм дә елә бил, һәгигәтин нә олдуғуну билмәјән, она јад олан Заһидин (еләчә дә һәгигәти инадла ахтаран Вәлиһддин) драмы бу һәгигәти тапан, она говушан Нәсимиләрдән даһа фәрјадлы чыхмышдыр.

Пјесдә Заһид ики матәм кечирир. Биринчи матәмдә тәнтәнә аксенти вар: оғлу ислам јолунда шәһид олуб! Әсл матәми вә фақиәни исә Заһид сонрадан кечирир: сән демә оғлу шәһид јох... һүруфи олубмуш! Заһидин вариси «Әнәлһәггә» тапыныбмыш! Бу, артыг еһкам јолунда чисмани өлүм јох, мезһәбә сәдагәтдә мә'нәви хәјанәтдир вә она көрә Заһид үчүн икигәт драматик, икигәт бөһранлы бир таледир. Заһид үчүн дин јолунда оғул гурбаны—мә'нәви гәләбә, динә оғул хәјанәти исә әсл фақиәдир! Көнүллү чисмани өлүм јох, мәчбури мә'нәви интиһар даһа тракик сәсләнмишдир. Аталыг вә заһидлик стихијасы ајрылыб үз-үзә кәлмиш вә әсәрдә ән фәрјадлы драмы Заһид јашамышдыр!..

Нәсиминин фәрјады јох, инамы, әгидәси учадан ешидилир. Нәсимиләри танрыја, мүасирлијә, бизә јахынлашдыран да фәрјад дејил, елә мәһз бу инам вә әгидәдир вә чох јахшыдыр ки, «Мәнәм Нәсими» дејән һәр ики сурәтин—Туралын вә Һәллачи Мусанын нитгиндә бу инам

әсас пафосу тәшкил едир. Онлар һәгигәт ахтаранлар дејилләр, јох, онларын күчү вә бөјүклүјү—тапылмыш һәгигәтә инамда вә сәдагәтдәдир. Һәр ики образ өз мәзмуну илә инандырыр ки, «мәнәм һагг», «мәнәм Аллаһ» е'тирафлары мүчәррәд фәлсәфи бәјанатлар дејил, һәјатда вә чәмијјәтдә «мән кимәм?» суалына фақиәнин вердији конкрет әхлаги чаваблардыр. Белә бир гәнаәтә инамын ифадәсидир ки, Аллаһы өзүндән кәнарда—сәмада, әшјада, мадди сәрвәтдә ахтаранда инсан ачизләшмәјә вә ән али мә'нәви сәрвәт кими өзү мискин көрүнмәјә башлајыр. Мәһз бу чүр тәфсирдә нәсимилик бизә даһа јахын мә'на еһтијатлары илә, мүасир мә'нәви мешшанлыг әлејһинә чеврилән идеја еһтираслары илә мејдана чыха вә бүллүрлаша билир.

Аллаһлыг ахтарышында јенидән доғулан, өлүмүлә дә иш көрүб, сөз дејән һәр ики Нәсими образында лирик вә романтик чаларын, философ вә чәнкавәр бојаларынын нисбәти мүхтәлиф олса да, фәлсәфи мәзмун ејнидир. Шаир реалист тәби依илијә садиг галмаг, шәхсијјәтин вә руһун ән уча тәзәһүр мөғамларыны да мөншәтин вә һәјатын өз ади кедиши просесиндә көстәрмәјә чәһд едир.

«Фәрјад»—вахтында јазылан вә бөјүк репертуар чәтинлији кечирән академик театра әмәли көмәк көстәрән бир әсәр кими дә өзүнү доғрултду. Мәтбуатда чап олуан рәсензијаларда театр ичтимаијјәтинин пјесә вә тамашаја вердији јүксәк гүјмәтләр буну тәсдиг едир.

Бүтүнлүкдә дүшүндүрән вә нараһат едән бу тамаша бир даһа көстәрди ки, сон илләр театр өз ән јахшы ән'әнәләриннә, тамашачы исә театра гајытмаға башламышдыр. Бир гәдәр дә мигјаслы шәкилдә десәк, театр бизә бу күн вә дүнән һаггында, халгын мә'нәви гәһрәмәнлыг кечмиши илә XX әср арасында мә'нәви ирс вә варислик әлағәсинин фәсиләсизлији һаггында һуманист, тәсирли, мүасир бир тамаша тәгдим едә билмишди.

САБАҢ НӘФӘСЛИ СӘНӘТКАР

Бәхтијар Баһабзадәнин поезијасы вә драматуркијасы барәдә бу дүшүнчәләри биз шаирин һәјат вә сәнәт јолу, бу јолун ән әләмәтдар фактлары, һадисәләри вә ганунаујғунлуғлары һаггында онун өзүнүн е'тирафлары илә

тамамламаг вэ бир дэ онлара эсасланараг өз мүшәһидэ вэ гејдләримизэ кичик бир јекула охучудан ајрылмаг истәјирик.

Бу сәтирләрин мүәллифләри һәлә бир нечә ил бундан әввәл мөһтәрәм шаирнимизэ бир нечә суалла мұрачиәт етмиш вэ Бәхтијар Ваһабзәдә бу суаллара јазылы шәкилдә чаваблар вермәјә мәмнунийәтлә разылыг вермишди. Ашағыда она верилән суаллары вэ бу суаллара шаирин чавабларыны олдуғу кими охучуларымыза тәгдим едирик.

Суал: Һансы ичтиман вэ шәхси һадисәләри тәрчүмеји-һалынызын эсас амилләри һесаб едирсиниз?

Чаваб: Кәнчлијимин формалашдығы бир дөврдә мұһарибә илә гаршылашдым. Ачлыг вэ мәһрумијәтләр көрдүм. Инсанлыға, әдаләтә, һәгигәтә гаршы чеврилмиш бир системә—фашизмә гаршы бүтүн дүнјанын бирләшдијини шаһиди олдум.

О заманын ән гүдрәтли силаһларына малик олан тоталитар фашист системинин мәһв едилмәси, үмүмијәтлә әдаләтин вэ һәгигәтин һәр јердә вэ һәмишә кеч-тез гәләбә чалачағы фикринә мәндә инам ојатды. Демәк һаг-сызлыға, зоракылыға ән дәһшәтли силаһлар белә һаг газандыра билмәз. Демәк зоракылыг—чәмијјәт ганунларына зиддир.

Икинчи чаһан мұһарибәсиндән сонра мүстәмләкә халгларынын милли азадлыг һәрәкаты, Африка халгларынын газандығы истиглалийәт мәнә дүнја һадисәләринә ајыг көзлә бахмағы өјрәтди. 8 иллик мұбаризәдән сонра Әлчәзаир халгынын 150 иллик мүстәмләкә бојундуруғундан хилас ола билмәси вэ бунун бир чох әзилән халгларын мұбаризәсиндә тәкрат олунмасы, јалныз бир нечә халгын гәһрәманлығы вэ фәдакарлығынын нәтичәси дејил, заманын өз тәләби, чәмијјәтин инкишаф ганунларынын өз мәнтиги нәтичәсиндә олдуғуна инандым. Бу инам мәним гаршыма јени јарадычылыг имканлары ачды.

Харичи өлкәләрә, хусусән Африкаја сәфәрим исә бу инамы артырды. Бүтүн бунлар «Әләддинин чырағы», «Ачыг шәһәр», «Истиглал», «Нео» кими ше'рләрин вэ Әлчәзаир халгынын милли азадлыг һәрәкатыны тәрәннүм едән «Јоллар—оғулар» поемасынын јаранмасына сәбәб олду.

Беләликлә, әзилән халгларын мұбаризәси вэ гәләбәси

мәним јарадычылыг биографијама тә'сир едән, мәни бир шаир кими силкәләјән ичтиман һадисәни, эсас амилләрдән бири вэ бәлкә дә биринчиси сајырам.

Јарадычылыг биографијама тә'сир едән шәхси һадисәни демәк чәтиндир. Она көрә ки, мәним фикримчә, шәхси амил ичтиман амин ичиндә әријир, мүасир инсан үчүн ичтиман тәканларын тә'сири даһа күчлүдүр.

Суал: Јарадычылығынызын бу вахта гәдәрки бүтүн тарихини һансы мәрһәләләрә бөләрдиниз? Һәр мәрһәләнин эсас хусусијәти кими нәји вэ эсас сәчијјәви бәдин нүмунәси кими һансы әсәрләри гејд едәрдиниз?

Чаваб: Ушаг чызмағараларыны нәзәр алмасағ «Мәктәб ше'рләри» силсиләсиндән јаздығым «Әлифба китабы», «Јазы тахтасы», «Сәнә үзүк нә көрәкдир», «Мәктәб јоллары», «Илк чығыр», «Мәним достларым», «Хала» ше'рләрини сәнәт аләминдә илк уғурларым сајырам. Бу ше'рләр о заманкы поезијамыза хас олан риторика, јаланчы пафос вэ сөзчүлүкдән азад иди. Бу мә'нада мән бу ше'рләри илк тапынтыларым һесаб едирәм. Әдәбијјат аләминдә атдығым илк аддымлардан сәнәтдә конкретлијин тәрәфдары олмуш, үмүмичиликдән гачмыш, һәјати деталлар эсасында јазмағы үстүн тутмушам. Бу јолда илк уғурум 1945-чи илдә јаздығым «Јашыл чәмән, ағач алты, бир дә ки, түнд чај» ше'ри олду вэ бу ше'рә көрә дә һәмн илдә С. Вурғунун зәмәнәти илә Јазычылар Иттифагына үзв гәбул едилдим.

Бу мәрһәләдә ән бөјүк уғурум «Изирабын сону» поемасы олду. Бу әсәр билаваситә һәјатын дигтәси илә јазылмышды. Буна көрә дә бурада о дөвр поезијасына хас олан үмүмичилик, мұһакимәчилик әвәзинә мүәјјән шәрант дахилиндә адамларын конкрет һәјәчанлары, мәһәбәти вэ нифрәти көстәрилир. Тәрәннүм едилмир, мәһз көстәрилир. Етираф едим ки, бу илләрдә (јә'ни 1945—1960) С. Вурғундан башға мәнә ән чох тә'сир көстәрән шаир О. Сарывәлли иди. Белә ки, онун ше'ри һәмишә јаланчы пафосдан, курулту вэ парылтыдан, күјдән узат олмуш, сәмимијјәти илә өз јашыдларындан сечилмишдир. Демәк, 1945—1960-чы илләрдән јарадычылығымда ашыг ше'риндән вэ Осман лирикасындакы сәмимијјәтдән тә'сирләнән курултусуз, сакит, сүжетли, деталлара сөјкәнән лирикамы илк мәрһәлә һесаб едирәм.

Сонраки јарадычылығым мәрһәләләрә бөлмәк мәним үчүн чох чәтиндир. Она көрә ки, мән белә һесаб еди-

рәм ки, үмумијјәтлә јарадычылығымда мәрһәләдән чох истигамәтләр мүнһүм рол ојнајыр. Мәрһәләләрин сәрһәддини тә'јин етмәк чәтиндир. Чүнки һәјәт вә бу һәјәтдакы фәалијјәт ахар чаја бәнзәјир. Далғадаң далғаны ајырмаг мүмкүн олмадығы кими фикир вә һисс ахынларыны да бир-бириндән ајырыб ону мүәјјән адла мөһүрләмәк мүшкүл мәсәләдир.

Јарадычылыға кәлинчә бурда һәмишә јүксәлиш ахтармаг да мүмкүн дејил. Дәниздәки габарма вә чәкилмә кими јарадычылығда да енишләр вә јохушлар олур.

1959-чу илдән башланан харичи өлкәләрә ардычыл сәфәрләримдән доған «Сәјаһәт дәфтәриндән» башлығы алтында јаздығым «Өзүнә јалварсана», «Еһрамларын өнүндә», «Әләддинин чырағы», «Ачыг шәһәр», «Дәчлә саһилиндә», «Дурналар», «Тәсбәһ», «Ачлардан тохлара», «Тағи-Кәсра өнүндә», «Баба кур-кур», «Сүпүркә», «Рафаелин гәбри үстдә», «Истиглал», «Бакы вахты илә», «Ағлајан пәри», «Кизли тәбәссүм», «Микеланчелонун «кәдәри» өнүндә», «Кәмиләрин дили», «Истанбул» вә с... шә'рләр, бөјүк сатирик Сабирин һәјәтиндән бәһс едән «Ағлар-күләјән», Фүзулијә һәср олунаң «Шәби-һичран», Әлчәзаир халгынын милли азадлыг һәрәкатыны алгыш-лајан «Јоллар—оғуллар» вә инсан ләјагәтинин мүдафиә-синә һәср олунаң «Е'тираф» поемалары јарадычылығым-да ичтимаи мотивләрин күчләндијини кәстәрир. Бу мотив нәһәјәт заман ичиндә инсан дүјғуларыны, һәјәчан-ларыны, нифрәт вә мәһәббәтини әкс етдирән «Инсан вә заман» силсилә шә'рләринин јаранмасына кәтириб чы-хартды. Бу, бәлкә дә јарадычылығымда икинчи мәрһәлә һесаб едилә биләр. Бу шә'рләрдә дүнјанын фәлсәфи аңлајышы, инсанын конкрет заман ичәрисиндәки дүшүнчә-ләри, кәдәри вә севинчи, арзусу вә идеалы бардә фикирләр әсас јер тутур. Бу мәрһәләни «Дағда шәләлә кими», «Тәклик», «Учуш», «Мәним шә'рим», «Нәсәнсә өзүн ол», «Кимдир мәним дүшмәним», «Көзәллик өнүндә», «Сүр'әт», «Илләрә нә вар ки», «Некролог», «Бир бинада доғулдуг», «Карусел», «Горху» вә с. шә'рләрим характеризә едә биләр.

«Инсан вә заман» силсиләси мәрһәләдән чох јухарыда дедијим кими истигамәт адландырыла биләр. Она көрә ки, бу силсилә илк мәрһәлә адландырдығым дөврдә дә вар иди, бу күн дә бу силсилә јазыларымда давам едир.

Бу шә'рләр мүнһити, заманы вә дүнјаны дәрк етмә јол-

ларында јараныб. Бүтүн бунлар исә өзүнү дәрк етмә из-тирабларына кәтириб чыхарыр.

Бу шә'рләрдә Нәсим фәлсәфәси илә бағлы олан өзү-нү дәркетмә мејли вә бурада һәм бир инсан кими, һәм дә јарадычы кими өзүнү ахтарма јолларындакы сарсынты-лар әсас амилдир. Бу мәрһәләдә јазылан «Кимдир мә-ним дүшмәним», «Өзүмү ахтарырам», «Өзүмдән наразы-јам», «Өзүмүздән өјрәнәрәк», «Һәсрәт нәғмәләри» баш-лығы алтында јазылан севки лирикасы, «Е'тираф» вә «Изтирабын сону» поемалары вә нәһәјәт, «Икинчи сәс» пјеси шаирин өз-өзү илә сөһбәти, өзүнү дәркетмә просе-синдәки һәјәчанларыдыр. Мән бу изтираблы һәјәчанлары јарадычылығымын ән әсас мотиви һесаб едирәм.

Су а л: Поезијамаздан сизин бәһрәләндијиниз милли-классик ән'әнә кими вә поезијамызын сиздән бәһрәлән-дији јени новатор хүсусијјәт кими, јалныз сизә мәхсус фәрди бәдин әда кими һансы мә'зијјәтләри фәргләндириб ајырмаг истәрдиниз?

Ч а в а б: Классик-милли ән'әнәдән бәһрәләндијим чә-һәтләр чохдр. Хүсусилә Фүзулидән, онун тәзадларындан чох шәј өјрәнмишәм. Әсас чәһәт исә јухарыда дедијим өзүнү дәркетмә јолларындакы наразылыг, ичлә сөһбәт вә е'тирафлар. Классикләрдән өјрәндијим бу чәһәт јени шәкилдә мәним фәрди јарадычылыг сифәтимә чеврил-мишдир. «Инсан вә заман» силсиләсинин вахт, сүр'әт, инсан вә бундан доған дүшүнчәләрин тә'сирини исә мән-дән сонра әдәбијјата кәлән шаирләрин чохунда мүшаһи-дә едирәм.

Су а л: Үслубунузу һансы епитетләр даһа дәгиг харак-теризә едир: Епик, лирик, фәлсәфи интеллектуаллыг?

Ч а в а б: Мәнчә, фәлсәфи лирика даһа мүнәсиб олар.

Су а л: Һансы жанра даһа чох үстүнлүк верир вә өз жанрыныз һесаб едирсиниз (шә'р, поэма, пјес?)

Ч а в а б: Шә'рдә даһа чох мүвәффәг олурам. Амма өмрүм боју јахшы драматург олмаг арзусу илә јаша-шам. Бу арзуја поемаларымда нанл ола билсәм дә, пјес-ләримдә истәдијим гәдәр мүвәффәг ола билмәдим. Фик-римчә, мәним поемаларым, драм әсәрләримдән даһа чох драматикдир. Мәнә елә кәлир ки, поемаларымы сәһнәдә ојнамаг мүмкүндүр. Бунун үчүн хүсуси поэзија театры режиссорларынын јетишмәсини көзләмәјә мәчбуруг.

Су а л: Елми-педагожи фәалијјәтнинизин бәдин јара-

дычылыгыңызда ролу və тәсири барədə нә дејә биләрсиниз?

Ч а в а б: Әввәлләр елми-педагожи ишдән ајрылыб өзүмү там бәдни јарадычылыға һәср етмәк фикринә чох дүшмүшәм. Сонралар дәрк етдим ки, бу, јанлыш аддым оларды. Чүнки мүәллимлик мәним үчүн јалңыз мадди база дејил, һәм дә мөвзу базасы, сәнәтин гида мәнбәјидир. Мүәллимлик пешәдир. Пешә—сәнәтин дајаг нөгтәсидир. Беләликлә, пешәм мәни чанлы һәјатла, бөјүк дүјгү вә арзуларла чырпынан кәнчликлә бағлајыр. Бу зәминдән ајрылмағ мәни түкәнмәз һәјат гајнағындан там ајыра биләрди. Гајнар һәјатла, бу һәјатын зиддијјәтләри илә билаваситә контактда олмајан јазычы һәјатын өзүндән тәсирләнмәсә, һәјәчанланмаса, өзү о аләмин ишти-ракчысы олмаса, јаздығлары гуру дүшүнчәнин вә зәмин-сиз тәхәјјүлүн мәһсулу ола биләр. Буна керә дә мән мүәллимлијими шаирлијимин дајаг нөгтәси, зәмини һеса-б едирәм.

Бурада мәним сырф педагожи аләмдән мөвзу көтүр-мәјим вачиб дејил, јеничә кәнддән кәлән, јүксәлиш ешги илә јашајан кәнчлијин дүјгуларыны билмәк, онунла тә-масда олмағ мәни конкрет инсан дүнјасына бағлајыр. Бунунла белә мөвзусуну сырф педагожи аләмдән көтүрдү-јүм әсәрләрим дә вар («Гимјәт» поемасы, «Тәјјарә кими» радио пјеси, «Тәләбәләримә» ше'ри вә с...).

Елми фәалијјәтә кәлинчә, диссертасијаларым истис-на олмағла, мәғаләләримин елм һеса-б етмирәм. Чүнки, ајры-ајры әсәрләр вә јени чапдан чыхмыш کتابлар һа-гында јаздығым мәғаләләр елми арашдырмадан чох бә-днин арашдырмалардыр. Бу мәғаләләр елми тәдгигат әсәрләри дејил, бир шаирин башга бир шаир һагында үрәк сөзүдүр. Мән буну да әдәбијјатла јашајан, ону өзү-нүн мә'нәви дүнјасы һеса-б едән гәләм саһибі үчүн чох зәрури һеса-б едирәм.

Бакы, мај, 1982

Әлбәттә, шаирин диггәтлә, һәссаслығла вә әләвә едәк, бөјүк тәвазәкарлығла формулә еләдији дүшүнчә вә гим-јәтләри бу марағлы, тәқрарсыз, чоҳрәнкли бәдни јара-дычылығын даһа дәриндән вә һәртәрәфли мә'налана бил-мәси үчүн јалңыз илк ишарәләр, ән сәчијјәви, фәрди бәдни истигамәтләрә нәзәри чәлб етмәк үчүн рәһбәр ме-

тодик мүлаһизәләр кими әсас көтүрмәк олар. Тәдгига-тын биографик, нәзәри вә методоложи бүнөврәсини бир дә бу мүлаһизәләрлә јохлајарағ вә тәсһиһ едәрәк Бәхти-јар Ваһабзадәнин һәјат вә јарадычылығын ән мүасир әдәби-елми наилијјәтләр сәвијјәсиндә, мүасир Азәрбај-чан поезијасынын вә классик милли поетик ән'әнәләрин мәчрасында, ејни заманда букүнкү үмумиттифағ вә дүн-ја ше'р просесинин ән мүтәрәгги мејлләри контекстиндә тәһлил едиб гимјәтләндирмәк исә бизим букүнкү тәңги-ди-филоложии фикрин гаршысында дуран актуал вәзи-фәләрдән бири-дир.

Бәхтијар Ваһабзадә поезијасынын, драматуркијасы-нын, онун елми-тәңгиди ирсинин ән сәчијјәви хүсусијјәт-ләри кими, биринчи нөвбәдә нәләри фәргләндириб ајрыча гејд етмәк олар?

Һәр шејдән әввәл халис милли поетик һадисә кими бу ше'рин милли вә фәрди тәқрарсызлығын, онун халғын зөвгү, шүуру вә дүшүнчәси илә үзви вәһдәтини.

Үмумијјәтлә, мүасир милли ше'рдә классик ән'әнә-нин тутум вә мигјас кәсб етмәсиндә Бәхтијар Ваһабзадә поезијасынын ролу бәһәрли вә сәмәрәли олмушдур. Классик поезијанын бир чох ән'әнә, идеја вә мотивләри бир енержи кими мүасир бәдни просесә Бәхтијар ше'-ринин әсәбиндән, идеја вә үслуб синириндән кечәрәк ја-јыла билмишдир. Поезијада предметли сүжетин, тәф-силат вә деталын артан ролу, космик мөвзунун, «заман, сүр'әт вә инсан» дүшүнчәләринин вүс'әт вә мигјасы Бәх-тијарын вә онун тәмсил етдији нәслин ады вә хидмәти илә билаваситә бағлыдыр. Өзү дә космос шаирә ин-сан мә'нәвијјатыны тәдгиг етмәк, «Планет» адлы кәмијә даһа учадан бахмағ үчүн лазым олур. Пејк вә тәјјарә дә шаирин космос вә фәза јох, поезија һадисәси кими фикир итилијинин, мә'нәви нараһатлығын образы вә символу кими дүшүндүрүр.

Символикдир ки, ичтиман сигләтә, бәдни-фәлсәфи глобаллыға јол бу ше'рдә үнванлы вә предметли тәфси-лата, детала, мәғзә, конкретлијә марағла башлајыб. Бәхтијар Ваһабзадә бизим ше'рә С. Рүстәм, М. Мүш-фиг, С. Вурғун, М. Раһим, Р. Рза адлары илә тәмсил олу-нан поетик нәслин бәдни тәчрүбәсинин тәмәли үзә-риндә вә мәһз онлардан сонракы биринчи бөјүк поетик нәслин нүмајәндәси кими дахил олуб. Ше'рин јени мәр-

Һәләсинин тәшәккүлүндә фәал идеја-бәдин рол, тарихи-новатор миссия мәһз бу нәслин үзәринә дүшмүшдү.

Дикәр тәрәфдән, о, илк ше'рини дүнја вә фашизм арасында тәзадын ачыг саваша — дүнја мұһарибәсинә чеврилдији бир дөврдә языб, һәр фәрд үчүн, Вәтән, халг вә дүнја үчүн тәлаш, гәйғи сәләһијјәти вә чаваб-дәһлик мәс'улијјәти бәлкә елә бурадан ирәли кәлиб? Бәлкә дә аз гала дүнјанын өзүнү мәһбәсә (гүтуја!) чевирән «гәһвәји таунун» зоракылығына гаршы бу үсјан, е'тираз өзү бу үслубда тәбии, фитри бир стихияја чеврилиб тәбиинлијә, вәтәндашлығы, сијаси лирикаја дахили тәшнәлијин мәнбәји олуб?!

Һәр һалда бүтүн тәдгигатчылар е'тираф едирләр ки, Бәхтијарын ән јахшы ше'рләриндә сөз сәнәти ики зирвәјә ејни вахтда јүксәлир: вәтәндашлык сәвијјәсинә вә бәднилјиң уча гатларына!

Авропаның, Гәрбиң фашизм әсарәтиндән гуртармасы, Асияның вә Африканың ән узаг кушәләриндә белә халгларын кәләлик зәнчирини гырмасы, бүтүнлүкдә дүнјаның һәр чүр социал вә мә'нәви-милли әсарәт торундан хилас олачағына дахили бир инам — Бәхтијар поезијасында объектив-тарихи дүнјакөрүшү вә мәнтиг, дәрин фәлсәфи никбинлик исә илк тәканы бу инамдан алыр. «Әзилән халгын (вә шәхсијјәтин!) мұбаризәси вә гәләбәси» — бу мөвзу һәм Азәрбајҗан, һәм дә Бәхтијар ше'риндә бүтөв бир мәрһәләнин әсас бәдин предметинә чеврилир.

Бәхтијарын сәнәткар фәрдијјәтинин тәшәккүлүндә илк мәрһәлә — «мәктәб ше'рләри» — һәм дә онун бир шаир кими кечдији илк «ше'р мәктәби» иди. Бу «мәктәбин» охучуја вә шаирә өјрәтдији һикмәтин ән үмдә вә әһәмијјәтлисн сәјрчилик, сөзчүлүк вә риторика әлејһинә эмәли мұбаризә дәрсләри иди. Конкретлик бу ше'рләрин һәтта адларында өзүнү кәстәрирди: «Әлифба китабы», «Јазы тахтасы», «Мәктәб јоллары», «Илк чығыр»... Предметлилик вә конкретлик, дикәр тәрәфдән, бу ше'рләрин мөвзусунда, бәдин тәсвирин һәдәфиндә вар иди: ағ сач, гызыл медал, зәнк сәси, мәктәб чығыры, мирвари дәнәси... Детал, тәфсилат, үчүнчү тәрәфдән предметә поетик бахышын өзүндә иди. Ади фактлара поетик тәхәјјүлүн ишығында салынан нәзәрдә һадисә әләвә бәдин, педагожи нот вә чалар кәсб едир, бурадан да обрзлылығын дахили гаты — икинчи план көрүнүр-

дү. Мүәллимин ағ сачы — тәбаширдән сәпәләнән тозлар, мұрәккәб ләкәси — бармагдакы үзүк, шакирдин үзүндән дәфтәрә ахан тәр дамлалары исә мирвари дәнәләри шәклиндә предметләширди. Бу поетик әлифбада ананың бели бешијә әјилмәкдән әјилир, мүәллимин сачы тәбаширдән ағарыр, гызыл медалда јанан ишыг исә шакирдин көзүндән китаба, дәфтәрә төкүлән нурун ше'ләсиндән алышырды. Јыхылан көрпәнин изинә баһанда шаир онун һәјат јолунда нечә бүдрәјәчәјини көрүр, «Дәмир јолу» хәттиндә исә өмрүн гатарыны ирәли апаран заманын өзүнүн һәрәкәт јолларыны тәсәввүрүмүзә кәтирирди. Зәнкин сәси дә, әлифба китабындакы «сәсләр» дә образлы, поетик әлифбаның сәсләри вә ишарәләри кими мә'налана вә бизимлә «даныша» билирдиләр.

Белә бир предметли конкретлијин вә «детал, тәфсилат үслубунун» эпик формада илк уғурлу тәзаһүрү вә гәләбәси исә «Изтирабын сону» поемасы олду.

Әллиңчи илләр — бу поезијада деталын дәринлик вә вүс'әтлә, тәфсилатын әлванлыг вә мигјасла да вәһдәт тәшкил етмәјә башладығы дөврдүр. Мәһз бу истигамәт ону фәал эпик форма ахтарышларына кәтириб чыхарыр. Ичтиман-мә'нәви һәјатда демократизмин кәсб етдији јени кејфијјәт үмумијјәтлә бу дөврүн ше'риндә емоционал вә әхлағи башланғычын, вәтәндашлык еһтирасынын вә сијаси нафосун күчләнмәсинә тәкан олур. Һәмин просес ән сәмәрәли тәзаһүр формаларындан бирини Б. Ваһабзадәнин јарадычылығы тимсалында тапыр. Шаир һәм тарих, һәм дә Дүнја адлы ики планетә ејни вахтда сәјаһәтә чыхыр, инсаны да ики гоша планетдә — заман вә бәшәр контекстиндә тәсвир едән ше'р вә поемаларыны јазыр. Онун «инсан вә заман» вә «мән вә дүнја» ше'р силсиләләри тарих етибарилә бу вахтдан башлајыр.

Белә бир һазырлыг шаирин үчүнчү Планетә — инсаның дахили-мә'нәви әләминә даһа уғурлу сәјаһәт үчүн дә ән јахшы зәмин олур. Бәхтијар Ваһабзадәнин јарадычылығында үчүнчү дөвр — алтмыш-сәксәнниңчи илләр мәһз бу үчүнчү планетин әсас бәдин тәсвир вә тәһлил предметинә чеврилдији дөврдүр. Бу дөврдә поетик диалогун ән әсас формасы артыг «мән вә дүнја», јахуд, «мән вә заман» дејил, бәлкә «өзүмлә өзүм», «Мән вә мән»дир; дахили әләмлә, «икинчи сәслә» диалогдур. «Дағда шәләлә кими», «Сүр'әт», «Өзүмү ахтарырам»,

«Өзүмүздөн өйрөнөк», «Өзүмдөн наразыям», «Нәсэнсә өзүн ол», «Икинчи сәс» — көрдүүүмүз кими, бу эсэрләрин адларынын өзү дө дедижимиз мәрһәләнин хусусијјәтини јахшы ифадә едир.

Сон ики он ил Бәхтијар Ваһабзадәнин јарадычылыгында һәм дө сијаси лириканын, вәтәндашлыг проблематикасынын вүс'әт вә мигјас кәсб етдији илләрди. Бәхтијар сијаси лирикасынын ән мүнүм мәзијјәти одур ки, бурада халис сијаси лирика да әхлаги проблематика илә үзви вәһдәтдәдир, партијалылыгла хәлгилик тәбии гәјнаг вә хәлитә тәшкил едә билир.

Шаирин поезијасында Ленин мөвзусу да һәмишә мә'нәви-әхлаги контекстдә—мүасир, глобал фәлсәфи мөвзу кими, мүасирлијин суал вә гәјғыларына букүнкү актуал чаваб мөвзусу кими, Ленин идеалларынын мәнз бизим күнләрин сынағындакы тәсдиги вә тәнтәнәси мөвзусу кими јени, новатор мөвгедән сәсләнә билир. Онун «Ленинлә сөһбәт» поемасы чидди мараг доғуруп. Әсәрдә епоханын Ленинлә вәһдәти идејасы ифадә едилмишдир. Даһа доғрусу, шаир Ленини јалһыз дөврүнүн тәрчүмеји-һалынын јох, билаваситә бизим күнләрин—мүасир епоханын кәркин, драматик «тәрчүмеји-һалынын» да гәһрәманы кими сечмишдир.

Помада Ленин идеалларыны мүасир конкрет әхлаги вәзифәләр бахымындан даһа дәриндән дәрк етмәк ахтарышларынын ифадәсини көрмәк чәтин дејилдир. Мәнз буна көрәдир ки, әсәр Ленинин 70-чи илләрлә сөһбәти шәклиндә дүшүнүлмүшдүр. Заманын вә ше'рин Ленин һүзурунда фәрди һесабаты кими дүшүнүлмүшдүр.

Ленинлә диалог формасынын өзү бизим поетик «Лениннамә»дә мараглы һадисәдир: белә форма мөвзунун идеја-бәдин шәрһи үчүн бирбаша, мүстәгим тәрәннүм үсулундан даһа кениш епик имкан јарадыр, кизли дахили лирик «мән» әјани шәкилдә дө сүжетин инкишаф вә һәрәкәтиндә иштирак едир. Лирик «мән» вә Ленин әввәлдән ахыра гәдәр помада ики фәал башланғычы ифадә едир.

Һәтта тарих, мұһарибә, тәбиәт, торпаг, мусиги, муғам мөвзусу да шаир үчүн әхлаги мөвзудан ајры дејил.

Б. Ваһабзадәнин «Муғам» поемасыны бу һәгигәтин хусусилә гүввәтли бәдин ифадәси һесаб етмәк олар. Мү-

һарибәнин дәрсләри дә, Чәнлибел вә Гыз галасы да, муғам да шаир үчүн әхлаги вә естетик ме'јардыр:

Мә'рифәт, ганачаг өлчүмдүр муғам,
Мән ону өзүмә мәнәк сәјмишам.

Нәдир муғамда милли-мә'нәви вә әхлаги чәһәтдән мәнәкләшән вә әбәдиләшән? Әчдадын гәлби, һисси, дүшүнчәси, вүғары, севинч вә кәдәри, вәтән тәбиәтинин көзәлликләри, халгын вә онун мәдәнијјәтинин тарихи.

Шикәстәдә доғма јурдун гәһрәманылыг вә фачиә нәгл едән тарихи бәстәләниб. Галаларда вә абидәләрдә гатар, тәсниф вә шур чисмләшиб. Тәбиәт вә тарих муғамда бирләшиб:

Танымагмы истәјирсән,
көрмәдијин бир халгы сән?
Әввәл онун нәғмәсинә сән гулаг ас,
ону өјрән.

Бүтүн пома боју шаир муғамы тәбиәтин өз ше'ри, өз сәси, өз мусигиси кими гәләмә алып. Тәбиәтин мусиги илә, ингилабла вә гәһрәманылыгла вәһдәти идејасы шаирин «Грандола Вил Морена» ше'риндә дө давам едир. Португалијада «ингилабы башлајан» Грандоланы шаир һәрәрәт вә мәнәббәтлә тәрәннүм едир.

Сәнәт һәмкарлары арасында шаир фәргләндирән вә мүасирләринин чохундан ајыран бир дө одур ки, Бәхтијар — шәхсијјәти јарадычылыгында хусусилә габарыг тәзаһүр едән шаирләрдәдир. Мәнз бу бахымдан — шаир шәхсијјәти илә јарадычылыгы арасында гаршылыглы әлағә вә үнсијјәт бахымындан онун поетик «мән»и, фәрди үслубу, лирик гәһрәманы вә бунлар арасында мүнасибәтләр һаггында даһа һансы үмуми гәнаәтләрә кәлмәк олар?

Үмумијјәтлә, фәал нараһатлыг, заман гаршысында мә'нәви чавабдеһлик бүтүн дөврләрдә чидди поезијанын әләмәти һесаб едилмишдир. Һәр шејдән әввәл, мәнз бу кејфијјәт Бәхтијар Ваһабзадәнин ше'рләриндә һәмишә күчлү олмушдүр. Јазычы Мәһди Һүсәјн вахтилә онун һаггында јаздығы вә бизим артыг хатырлатдығымыз мәгаләсини һеч дө тәсадүфи олмаја раг белә адландырмышды: «Нараһат шаир».

Өзү дө нараһатлыг — бу поезијанын јалһыз әләмәти

дејил, һәм дә билаваситә предметидир: шаир бир нечә ше'риндә «нараһатлығы» ишыг, һәрәкәт, һәјат вә динчлик тәчәссүмү кими тәрәннүм едир:

Дүнјада јашамајан дүнјадан динчлик умар,
Јанмағында тапмалы динчлијини сәнәткар!

Ашағыдакы мисралары исә бүтүнлүкдә Бәхтијар ше'ринин естетик вә әхлаги девизи кими гәбул етмәк олар:

Јашамаг јанмагдыр,
Јанасан кәрәк,
Һәјатын мә'насы јалныз ондадыр.
Шам әкәр јанмырса јашамыр демәк.
Онун да һәјаты јанмағындадыр.

Әсрлә үзбәүз, тәкбәтәк сөһбәт, заманла һәмдәрд вә һәмдәм бир шаирин дахили дүјгү вә дүшүнчәләри — бу нараһатлығын бәдии ифадәси, тәзаһүр формасы вә үсулу исә беләдир!

Бәхтијар Ваһабзадә поезијасынын поетика вә бәдии форма хүсусијәтини дә ејни мәгсәд вә нијјәт шәртләндирир: бурада һәм форма, һәм дә идеја-фикир сәрвәти мәһз халгын милли-мә'нәви вә етик, әхлаги сәрвәтләр чешмәсиндән су ичир.

Халгын мә'нәви тарихинә, поетик вә естетик тәчрүбәсинә күвәнмәк исә ше'рә гејри-мәһдуд нүфуз вә тә'сир күчү ашылајыр. Бу ше'рләри кениш мијасда севдирән вә јаян да бир дә елә мәһз ән'әнәви Шәрг мүдриклијинә шаирин горужуб сахладығы данми сәдагәтдир. Фолклордан кәлән хәлгилик, сафлыг вә сәминилик кејфијәтләрдир. Бәдии форманын мүрәккәблији вә гејри-адиллији јох, мәһз мүасир поетик интеллект, тәфәккүр тәрзинин јенилији бу ше'рә мәхсус специфик бәдии әда, поетик новаторлуг әләмәти кими мүәјјән олуна биләр. Әхлаги вә һәјати проблемләри шаир һәмишә вәһдәтдә тәгдим етмәјә чалышыр, ән гәдим, ән әбәди мәсәләләрдән бәһс едә вә һәм дә бу заман мүасир көрүнә билир.

Шаирин ше'рләринә вә сәһнә әсәрләринә салынан бу мүхтәсәр нәзәр дә бир даһа көстәрир ки, Бәхтијар Ваһабзадәнин јарадычылығында заман вә Вәтән анлајышы бир дә **Ишыг** анлајышы илә бағлыдыр. **Од, Ишыг**, — бизим поетик ән'әнәмиз үчүн бәлкә дә ән гәдим, ән давамлы бир образдыр. Ишыг рәмзи инам вә вәтән рәм-

зи кими мә'лумдур. Бәхтијар бу образа јени мә'на чаларлығы әләвә едир, заманын «өмрүнү» ишығын өмрү кими мә'наландырмаға чалышыр:

Сөндүрмә чырағы!
чыраг јананда
Елә билирәм ки, күн гуртармајыб.
Сөндүрмә чырағы, сөндүрмә, јансын,
Гој күнүм узансын, нәш'әм узансын.

Ишыг — сафлыг вә учалыг ме'јары, ишыг — тәрәгги, һәрәкәт вә мә'нәви јанғы тимсалыдыр:

Азәрбајчан оғлујам,
Оду аллаһ санмышам.
Анам торпаг,
Атам од,
Мән оддан јаранмышам!
Үрәк алышмаса, үрәк јанмаса,
Ишыгсыз галачаг Вәтән торпағы.

Шаирә көрә, әкәр ичәридән «алышыб јанмаса» һәтта тәјјарәләр дә гүтбләри бирләшдирә билмәз.

Ишыг һәм дә она көрә көзәлдир ки, о, ән јүксәк сүр'әт өлчүсүдүр. Заман вә мөкан гүтбләрини јалныз ишыг сүр'әти бирләшдирә билир. Ән бөјүк тамлығы вә вәһдәти ишыг сүр'әти мүмкүн едир.

Фәлсәфи заман, мөкан вә ишыг анлајышлары заманла үнсijјәтинин үфүгләрини бөјүтмәкдә, өз дүшүнчәләринә бәшәри вүс'әт вә мијаслар вермәкдә шаирә көмәк едир. Бу поезија башдан-баша вәһдәтә вә тамлыға, өлчүсүзлүјә вә нәһәјәтсизлијә әбәди, дојумсуз бир тәшнәлик руһу илә ашыланыр.

Јени, мүасир мә'нада фикир поезијасына гүввәтли мејл инди әдәби просесә бүтүнлүкдә хас олан үмуми бир истигамәтдир. Лакин јарадычылыг услубларынын бүкүнкү ше'римизә мәхсус зәнкинлији вә фәаллығы шәраитиндә биз бу үмуми истигамәтин бир чох фәрди тәзаһүр формаларына раст кәлирик. Фәлсәфи вә интеллектуал кејфијәт дәјишликјинә доғру јолда ше'римизин кечирдији оригинал мәрһәләләрдән бирини мәһз шаир Бәхтијар Ваһабзадәнин јарадычылығы тимсалында мүшаһидә етмәк марағлыдыр.

Бу ше'рләри заман, хәјал вә арзу һаггында дүшүнчәләр адландырмаг олар. Хүсусән заманла үнсijјәт, үзбә-

үз, тәкбәтәк мұсаһибә бу услуб үчүн ше'рдә дә, драматуркијада да чох сәһижјәвидир.

Өмрүн фәсилләри дәјишдикчә, шаирин заманла үнсijјәтинин поетик мәзмуну, әхлаг вә овгат чалары да дәјишир.

Һәјатын вә поетик тәрчүмеји-һалын һәлә сүбһ чағында икән шаири даһа чох јахын кәләчәк вә кәнчлик, заман вә ушаглыг мотиви марагландырыр: о, мәктәб вә али тәһсил илләринин хроникасыны әкс едән тәбии, сәмини ше'рләр силсиләси јарадыр.

Өмрүн илкин камал вә мүдриклик чағына гәдәм јаркән исә шаири илк әввәл бу үнсijјәтин фәлсәфи мәнасы—заман вә мұасир инсан проблеми дүшүндүрүр. О, «инсан вә заман» башлығы алтында һәлә битмәмиш ше'рләр силсиләсинә башлајыр.

Нәһәјәт, замана да, һәјата да өмрүн вә ше'рин зирвәсиндән бахан шаири заман вә јохлуг, заман вә өлүм сәлтәнәти арасында әләгә вә тәзәдлар мөвзусу нараһат едир вә о, «Некролог», «Баш дашы» ше'рләрини гәләмә алып. Мараглыдыр: гәбиристанлыг, адәтән, замансызлыг ассиасијасы доғурур. Чүнки өлүләр үчүн вахт анлајышы јохдур. Өлән үчүн саат вә үрәк ејни вахтда дајаныр. Лакин заманын бу јохлуг сәлтәнәтиндә дә шаир мәналы заман ваһидләри вә өлчүләри тапыр: бурада заман ваһиди — мөзарлардыр! Гәбиристанда мөзар-мөзар адымлајан заманын һәрәкәтини шаир чисимләшдирмиш вә әјаниләшдирмишди. Шаирә көрә заманын башга бир гәрибә ваһиди дә вардыр: некролог! Она өмрүн сәрһәдләрини көстәрән рәгәмләр һәкк едилір. Лакин шаир некрологда әмәлләрин, арзуларын ифадәсини көрмәк истәјир.

Бәхтијар Ваһабзадәни сон ики он илдә ән чох чәлб едән мөвзулар сырасына бир дә заман вә сүр'әт, заман вә космос һаггында дүшүнчәләри дахил етмәк олар. О, гит'әләри вә планетләри бирләшдирән, өмрү кәләчәјә јахынлашдыран сүр'әти тәрәннүм едир. Чох вахт јанашы, гоша ишләтдији сүр'әт вә заман анлајышларына, онлар арасында вәһдәт вә әләгәләрә шаирин вердији поетик мәналарда артыг мөвчуд бәдин ән'әнәләрлә сәләшмә вә мүбәһисә мәгамлары да вардыр.

Мәлумдур ки, Сәмәд Вурғунун ән көзәл ше'рләриндән бири «Мән тәләсмирәм»дир. Бәхтијар исә «Тәләсмирәм мән» башлығы алтында бу мәшһур ше'рә поетик

чаваб вермәк истәмишдир. Лакин ше'рин бүтүн руһу вә емоционал мәзмуну, Вурғунла полемика јох, Вурғуну тәсдиг кими мәналанмышдыр. Чүнки ајры-ајры мисраларда ифадә етдији поетик һөкмләрә бахмајараг, сон нәтичәдә Бәхтијар өзү дә «Кәлин умаг дәгигәдән күнүн өмрүнү»—дејә заманы ләнкитмәк, анын да өмрүнү узатмаг һаггында һәлә Фаустун елан етдији поетик чағырышын чәһһәсиндә дурмушдур.

Заманы ләнкитмәк, сааты, аны сахламаг — бу ән гәдим Фауст арзусу инди дә инсанын бөјүк арзусу олараг галыр. Чүнки ләнкијән һәр бир ан дујулан даһа бөјүк көзәллик, узанан даһа бөјүк кәнчлик вә баһар өмрү демәкдир. Заман үзәриндә гәләбә мәнз заманы ләнкитмәк фактында әкс олунмурму? Әкәр нә вахт исә Инсан Замана һаким кәсилсә иди, она «Тәләс!» јох, «Дајан!» һөкмүнү верәрди. Шаирин тәрәннүм етдији ишыг вә фикир сүр'әти дә бизә мәнз заманы ләнкитмәк үсулу вә васитәси кими лазымдыр.

Өмрүн вә сәнәтин планетиндә ән бөјүк мәсафәләри Бәхтијар үрәјин, Инсан дахилинин сәлтәнәтини апаран јолларда фәтһ едиб. Ән јахшы ше'рләри белә сәфәрләрдә јазыб. Сәһнәдә дә үрәкдән кечән маршрутларын диктә етдији «Сәјаһәтнамәләри» гәләмә алыб. Онун сөзүн һәрфи мәнасында Планетә сәфәр јолларында јаздыгы сијаси ше'рләр дә вар. Гүввәтли ичтимаи мүндәричә, мүбариз сијаси руһ мәнз бир шаир—сәјјаһ кими Бәхтијар Ваһабзадәнин «Сәјаһәт дәфтәриндән» башлығы алтында мүн-тәзәм шәкилдә чап етдирдији ше'рләри сәјаһәт жанрында јазылан ән'әнәви хатирә ше'рләриндән фәргләндирир. «Сәјаһәт» ше'рләри Бәхтијарын ән јахшы вәтәнпәрвәрлик ше'рләри руһундадыр. Хүсусән «Јоллар-оғуллар» поемасында әрәб халгынын милли азадлыг һәрәкәтына шаирин еһтирам вә рәғбәти ајдын һисс олунур.

Бәхтијар өз «Сәјаһәт дәфтәри»ни планетләрарасы фәзаја, аја, космоса сәфәр јолларында да давам етдир-мәји чох сеvir.

Бәхтијарын космос ше'рләриндән биз артыг кениш данышдыг. Белә бир гәнаәти јенидән бир даһа тәқрар етмәк олар ки, о, космосдан јалныз мөвзу көтүрмүр, бәлкә космосун бир сыра көстәричиләриндә сүр'әт, әзәмәт, сонсузлуг вә интәһасызлыг өлчүләриндә өз поезијасынын өлчүләрини ахтарыр. Инди бәшәр тәфәккүрүнүн зирвәсини мәнз космос һаггында елми фикир тәшкил

едир. Космоса хитаб едэн бэдин фикир—экэр сәтһи көрүнмәк, садәчә иллүстрасија олуб галмаг истәмир-сә—елми идрака паралел бир бэдин идрака чеврилмәји бачармалыдыр. Бәхтијар поезијасы өз ән јахшы нүмүнәләринин тимсалында мәһз бу шәртә садиг галыр вә чаваб верир.

Лакин о да чох мә'налы вә ше'рдә дә, һәјатда да мәһз Б. Ваһабзадә фәрдијјәти үчүн сәчијјәвидир ки, о, космосун дәринликләринә алудә олуркән белә, инсан гәлбинин дәринликләрини јаддан чыхармыр. Јаддаша вә кечмишә хәјанәт етмир. Даһа доғрусу, о, ики космосла һәмишә јанашы, ејни вахтта марагланыр. Икинчи—мә'нәви космос шаирин руһуна даһа доғма лирикаја, психоложи мөвзу вә мотивләрә кениш мејдан верир. Экәр биринчи һалда ону ән чох дүшүндүрән заман вә сүр'әтдирсә, икинчидә—изтираб вә е'тираф мәфһумларыдыр.

Дахили-мә'нәви аләм, үрәк вә вичдан дүнјасы да космосдакы замансызлыг вә чәкисизлик дүнјасына бәнзәр; бурада да һәр шеј өзкә тә'сир вә чазибәләрдән кәнар бир чәкисизлик шәраитиндә—бүллур вичдан күзкүсү үзәриндә әкс олунур. Шаирә көрә, ағлын гәләбәси сүр'әтдирсә, гәлбин гәләбәси е'тирафдыр. Мүтләг күнаһсызлыг гејри-мүмкүндүр. Лакин «е'тираф» артыг бағышланан, бәраәт алан күнаһ демәкдир, үрәјин мә'нәви тәмизләнмәјә һаггы вә һүгугудур.

Шаир демәк олар ки, бүтүн фәлсәфи ше'рләриндә, мә'нәви-әхлаги мөвзуда јаздығы драмларда камал вә әхлагдан һәмишә вәһдәтдә бәһс едир. Нәсинин дә, Галилејин дә вичдан вә әхлаг гәһрәманлығыны онларын елми һүнәриндән үстүн тутур. Бу әсәрләр һәр икиси белә бир доғру фикрин поетик тәсдигидир ки, әхлагын гәләбәләри бәшәрин әхлаги тәлејинә ағлын гәләбәләриндән даһа чох тә'сир көстәрир. Чүнки әхлаг олмајан јердә космос вә атом да, ағлын силаһлары да гәбилә, тајфа дөврүндән галан инстинктләрин силаһына чеврилир. Одур ки, шаир инди дә, көјләрин фәтһи дөврүндә дә һәлә мөвчуд олан һүгүг мәһкәмәләринә тәәссүф едир, бүтүн инзибати мәһкәмәләри үрәк вә вичдан мәһкәмәләри илә әвәз етмәјә чағыран «Е'тираф» адлы романтик поемасыны јазыр. Гој бүтүн һөкмләрә үрәк гәрар версин. Чүнки ағыл чох шеј көтүрүр, чох шеј гәбул едир, амма үрәк јох.

Үрәјим ағрыјыр, үрәјим — дедим,
Һеч «бејним ағрыјыр» дејән
көрмәдим.

Бәхтијар Ваһабзадәнин бүтүн әсәрләрини, һамысыны бирликдә бир «мән»ин дүшүнчәләри һесаб етмәк олар. Онларын әсасында һәмишә өмрүн долајларында өзүнү, гәлбини кәзән бир шаирин ахтарышлары дурур. Һәр шеј—тәбнәт дә, дүнја да бурада шаир хәјалынын күзкүсүндә көрүнүр. Өзү дә «мән»ин дәрки һәмишә вә һәр јердә кәинатын дәркиндән даһа чәтин е'лан едилир.

Адәтән, өз ше'рләрини сәрбәст дүшүнчәләр ахыны, тәфәккүрүн күршад ахары үсулунда јазан шаир һәм дә јаратдығы һәр мисра илә «алышыб, од тутуб јандығыны» е'тираф едир. Бу алов, бу мә'нәви јанғы вә темперамент онун ән уғурлу ше'рләриндә фикир кәркинлији илә дә вәһдәт тәшкил етдији үчүн һәгиги ше'р енержисинә чеврилә билир. Шүбһәсиз, шимшәји кәркинлик јарадыр. Поезија шимшәји дә фикир кәркинлији вә емоционал кәркинлик олан јердә јараныр.

Бу күн бизим мүасир әдәби мүһитдә «Бәхтијар үслубу» дедикдә биринчи нөвбәдә мәһз бу ики аминли—емоционал вә әгли үнсүрләрин вәһдәтдә мејдана чыха билдији белә ше'рләр јада дүшүр. Һәмин услуга мөхсус илыг вә интим бир нәфәс истилији, тәбии, сәмини лирика мәһз белә бир аһәнкдән вә һармонијадан гүввәт алыр.

Ше'рин лирик истиси илә фикри дәринлијин гәјнајыб-гарышдығы һәр јердә вә һәмишә исә заһирән чылпаг көрүнән «мәнтиг етүдләри» дә поетик лөвһәјә, фәлсәфи мәнтиг дә образлы мәнтигә чеврилә билир.

Бу поетик системдә бир гәдим, ән'әнәви вә колоритли деталы да фәргләндириб хусуси гејд етмәк истәјирик: һәм образ, һәм дә символ кими шамла Бәхтијарын өзү вә ше'ри арасында нә исә гәрнбә бир ујарлыг вар. Күнаһши, улдузу јох, мәһз јанан вә әријән шамы бу ше'рин поетик емблеми кими гәбул етмәк олар. Хәфиф, көврәк шөләли шам тәкчә бир чәһәтдән күнәшдән күчлүдүр: күнәш инсана зәррәсини, шам исә бирчә зәррәлик, бирчә кечәлик өмрүнүн һамысыны гурбан верир! Күнәшин һәрарәти, шамын изтирабы ишыға чеврилир. Вә һәгиги шаирин дә халғына вердији—күнәшин јох, шамын гурбанына бәнзәјир. Инсани, мә'нәви мүгәддәслији шамын

да, ше'рин дә ишыгына ејни бир тракик ағры, әхлаг вә овгат синири ашылајыр...

Тәсадүфи дејил ки, Бәхтијар Ваһабзадәнин ше'риндә, бу сағлам поетик јаддашда күнәшин вә чырағын ишығы һәмишә јанашы јашајыр, чилчыраг кәһкәшаны дөврүндә дә шамын ишығы сөнмүр! Даһа доғрусу, Ишығын һәм көрпәлији, һәм дә мүдриклији бурада јанашы (1) јашајыр. Елә әсл поезија да һәмишә ән'әнә илә јенилијин, көрпәликлә мүдриклијин вәһдәтиндән јаранмырмы? О, ишығлар вә күлүшләр арасында естафети бир ше'ринин һәтта мөвзусуна чевирир вә јахшы мә'наландырыр: мүдрик гочадан јухуда гымышан көрпәнин күлүшүнүн мә'насыны хәбәр алырлар вә чавабында гоча да гымышыб күлүр! Бурада ше'р, миниатүр поетик етүд кими күлүшдән, ики тәбәссүмүн ишығындан јараныр!...

Әријән вә өзүнү ишыға чевирән шам! — бу образ бүкүнкү поетик кәһкәшанда ајрыча, мәхсуси бир Бәхтијар ишығыны вә Бәхтијар үнваныны бизә сәһвсиз, дәгиг нишан верир. Ән'әнәви милли-фәлсәфи ше'рин, социал-поетик вәтәндашлығын ики мәрһәләси арасында фәргин, тарихи вә мүасир чаларын ифадәси бахымындан да бу поезија чох сәчијјәвидир. Јалныз бир аналокија кәтир-мәк истәјирик. Инсан үлфәти вә үнсијјәти үчүн һуманист нараһатлығы һәлә кечән әсрин сонларында ше'р белә ифадә едирди: «Һамымыз бир јува пәрвәрдәсијик». Бу күн исә мүасир ше'рин артыг Инсан үчүн јох, планет үчүн нараһатлығы белә ифадә олунур: «Һамымыз бир кәминин јолчусујуг!». Классик романтик шаири фәрдин, Инсанын тәләји дүшүндүрүрдү. О, һәлә «јува»дан нараһат дејилди. Бүкүнкү шаир исә бүтөвлүкдә јуваны — планетин өзүнү поетик һәјәчан вә нараһатлығын һәдәфинә чевирир.

«Јашыл чәмән, ағач алты, бир дә ки, түнд чај...» — Бәхтијар Ваһабзадәнин илқ ше'рләриндән бири белә адланыр. Бир заманлар јашыл чәмәндә, чинар алтында ше'рә кәлән чаван шаири бу күн биз Планет адлы кәмидә—дор ағачынын алтында, далғын вә дүшүнчәли көрүрүк. Һәјат да, ше'р дә, шаир дә дәјишиб, тәбиин әјанилик, конкретлик глобаллыгла әвәз олунуб, лакин бирчә шеј сабит, дәјишмәз галыб: шамын ишығына вә әхлягына шаирин сәдагәти! «Һамымыз бир кәминин јолчусујуг!» — бәдин енержи илә мә'нәви космосда һәрәкәт едән бу поетик кәми дә өз учуш вә сүр'әт ритмини

јенә дә торпагдан, јашыл чинардан, доғма халгдан алыр!..

Нәһајәт, биз бу ше'рдә инди дә дәјишмәз вә сабит галан вә сәрһәдсиз, гутусуз фәзаларда кәрдиш едән һәмин бәдии Планетин—кәминин дә фитрәтинә, тәбиәтинә чеврилән бир әләмәти гејд етмәјә билмирик: сәрһәдләрә вә чәрчивәләрә мејдан охујан шаир руһунун өзүнүн сонсузлуг вә түкәнмәзлијини! Бу күн артыг алтмышынчы баһарыны јашајан нараһат шаир үрәјинин бу фыртынасына, һәр чүр мәһдуд мигјаслара гаршы үсјанына биз һагг веририк вә тәсдиг едирик ки, белә бир шаир үчүн кәнчлик вә баһар сәрһәдди дә јохдур: өмрүн сәнәт дүнјасында мөвсүм вә фәсил дәјишими, чәрчивә тәснифаты өзүнү доғрултмур.

Поетик тәгвимдә алтмыш јаш — фәлсәфи камиллијин вә һәјати мүдриклијин чичәкләндијн бир мөвсүмдүр!..

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Поэзија

Поетик «мән»ин доғулушу	7
Лирика вә заман	29
Мә'нәви ахтарышлар јолу иле	59
Елик поэзијанын имканлары	98

Драматуркија

Дахили аләмин сәси	117
Тарих вә мүәсирлик	156
Сабан нәфәсли сәнәткар	175

Нәшријат редактору *Нәркиз Гурбанова*.

Рәссамы *А. Мәммәдов*.

Бәдин редактору *Р. Әһмәдова*.

Техники редактору *К. Бәширова*.

Корректору *М. Аллаһвердиев*.

ИБ № 2517

Јығылмаға верилмиш 5. 06. 1985-чи ил. Чапа имза-
ланмыш 24. 10. 1985-чи ил. ФГ 05313. Кағыз форматы
84×108¹/₃₂. Кағыз № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк چاپ
үсулу. Физики چاپ вәрәғи 6,125. Шәрти ч. в. 10,29.
Учот-нәшр вәрәғи 9,9. Тиражы 4.000.
Сифариш № 746. Гијмәти 1 ман. 50 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфија
вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

„Јазычы“ нәшријаты, 370005.

Бакы, Натәван мејданы, 5.

„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси, 370000.

Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

*Караев Яшар Вахид оглы,
Салманов Шамиль Мамед оглы*

ЗРЕЛОСТЬ ПОЭЗИИ

(на азербайджанском языке)

Баку — 1985

Издательство „Язычы“, 370005.

Баку, площадь Натаван, 5.

Типография „Красный Восток“, 370000,

Баку, ул. Ази Асланова, 80.

Azf-186612